

**ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ
ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»**

**ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ
В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ
ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

Збірник наукових праць

КИЇВ 2019

УДК 94:323.924+008(47+57)

Д – 70

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 8 від 29 грудня 2018 р.)

Рецензенти:

Моця О.П., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України

Лисенко О.Є., доктор історичних наук, професор

Дудко І.Д., доктор політичних наук, професор

Редакційна колегія:

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц. (загальна редакція)

Фомін С.С., к.е.н., с.н.с. (відповідальний редактор)

Стельмах В.О., к.політ.н. (технічний редактор)

Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів : збірник наукових праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К. : Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. – 278 с.

У збірнику наукових праць представлено статті, в яких аналізується досвід та перспективи трансформації пострадянського простору у контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів. Автори досліджують вплив цих процесів на структуризацію геополітичного простору, національні держави, соціально-економічні та геополітичні перспективи розвитку країн пострадянського простору, демократію. Також окремо розглядається вплив низки специфічних чинників на трансформацію пострадянського простору, зокрема, ролі України, КНР та Індії у цих процесах, особливостей формування політичних інститутів у Центральній Азії та гео економічного позиціонування Білорусі, цивілізаційних та історичних засад розвитку пострадянських країн.

УДК 94:323.924+008(47+57)

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

ISBN 978-966-02-8815-7

© Національна академія наук України
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
2019

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

ВПЛИВ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РОЗВИТОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

Радзівська С.О. Національна держава та глобальні трансформації	5
Добровольська А.Б. Зовнішні чинники структуризації геоекономічного простору: досвід та перспективи інтеграційних стратегій пострадянських республік	12
Набока С.В. Закономірності, особливості та перспективи розвитку східноєвропейських країн пострадянського простору в контексті світових глобалізаційних процесів	26
Рудяков П.М. «Відкладена» демократія: пострадянський транзит до нових суспільно-політичних моделей і практик	36
Стельмах В.О. Громадянське суспільство країн пострадянського простору: проблеми становлення	49
Фомін С.С. Вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів на соціально-економічний розвиток пострадянських країн	58
Вітер І.І. Соціально-економічний розвиток транзитивних країн в умовах глобальної інтеграції	77
Деменко О.Ф. Основні етапи євразійської інтеграції: від зони вільної торгівлі до митного та економічного союзу	87
Орлова Т.В. Соціальні революції XX – початку XXI ст. на пострадянському просторі	98
Редзюк Є.В. Вплив фінансової глобалізації та об'єднаного ринку капіталу ЄС на Україну	115

ЧАСТИНА II

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРАЗІЙСЬКІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Бульвінський А.Г. Роль України в процесах трансформації пострадянського простору	121

Вітер В.І. Якість життя населення України як фактор її європейської інтеграції	146
Шморгун О.О. Проблема демократичної трансформації пострадянського простору: історико-політологічний вимір	155
Цапко О.М. Країни пострадянського простору у зовнішній політиці КНР та Індії	171
Ляшенко Т.М. Політичні інститути в країнах Центральної Азії: закономірності формування та особливості розвитку	182
Васильєв О.А. Цивілізаційні засади трансформаційних та інтеграційних процесів в Республіці Казахстан	191
Жангожа Р.Н. Транзит влади в Казахстані – альтернативи без альтернативи	202
Ткаченко І.В. Інтеграційні перспективи держав Південного Кавказу	212
Фоцан Я.І. Інтеграційні перспективи пострадянської Грузії: історія та сучасність	224
Богданович І.І. Радянський період Республіки Білорусь: сучасні оцінки	234
Бондарець М.В. Трансформація геоекономічної політики Білорусі в умовах глобалізації	247
Циватий В.Г. Інтеграційна дипломатія і міжнародна політика Республіки Білорусь в контексті трансформації постсоветського простору	258
Гончар О.Т. Представлення знакових інтелектуальних постатей у пострадянській Росії (на прикладі М. Костомарова)	268
Відомості про авторів	276

ЧАСТИНА І

ВПЛИВ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РОЗВИТОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

УДК 339.97

Радзієвська С.О.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА ГЛОБАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті розглянуто співвідношення понять «національна держава» і «глобалізація»; державу визначено як механізм захисту інтересів народу, що її створив. Обґрунтовано положення, що навіть в умовах пришвидшення глобалізаційних процесів і певної втрати монополії на владу, роль національної держави у житті суспільства не зменшується, оскільки саме вона залишається основним гарантом забезпечення інтересів своїх громадян.

Ключові слова: національна держава, глобалізація, суверенітет, мондіалізм, релігія.

Radzievskaya S.A. Национальное государство и глобальные трансформации

В статье рассматривается соотношение понятий «национальное государство» и «глобализация»; государство определяется как механизм защиты интересов народа, который его создал. Обосновано положение, что даже в условиях ускорения глобализационных процессов и определенной потери монополии на власть, роль национального государства в жизни общества не уменьшается, поскольку именно она остается основным гарантом обеспечения интересов своих граждан.

Ключевые слова: национальное государство, глобализация, суверенитет, мондиализм, религия.

Radziyevskaya S.O. National state and global transformations

The interrelations between the notions of nation state and globalization are described. The state is viewed as the mechanism created by the nation to defend its interests. It is substantiated that even in the conditions of accelerating globalization processes and a certain loss of monopoly on power, the role of the national state in the life of society does not decrease as it remains the main guarantor of ensuring the interests of its citizens.

Key words: nation state, globalization, sovereignty, mondialism, religion.

Неолібералізм, який виник у США в середині 1970-х рр. як ідеологічна і політична течія, докорінно змінив уявлення про державу та її функції, зокрема економічну та соціальну політику. Згідно з постулатами неолібералізму, визначати державну економічну політику має не держава, а ринок. Відтак, ключову роль має відігравати великий приватний капітал. Час виключної управлінської суб'єктності держави

було проголошено вичерпаним. Тривалий час доктрина неолібералізму сприймалася некритично, вважалася ледь не єдино вірною. Останнім часом ситуація помітно змінилася, й змінюється надалі. Актуалізувалися проблеми, пов'язані з трансформацією функцій держави в умовах глобалізації [1; 2; 3]. Так, зокрема, у фокусі наукового аналізу опинилися питання контрверсійності ролі національної держави на тлі процесів, які відбуваються у сучасному світі.

Метою статті є виявлення співвідношення понять «національна держава» та «глобалізація» і пов'язані з ним глобальні трансформації; довести, що процеси глобалізації впливають на трансформації держави.

Чимало дослідників схильні розглядати сучасну епоху як добу біфуркації [4, с.347], як етап переходу від індустріального суспільства до постіндустріального, інформаційного. Дехто при цьому звертає увагу ще й на таку характеристику сучасності, як остаточний розпад Вестфальської системи міжнародних відносин. Перехід, про який ідеться, інколи трактується ще й як транзит до глобального суспільства, в якому нівелюється роль націй і етносів, підринається значення націоналізму в усіх його проявах, відбувається деградація національної держави [5, с.108], критичне вичерпання її потенціалу, що веде до висунення на провідні ролі глобальних акторів.

У дослідженнях проблем глобалізації одним із центральних постає питання про майбутнє національної держави. Особливої значущості воно набуває у світлі тісного взаємозв'язку між демократичною політичною системою і суверенною державою, яка виступає її гарантом. Що відбудеться у процесі глобалізації з національною державою, з її правом монополії на законне насильство, із зовнішнім і внутрішнім суверенітетом, – ці питання ставлять перед собою фахівці з провідних дослідницьких центрів світу [6, с.3].

Як зазначає К.Ейк, «національна держава, традиційне опертя суверенітету, має повну владу, яка монополізує всі примусові засоби настільки, що ніяка політична структура ані невеликої держави, ані наддержави не може на законних підставах чогось вимагати, чи щось здійснювати. Реальна влада... у рамках національної території суверенної держави – це інший бік демократичної волі і самореалізації» [7, с.15]. Разом із тим, як пише І.Валлерстайн, «державні структури все більше і більше втрачають свою легітимність. І, безперечно, це призводить до

збільшення кількості щоденного насильства у світовій системі, і для більшості людей це, природно, буде тривожним фактором» [8, с.65].

Із цієї суперечності відбувається загострення проблеми співвідношення влади і демократії. Так, на думку К.Ейка «дилема полягає в тому, що політичний об'єкт, який ідеально «матеріалізує» народний суверенітет і повноту волі, володіє все меншою і меншою владою, у той час, як аморфна сутність міжнаціонального феномену, який не піддається демократичному контролю, має все більшу владу. Отже, наявна поляризація: з одного боку, демократія без повноважень, а з іншого, – влада, непідконтрольна демократизації» [7, с.16]. Гранично точно проблему сформулював М.Шепелев: «Деякі дослідники говорять про те, що глобалізація і демократизація – це два споріднені процеси, які формують обличчя нового світу. Насправді та глобалізація, яка відбувається зараз, а саме мондіалізація, і демократія – взаємовиключні поняття. Якщо в умовах національної держави демократія дійсно могла функціонувати як механізм публічної політики, то під впливом транснаціоналізації її можливості істотно знижуються» [9, с.89].

У трактуванні наслідків впливу глобалізації на національні держави можна ідентифікувати два основні підходи: радикальний, згідно з яким національна держава, практично вичерпавши свій потенціал, зникає з історичної сцени, та поміркований, представники якого заперечують саму можливість краху державної форми публічної влади, виходячи з того, що статус національної держави просто трансформується [10, с.22-23].

Одним із головних аспектів впливу глобалізації вважається так звана проблема мондіалізму [11, с.29]. Ставлення до цього явища переважно негативне. Головними центрами опору мондіалістським тенденціям є міцні держави, які не дуже міцно інтегровані в транснаціональні інституції та володіють ресурсами для повноцінного здійснення самостійної зовнішньоекономічної діяльності: США, Китай, Росія, Японія, Індія, Бразилія [11, с.30]. Перехід до мондіалістського варіанту розвитку світу потребує утворення міцних транснаціональних інституцій, чогось схожого на Super-NATO. Якщо плани щодо створення Super-NAFTA чи об'єднаної та централізованої Євро-Америки з єдиною зовнішньою політикою, єдиними збройними силами та єдиною фінансовою системою, реалізуються, можна було говорити про перші серйозні кроки в бік мондіалізму. Втім, для реалізації навіть м'якого варіанту подібної стратегії

політичної глобалізації XXI ст., на погляд О.Крисенка, необхідна реалізація трьох умов: 1) обов'язкове ослаблення існуючих міцних суверенних держав; 2) збільшення значущості транссистемного глобального інтеграційного простору; 3) ламінарний, без катаклізмів, катастроф, війн хід історії.

За такого варіанту формально суверенні держави продовжуватимуть існування, їхні уряди матимуть досить серйозні повноваження в царині внутрішньої політики, екології, соціальної сфери, освіти, охорони здоров'я та всього того, що знаходиться у повноваженнях місцевої влади, американського штату чи німецької федеральної землі. При цьому існуватиме єдиний планетарний орган влади, котрий здійснюватиме управління, маючи виключну монополію на вирішення всіх проблем глобального характеру. Він стежитиме за тим, як місцева влада виконує такий собі універсальний кодекс прав та законів, що стосується прав людини, питань економіки, екології, загальних планетарних аспектів будь-яких проблем людського життя та діяльності. Глобальні виклики, в тому числі, екологічні, можливо зроблять мондіалістський розвиток єдиною можливістю для виживання людства. Саме через це, зазначає О.Крисенко, навряд чи є сенс відкидати мондіалізм як модель розвитку для людства [11, с.30–31]. Такий висновок автора допускає можливість завершення процесу глобалізації, з чим можна погодитися лише у разі визнання настання кінця історії, який пророкував Ф.Фукуяма. У такому контексті доречно згадати біблійне пророцтво про «останні часи», яким і пояснюється глибоко негативне ставлення до концепції мондіалізму.

Ідея мондіалізму близька до пост-релігійної ідеології «нового світового порядку», глобалізму з єдиним наднаціональним центром. В ідеалі така планетарна держава, створена на руїнах національних держав, повинна мати єдину релігію, єдиний економічний, політичний простір. Глобалізація припускає створення єдиної універсальної релігії (та єдиної цивілізації) шляхом уніфікації традиційних віросповідань (і традиційних цивілізацій). Водночас на думку деяких богословів, синтез світових релігій приніс би негативний результат, бо руйнування культурних цінностей і релігійних доктрин викличе духовну анархію, аномію, «генералізацію цінностей», що є набагато небезпечніше від суспільної анархії. Як контраргументацію глобалізму християнські богослови, як правило, наводять притчу про Вавілонську вежу [12, с.101; 13, с.15].

Певний інтерес викликає спорідненість думок ряду дослідників як про зникнення інституту національної держави внаслідок глобалізаційних процесів і його ліквідацію внаслідок розбудови комунізму, так і стосовно відмови від традиційної релігії. Так, лютневий і жовтневий державні перевороти 1917 р. у Російській імперії призвели до створення СРСР, в якому роль державної ідеології виконував атеїзм. Він базувався на теорії марксизму-ленінізму, котра у певному розумінні замінила православ'я та інші віровчення народів царської Росії, встановивши в якості мети розвитку радянського суспільства побудову комунізму. Фактично офіційною вірою радянського народу була віра в комунізм. Проте на хибність такого шляху ще 1917 р. вказував видатний економіст М.Туган-Барановським у написаній ним праці «Соціалізм як позитивне вчення»: «Соціалізм не може і не повинен стати новою релігією. Як релігія, соціалізм жалюгідний і безпорадний - хіба він може подолати безмежність простору і часу? Хіба соціалізм може подолати смерть? Безсмертна смерть буде як і раніше панувати над світом - цей основний дисонанс нашого життя завжди буде огортати її траурним покривалом» [14, с. 436, 514].

Д.Шумунова зазначає: «Апофеозом росту світської культури стала спроба побудови комуністичного раю на землі без Бога в СРСР, а в західній версії – становлення споживацького суспільства (суть життєдіяльності якого складається в постійному відтворенні й реалізації штучних потреб)» [12, с.90]. Глобалізація, як і радянська влада, спрямована на ліквідацію віросповідань. У низці праць сучасних західних науковців глобалізація уподібнюється релігії, її наділяють космічними рисами, на користь чого свідчить, зокрема, думка Д.Хопкінса про те, що глобалізація сама по собі є релігією і бог цієї Нової релігії – «концентрація фінансового капіталу», або твердження Ж.Бодрійяра стосовно того, що західна культура сповідує лише релігію золота і торгівлі [15].

На користь слушності проведення паралелей між діями більшовиків й сучасних апологетів глобалізації свідчить висловлювання Дж. Гелбрейта стосовно того, що 1942 р. прибічники шокової терапії обрали більшовицький шлях [16, с.33]. У свою чергу О.Некlessа вважає: «Минуле століття вже було свідком зльоту і падіння ідеологічних квазірелігій з їх шаленими адептами і навіть часткового виконання породжених ними утопій. Тепер не менш драматично відбувається форсована реалізація проекту глобалізації, який у певному сенсі є ...третьою «світською

релігією» XX ст. І ми лише біля витоків нової світової конструкції» [17, с.110].

На нашу думку слід погодитися із підходом згідно з яким втрата державою монополії на владу не означає зменшення її ролі [18, с.70]. Держава – єдина інституція, що має законне право позбавити громадянина життя, а він повинен ціною власного життя її захищати, так само й держава несе повну відповідальність за створення умов, які сприяють повноцінному життю громадянина. Отже, їх пов'язує певна сакральна взаємовідповідальність.

Глобалізаційні процеси здійснюються у руслі неоліберальної парадигми, вони скеровані на користь суб'єктів-лідерів глобальної економіки і транснаціонального капіталу, точніше, їхніх власників, які не рахуються з національними інтересами окремих держав і потребами людства, нав'язуючи, зокрема, свої рішення у міжнаціональних та міжрегіональних конфліктах [19]. За такий стан справ повну відповідальність несе інститут національної держави, а не будь-яка інша інституція – у разі невиконання своєї функції держава перестає існувати, а з нею і народ, що створив її і не спромігся відновити її у новій якості.

Як зазначає Ф.Фукуяма, держава зберігає найважливіші функції, виконання яких не можуть взяти на себе транснаціональні суб'єкти: вона залишається єдиним джерелом сили, здатним забезпечити дотримання закону. Один із уроків світової фінансової кризи 2007/2008 р. полягає у тому, що в умовах, коли все розвалюється, єдиним інститутом, здатним мобілізувати ресурси, необхідні для протидії серйозним системним загрозам, залишається держава [20]. Таким чином і в XXI ст. інститут держави є основним гарантом відтворення людських ресурсів і забезпечення умов життєдіяльності своїх громадян [21, с.314].

Як висловився свого часу президент Європейської комісії Р. Проді: «Усі розуміють, що ми будуємо дещо, що відкриває нам дорогу до світового панування, це не звичайний торговий союз чи політичне утворення. Мабуть, не всі усвідомлюють, що національним державам, кожній нарізно, потрібно буде доводити своє право на існування у новому світі» [22]. Отже, «міжнародний характер правової економіки передбачає, що країни, які вступають в різні економічні союзи, при передачі своїх повноважень наднаціональним утворенням не втрачають, а реалізують свій суверенітет» [23, с.55-56].

На нашу думку, майбутнє народів залежить від того, як держави відстоюватимуть свій суверенітет. Суверенітет національної держави – це гарантія забезпечення інтересів її громадян. Відповідальність за реалізацію державою інтересів народу не знімається з держави при передачі нею частини своїх функцій як догори, на над- чи на міжнаціональний рівень, так і донизу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ferguson Y.H. The crisis of the state in a globalizing world / Y.H. Ferguson // Globalizations. – 2006. – Vol.1. – P. 5–8.
2. Archer K. Rescaling global governance: imagining the demise of the nation-state / K. Archer // Globalizations. – 2012. – Vol.2. – P. 241–256.
3. Hopewell K. (2017). Invisible barricades: civil society and the discourse of the WTO / K. Hopewell // Globalizations. – 2017. – Vol.1. – P. 51–65.
4. Шепелев М.А. Теоретико-методологічні засади політологічного аналізу глобалізації управління: дис. ... д-ра політ. наук / Шепелев Максиміліан Альбертович. – Дніпропетровськ, 2007. – 419 с.
5. Алексєєнко І.В. Трансформація інституту національної держави в умовах глобалізації : дис. ... д-ра політ. наук / Алексєєнко Ірина Вікторівна. – К., 2006. – 417 с.
6. Ткачук Ю.В. Глобалізація в сфері політики: інститути і механізми впливу: автореф. дис. ... канд. політ. наук / Ткачук Юлія Вікторівна. – Одеса, 2004. – 16 с.
7. Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії / Клод Ейк // Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ : Альма матер-Знання, 2002. – С. 11–25.
8. Валлерстайн І. Глобалізація, або вік змін. Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи / І.Валлерстайн // Глобалізація, регіоналізація, регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ : Альма матер-Знання, 2002. – С. 49–67.
9. Шепелев М. Мондіалізація як політико-управлінський вимір глобалізації: до питання про предмет світознавства / М.Шепелев // Людина і політика. – 2003. – № 4. – С. 82–91.
10. Радзівєвський І.А. Трансформація системних характеристик державного управління в умовах глобалізації : дис. ... канд. наук з державного управління / Ігор Анатолійович Радзівєвський. – К., 2007. – 224 с.
11. Крисенко О.В. Феномен глобалізації: концептуальні виміри, інституціональні структури та геоісторична динаміка : дис. ... канд. філософ. наук / Крисенко Олексій Володимирович. – Х., 2005. – 183 с.
12. Шумунова Д.Д. Релігійні конфлікти в умовах глобалізації : дис. ... канд. філософ. наук / Шумунова Дана Данилівна. – К., 2006. – 181 с.
13. Сірий С.В. Соціально-політичний контекст локальних війн і воєнних конфліктів в умовах глобалізації : дис. ... канд. політ. наук / Сірий Сергій Володимирович. – К., 2007. – 232 с.
14. Туган-Барановський М.И. К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений / М.И. Туган-Барановский. – М. : , 1996. – 528 с.
15. Бодрийяр Ж. Общество потребления: его мифы и структуры / Жан Бодрийяр. – М. : Республика; Культурная революция, 2006. – 269 с.

16. Гэлбрейт Дж. К. Кризис глобализации / Джеймс К. Гэлбрейт // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 6. – С. 32-36.
17. Неклесса А.И. Конец цивилизации, или зигзаг истории / Александр Иванович Неклесса // Глобальное сообщество. Картография постсовременного мира. / рук. проекта, сост и отв. ред. А.И.Неклесса. – М. : Восточная литература, 2002. – С. 109-142.
18. Добродум О.В. Політичний глобалізаційний процес: динаміка соціокультурного розвитку: дис. ... канд. політичних наук / Добродум Ольга Вікторівна. – Одеса, 2004. – 218 с.
19. Peetz, D., Murray, G., & Nienhuser, W. The new structuring of corporate ownership // Globalizations. – 2013. – Vol. 10. – Issue 5. – P. 711–730.
20. Радзівєвська С.О. Глобальна економіка: конспект лекцій для студентів економічних напрямів підготовки усіх форм навчання / С.О. Радзівєвська. – К. : «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2015. – 344 с.
21. Сардак С.Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів: дис... д-ра екон. наук / Сардак Сергій Едуардович. – К., 2014. – 566 с.
22. Mann M. Prodi Urges Fundamental Debate on Future of EU / M.Mann // Financial Times. – 2001. – February 14. – P. 1.
23. Гриценко А.А. Становлення інформаційно-мережевої економіки як основи правової економіки / А.А.Гриценко, О.А.Гриценко // Економічна теорія та право. – 2016. – № 4. – С. 49–56.

УДК 94:339.922(47+57)

Добровольська А.Б.

ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ СТРУКТУРИЗАЦІЇ ГЕОЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ ПОСТРАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК

У статті аналізується вплив зовнішніх чинників на трансформацію пострадянського простору. Констатовано, що глобалізація спонукає провідні країни світу здійснювати освоєння та структуризацію геоekonomічного простору за допомогою створення інтеграційних об'єднань, оскільки об'єднання ресурсного потенціалу дозволяє ефективно адаптуватися до її наслідків. Розглянуто вплив центрів сили сучасного світу на інтеграційну стратегію нових незалежних держав пострадянського простору.

Ключові слова: *регіон, регіоналізація, глобалізація, світова політика, геополітичні трансформації, євразійська інтеграція, пострадянський простір.*

Добровольская А.Б. Внешние факторы структуризации геоэкономического пространства: опыт и перспективы постсоветских республик

В статье анализируется влияние внешних факторов на трансформацию постсоветского пространства. Констатируется, что глобализация побуждает ведущие страны мира осуществлять освоение и структурирование геоэкономического пространства посредством создания интеграционных объединений, поскольку объединение ресурсного потенциала, позволяет эффективно адаптироваться к ее последствиям. Рассмотрено влияние центров силы современного мира на

интеграционную стратегию новых независимых государств постсоветского пространства.

Ключевые слова: регион, регионализация, глобализация, мировая политика, геополитические трансформации, евразийская интеграция, постсоветское пространство.

Dobrovolskaya A.B. External factors of structuring of the geo-economic space: experience and prospects of the post-Soviet republics

The article analyzes the influence of external factors on the transformation of the post-Soviet space. It is stated that globalization encourages the leading countries of the world to develop and structure the geo-economic space through the creation of integration associations, since the pooling of the resource potential allows them to effectively adapt to the consequences of globalization. The influence of the centers of power of the modern world on the integration strategy of the newly independent states of the post-Soviet space is considered.

Keywords: region, regionalization, globalization, world politics, geopolitical transformations, Eurasian integration, post-Soviet space.

Закінчення «холодної війни» і розпад біполярної системи змінили долю не тільки Європи, а й усього світу. Вони дали потужний поштовх процесу глобалізації. Пожвавлення руху капіталів, прискорення розвитку інформаційних технологій, поширення принципів ринкової економіки посилили взаємну залежність країн і регіонів сучасного світу. Національні економіки країн пострадянського простору, з суверенітетом, що перебував у стадії інституційного наповнення і ринками, що розвивалися, влилися в світову економічну і політичну систему.

Сьогодні об'єктивними передумовами, що впливають на процеси геополітичних трансформації нових незалежних держав пострадянського простору, є як зростання взаємозв'язку і взаємозалежності сучасного світу (що супроводжується втратою або ослабленням суверенітету національних держав), так і прагненням зберегти у цих умовах власну унікальність.

З одного боку, нарастають чинники, які сприяють формуванню певної цілісності всесвітнього господарського організму, що викликано лібералізацією торгівлі, створенням сучасних систем комунікації та інформації, світових технічних стандартів і норм, що прийнято називати процесом глобалізації. З іншого боку, відбуваються найбільш інтенсивне, за історичними мірками, економічне зближення і взаємодія країн на регіональному рівні, формуються великі регіональні інтеграційні структури, які розвиваються у напрямку створення відносно самостійних центрів світової економіки.

В умовах загальної тенденції формування із все більш взаємопов'язаних і взаємозалежних національних економік єдиного

господарського механізму (що набуває в окремих сферах і секторах глобальних масштабів), процеси міжнародної інтеграції є об'єктивною реакцією на ослаблення національного суверенітету. Інтеграція стає інструментом прискореного розвитку регіональних економік і підвищення конкурентоспроможності країн-членів інтеграційних угруповань, а відповідно і зміцнення їх позицій у міжнародному співтоваристві. Міжнародна практика підтверджує тезу про те, що значимість і вага окремого регіону може зростати в міру поглиблення у ньому інтеграційних тенденцій.

Дисбаланс сил на світовій арені, який викликав крах СРСР, активізував глобальні трансформаційні процеси. Становлення багатопольного світу відбувається в умовах гострої політичної, економічної та військової конкуренції головних світових центрів сили за зони свого впливу. У новому світоустрої великі держави виступають гарантами суверенітету і безпеки для малих і середніх країн - реципієнтів цієї безпеки. Відбувається перегрупування геополітичних суб'єктів навколо нових центрів сили, представлених великими державами, які здатні поширити свій вплив далеко за межі власних кордонів.

Поява на мапі Центрально-Східної Європи нових незалежних держав, відкритих впливу глобальних і регіональних організацій і політичних акторів, активізувала нові напрями інтеграційних процесів на просторі Євразії. Теоретичне осмислення процесів інтеграції у сучасному світі, їх передумов, завдань і перспектив набуло актуального значення для політологів, економістів та істориків. Існує значний пласт літератури з теорії трансформації Євразії, яка стосується окремих інтеграційних проєктів або носить спеціалізований характер [1-12]. У той же час визначення взаємозв'язку трансформації пострадянського простору з глобальними та регіональними процесами, а також тенденцій і перспектив розвитку цього процесу тільки підвищили свою актуальність.

Республіки колишнього СРСР набули суверенітету в момент, коли система міжнародних відносин в цілому і її європейська частина все більшою мірою підпадали під вплив процесів інтеграції та регіоналізації. Дослідники цих процесів звертають увагу на те, що нові незалежні держави, які виникли на території колишнього Радянського Союзу, зіткнулися з об'єктивною необхідністю пошуку своєї ідентичності [13].

Самоорганізацію внутрішніх територій й спільнот колишніх союзних республік супроводжувала переоцінка власної самоідентифікації, яка все частіше відбувалася не за регіональною ознакою, а за субрегіональним принципом, відображаючи подальшу фрагментацію пострадянського простору. Пострадянські держави постали перед вибором – почати процес формування нового міжнародно-політичного регіону, в межах колишнього СРСР, або включитися в уже існуючий (ЄС) на основі участі у створених міжнародних структурах. Згодом поступове наповнення суверенітету держав, що утворилися на пострадянському просторі, реальним змістом проявило себе їхнім політичним вибором.

Пов'язане з розпадом Радянського Союзу утворення нових незалежних держав істотним чином вплинуло на динаміку і спрямованість трансформаційних процесів євразійського континенту. На території сучасної Євразії виникла складна конфігурація різнорівневих геополітичних утворень, яка суттєво впливає на сучасну систему міжнародних відносин.

Незважаючи на те що з моменту формального набуття суверенітету пройшло вже чверть століття, ряд зовнішніх і внутрішніх факторів уповільнює створення сталих фундаментів незалежного існування пострадянських держав на політичній карті Європи. На сучасному етапі країни пострадянського простору все ще знаходяться в стадії формування державності і пошуку власної ідентичності в міжнародній системі. З точки зору системи міжнародних відносин «серединні держави» зіткнулися з проблемами кінця біполярності, властивій епосі «холодної війни», вони постали перед вибором між системи НАТО/ЄС з одного боку, і Росією – з іншого. Нові незалежні держави зіткнулися з об'єктивною необхідністю формування власного курсу щодо трьох основних рушійних сил європейської політики: відносин із Заходом (НАТО, ЄС, США), відносин з Росією та результатів розвитку відносин між Росією і Заходом [14].

З набуттям колишніми радянськими республіками суверенітету зросла актуальність пошуку нових форм взаємодії як усередині пострадянського простору, так і за його межами. Відцентрові тенденції супроводжувалися активними пошуками партнерів на Заході і Сході. Моделювання нових форматів об'єднання і досі викликає безліч питань, від вирішення яких багато у чому залежить напрям трансформації Євразії,

що значною мірою впливає на долі не тільки народів окремих країн, а й цілого континенту.

Формування власної державності в пострадянських країнах відбувалося в складній для зміцнення національної держави обстановці, що іноді змушувало їх жертвувати власним суверенітетом на користь міжнародних структур. Інтеграція в рамках сформованих наприкінці періоду біполярності центрів сили (насамперед ЄС та НАТО) стала для колишніх радянських республік усвідомленою необхідністю. Нові незалежні держави, які довго знаходилися в позиції об'єкта, а не суб'єкта європейської політики, по-різному реагували на спроби включення в організаційні рамки її головних трендів, що в свою чергу визначило різноманітність їх політики щодо можливої приналежності до усталених міжнародних структур.

Після розпаду СРСР нові незалежні держави почали реалізацію власних національних соціально-економічних і політичних моделей розвитку. Пошуки власної ідентичності підсилили інституційну диференціацію між пострадянськими країнами. Зокрема, це знайшло своє вираження у використанні різних моделей реформування економіки, в різних темпах перетворень, різному ступені державного інтервенціонізму та ін. [15].

Визначальним фактором на пострадянському просторі є те, що пошук наднаціональних інституційних рамок здійснюється в обстановці яскраво виражених геополітичних протиріч. Трансформаційні процеси в Європі та їх інституційне наповнення відбувається в умовах незавершеного після закінчення «холодної війни» геополітичного розділу континенту.

Для країн колишнього СРСР, що визначають свою стратегічну ідентичність і місце в сучасній Європі, вагомим чинником розвитку стає та обставина, що регіональна інтеграція є одним з найважливіших інструментів управління глобальними процесами. Освоєння якісно нових явищ міжнародного життя шляхом участі в міжнародних структурах дозволяє максимально використовувати переваги глобалізації та скорочувати її негативний вплив. Інтеграційні об'єднання все більше впливають на розвиток трансформаційних процесів на пострадянському просторі, вони сприяють знаходженню нового балансу

сил у регіоні на основі врахування інтересів широкого кола країн і недержавних суб'єктів світової політики [16].

За визначенням А.Мальгіна, європейська підсистема – це найбільш інституціоналізована підсистема сучасних міжнародних відносин. На його думку, міжнародні відносини в Європі починаючи з рубежу 1980-1990-х років можна розглядати як співвідношення трьох інституційно-політичних вимірів: загальноєвропейського (представленого НБСЄ/ОБСЄ), західноєвропейського (ЄС) і євроатлантичного (НАТО) [13].

Концептуальний поділ Східної Європи по «лінії Хантінгтона» об'єктивно ставить нові незалежні держави пострадянського простору перед необхідністю вирішення геополітично-мотивованої інтеграційної дилеми. Пострадянські країни, незалежно від логіки внутрішнього розвитку і власних прагнень, повинні зробити вибір: з ким і в яких організаційних рамках йти в XXI ст. І на це питання вони відповідають по-різному.

Автономність окремих країн в Європі постійно знижується. З одного боку, пострадянські країни в Європі знаходяться під дедалі більшим впливом нових трендів, з іншого боку – з самого початку суверенного існування вони є об'єктом інтеграційної політики Росії і основним адресатом впровадження інтеграційних проектів в межах колишнього СРСР.

Історичні передумови трансформаційних процесів на пострадянському просторі склалися під впливом двох великих інтеграційних проектів в Євразії – Російської імперії і СРСР. Ці імперські інтеграційні проекти мали фундаментальні наслідки – на величезній території було створено єдину соціально-економічну систему, яка забезпечувала функціонування спільного господарського механізму. Після розпаду СРСР окремі елементи взаємної привабливості нових незалежних країн пострадянського простору зберегли свою актуальність. Матеріальну основу такої привабливості створювали компоненти єдиного, в недавньому минулому, господарського комплексу Радянського Союзу, на основі: технологічної спільності виробництва; приблизно однакового (відносно невисокого за світовими стандартами) технічного рівня; можливості впровадження загальних техніко-технологічних стандартів, створення спільної транспортної інфраструктури та мереж комунікацій, енергетичних систем; суміжних кордонів і пов'язаних з цим вигод. Не менш актуальним

був і вплив ряду гуманітарних чинників, породжених спільним існуванням радянських республік у межах єдиної у недавньому минулому держави. Це – спільна мова міжнаціонального спілкування; збережені численні родинні зв'язки; спільний культурний простір і багато іншого, що створювало сприятливі умови для більш тісного об'єднання цих країн.

Пройдений шлях міжнародної інтеграції країн пострадянського простору свідчить про недосконалість сформованих тут інститутів і механізмів і вимагає більш точного визначення мети і місії інтеграційних об'єднань у форматі євразійської інтеграції, а також більш точного визначення ролі окремих держав у процесах відтворення, як у межах окремих національних господарських систем, так і у рамках інтеграційних об'єднань. Вирішення цього завдання актуалізує важливість чіткого визначення специфіки стратегічного рівня інтеграційного процесу, що має охоплювати не тільки економічну складову, а й геополітичні та соціокультурні чинники, а також стан зовнішнього середовища.

За останні 25 років вагомі чинники взаємної привабливості колишніх союзних республік, якщо не зникли, то значно ослабли. Значення і вплив пострадянського інтеграційного потенціалу поступово, але безупинно згасає. Ослаблення взаємного тяжіння між новими незалежними державами супроводжується посиленням ролі міжрегіональних центрів світової політики. У своїх інтеграційних стратегіях національні еліти нових незалежних держав, як правило, орієнтуються на поточну кон'юнктуру.

Сучасний стан пострадянського простору демонструє складну сукупність ключових чинників, які зумовлюють багатовекторний характер інтеграції, що викликано, з одного боку, внутрішнім різноманіттям національних інтересів держав, а з іншого боку, зовнішніми орієнтирами і пов'язаними з ними зовнішніми обставинами. Вагомою зовнішньополітичною обставиною для багатьох пострадянських республік є привабливий образ Євросоюзу на заході, і Китаю на сході, як центрів політичного впливу, військової та економічної сили, що знаходяться у безпосередній близькості від їх територій.

З ослабленням позицій Росії у країнах СНД, континентальні та позаконтинентальні центри світової політики активно включилися у змагання за вплив на пострадянському просторі. У процесі соціально-політичної трансформації практично усі нові держави пострадянського

простору орієнтувалися як на досвід розвинених західних країн, так і на їх підтримку (насамперед США і Євросоюзу). Суб'єктивні стратегії реалізації власних геополітичних інтересів світових центрів сили значною мірою впливають на процес регіоналізації євразійського простору. Відомий американський фахівець з пострадянського простору З.Бжезинський вважає, що інтерес США полягає у тому, щоб створити таку ситуацію, при якій жодна країна не контролювала б даний геополітичний простір, а провідні світові держави мали прямий доступ до його фінансово-економічних ресурсів [17].

Освоєння «східноєвропейського ресурсу» інтеграційними структурами Заходу має на меті зміцнити конкурентоспроможність Європейського союзу і НАТО по відношенню до інших центрів сили сучасного світу. Обмежена в територіях і сировинних ресурсах Європа для збереження конкурентоспроможності окремих економік, і в цілому позиції континенту, потребує об'єднання. На даному етапі розвитку ЄС знаходиться в процесі вироблення інституційних рамок, найбільш придатних для вирішення цих проблем.

У рамках розподілу пріоритетів між трьома трендами політики щодо пострадянського простору Європейський союз займається економічними проблемами, але в цілому ігнорує їх значення для безпеки пострадянських країн. НАТО займається проблемами безпеки, але, не заперечуючи економічний фактор, приділяє йому мало уваги. Уряди окремих країн – США, Німеччини, Великобританії і Франції, які теоретично цілком могли б об'єднати обидва аспекти, цього не роблять, або, принаймні, не робили протягом більшої частини першого десятиліття після розпаду Радянського Союзу [18].

Як відзначає А.Богатуров, після падіння комунізму в країнах Центральної та Східної Європи важливо було створити умови, при яких найбільш розвинені країни Заходу могли отримати доступ до інтелектуальних, людських, енергосировинних, просторових та інших ресурсів колишніх «закритих» країн. Потрібно було подолати їх ізольованість за допомогою включення в світові господарські та політичні процеси [19].

Оскільки через пострадянський простір проходять важливі транспортні шляхи, які дозволяють найкоротшим чином з'єднати промислово розвинений Захід з багатими корисними копалинами

віддаленими районами Євразії на сході, а також такими важливими геополітичними гравцями, як Китай і Японія, у посиленні свого впливу тут зацікавлені найбільші світові лідери: Євросоюз і США – на заході, Туреччина, Іран, Китай і Японія – на сході. Неминучим стало посилення в регіоні позицій багатовікових геополітичних суперників Росії на півдні – Туреччини й Ірану, а також поживлення присутності в країнах Центральної Азії суміжних ісламських держав.

Інтеграційні ініціативи Росії на пострадянському просторі часто інтерпретуються Заходом як спроба нав'язати своє домінування слабким країнам та закріпити своє лідерство на пострадянському просторі. Підтримуючи традиційні зв'язки, які склалися на просторі колишнього СРСР Москва стимулює формування на цій основі нових економічних і політичних об'єднань у складі країн, що залишилися поза сферою євроінтеграційних процесів [20]. Особливо актуальною в XXI ст. стає для Росії проблема виведення з орбіти впливу західних країн і Туреччини України, Азербайджану та Грузії, в центральноазіатському регіоні – Киргизії й Узбекистану.

Позиції європейських країн пострадянського простору, з точки зору основних геополітичних і гео економічних чинників, схожі, тому потенційно мають подібну зовнішньополітичну орієнтацію щодо європейської політики та ініціатив стосовно даного регіону. Відповідно до теорії З.Бжезинського, ці країни є частиною євразійської «периферії», потенційним кордоном «атлантистської Європи» [21]. На думку С.Хантінгтона, лінія розподілу між католицько-протестантською і православною цивілізаціями проходить по території Білорусі та України. Хантінгтон вважає, що переважно православні традиції цих країн завадять їх успішній інтеграції у західні інститути [11]. Теоретик російської школи геополітики А.Дугін визнає, що території, до яких відносяться Білорусь, центральна частина України, Молдова, мають суперечливий геополітичний характер – географічно вони належать до південної частини Центральної Європи, а в культурному і конфесійному відношенні – до Росії-Євразії [22].

Білорусь найбільш схильна до поглибленої інтеграції у межах пострадянського простору, що продиктовано жорсткою економічною ситуацією на конкурентному європейському ринку, недостатністю власних ресурсів і усвідомленням глибокої взаємозалежності від кооперації з

Росією. Все це спонукає Білорусь до більш високого типу інтеграції на пострадянському просторі, що знайшло своє втілення у створенні союзу Росія-Білорусь.

Досить високий рівень кооперації з іншими країнами СНД характеризував і промислове виробництво України – за часів існування СРСР воно майже на 70% не виходило на кінцеву продукцію. Високий рівень енергомісткості виробництва формував залежність від російських і туркменських енергоносіїв.

За часів незалежності Україна припинила поставки електричної енергії з російської території і навряд чи найближчим часом їх відновить у зв'язку з підписаною угодою щодо інтеграції з енергетичною системою континентальної Європи. Однак і сьогодні 80% енергоносіїв, що споживаються в країні, завозяться з-за кордону (нафтопродукти з Білорусі, Польщі, Литви; газ зі Словаччини та Польщі; вугілля антрацитової групи – з Росії та Південної Африки; ядерне паливо – тепловиділяючі збірки – з Росії та Швеції).

Україна максимально включена в процес маятникової, сезонної і довгострокової трудової міграції, особливо інтенсивно у північні ресурсодобувні регіони Російської Федерації. Попри це, позицію України характеризує максимально негативне ставлення до розширення і прискорення інтеграції як з Росією, так і в рамках СНД, на основі багатосторонніх угод.

Україна схильна усвідомлювати себе як велика європейська держава і вимагає паритетного ставлення Росії. Інтеграційні ініціативи України на пострадянському просторі проявили себе створенням з Грузією, Азербайджаном і Молдовою нового регіонального блоку пострадянських країн – ГУАМ. До налагодження субрегіонального співробітництва, без участі Росії, ці країни свого часу спонукала незадоволеність позицією РФ щодо практичної складової економічної інтеграції.

Узбекистан і Туркменістан характеризують стримане ставлення до інтеграції з державами пострадянського простору, надія на свій сировинний потенціал, приховане прагнення до зміни балансу інтересів в регіоні шляхом пошуку економічних партнерів за межами СНД.

На економічну інтеграцію за межами пострадянського простору покладають надії й інші нові незалежні держави. Головним фактором, що визначає зовнішню політику Азербайджану і Грузії, стає каспійська нафта

та шляхи її транспортування. Вірменія, що у військово-політичному і оборонному відношенні орієнтується на Росію, в торгово-економічному і фінансовому відношенні максимально розгортається в бік Ірану, де існує сильна вірменська діаспора.

Південний Кавказ більшою мірою, ніж держави Центральної Азії, є зоною геополітичних інтересів Росії, характер яких визначається розташуванням регіону. Водночас неврегульованість великомасштабних конфліктів на території Південного Кавказу і в Чечні, обмеживши повноцінний транспортно-комунікаційний обмін, ускладнила соціально-економічну ситуацію та стимулювала зміну зовнішньоекономічних пріоритетів і зовнішньополітичної орієнтації країн регіону [23].

Країни Південного Кавказу (Азербайджан і Грузія) активно шукають шляхи інтеграції в систему світових господарських зв'язків, прагнучи брати участь у формуванні нової структури безпеки на основі НАТО. Вони зацікавлені в посиленні позицій Туреччини і європейських країн, а також вітають присутність економічних інтересів США в регіоні.

Розглядаючи ставлення пострадянських країн до перспектив трансформації пострадянського простору, слід зазначити, що нерідко регіональні і субрегіональні ініціативи здійснюються національними політичними елітами як засіб зміцнення їх позицій в середині своєї країни.

Зі зміною керівництва окремо взятої країни іноді радикально змінюється її зовнішньополітичний курс, що часто супроводжується і відмовою від колишніх домовленостей у межах регіонального об'єднання. Під впливом зовнішніх і внутрішніх пріоритетів прагнення окремих держав до інтеграції у межах пострадянського простору часто змінюється на протилежне, а сама можливість і необхідність інтеграції ставиться під сумнів навіть найбільш послідовними акторами цього процесу.

Прихильність владних еліт пострадянських держав принципам «багатовекторної дипломатії», їх схильність змінювати свої політичні уподобання й орієнтацію в залежності від поточної політичної кон'юнктури вкрай ускладнила процес консолідації євразійського простору Росією.

Різні моделі інтеграції, пропонувані провідними політичними силами (Росія, США, Євросоюз, КНР та ін.), не тільки конкурують між собою, але й у зіткненні різних концепцій і доктрин породжують серйозні протиріччя,

що відбувається на розвитку самих інтеграційних процесів і трансформації регіональних систем міжнародних відносин на всьому євразійському просторі.

Євросоюз виступав за ЄС-центричну модель Великої Європи і Євразії. У рамках такої конструкції усі європейські країни, за винятком Росії, у тій чи іншій мірі асоціюються з ЄС, приймають (повністю або частково) його нормативну і регулятивну базу і стають, по суті, частиною багатонаціональної спільноти Євросоюзу. Однак в умовах формування багатополярного світу (перетворення АТР на центр світового економічного і політичного тяжіння і розвороту до Азії), ЄС-центрична модель євразійського простору все менш відповідає сучасним реаліям.

Як вважає польський політолог Я.Корейба, «з точки зору створення структурної бази для зміцнення позиції Європи в світовій політиці в перспективі ХХІ ст., 1990-і і 2000-і роки можна вважати періодом грандіозного упущення, яке все більшою мірою стає каталізатором релятивної деградації Європи в цілому і окремих європейських країн у міжнародних справах» [24]. У процесі трансформації європейської політики в той період було втрачено шанс створення єдиного інтеграційного центру для всіх країн сучасної Європи. У результаті, на початок другого десятиліття ХХІ ст. існує декілька альтернативних об'єднань (ЄС і ЄАЕС), які претендують на одні й ті ж географічні простори і на одні й ті ж сфери наднаціональної взаємодії.

Логіка розвитку інтеграційного процесу в Європі вимагає, щоб ЄС і Росія, по-перше, співпрацювали на двосторонній основі, а по-друге – залучили до проекту співпраці спільних сусідів, щоб надати процесу інтеграції широкий, а в перспективі і пан'європейський характер. Інтеграція буде неповною до тих пір, поки існує «сіра зона» країн, затиснутих між Євросоюзом і Росією і не включених в загальний процес [25]. Однак на даний момент між Москвою і Брюсселем немає згоди щодо загальних правил і єдиних організаційних рамок для загальноєвропейського інтеграційного процесу. Проекти, пропонувані Заходом і Росією країнам спільного сусідства (Україні, Білорусі, Молдові, Грузії, Вірменії, Азербайджану), що залишаються в «сірій зоні», носять конкурентний характер і ставлять дані держави перед жорсткою альтернативою.

Вироблення спільного бачення Великої Європи та Євразії і побудова на цій основі нових відносин сьогодні ускладнено, у тому числі, і неясністю подальших перспектив розвитку самого Євросоюзу. Політико-економічна ситуація штовхає ЄС на формування тісного співтовариства зі Сполученими Штатами. Зближення ЄС із США поглиблює розкол у Великій Європі, оскільки системна конфронтація Росії і США навряд чи може бути переборною у найближчому майбутньому. На думку російських експертів, «ідея спільного економічного і людського простору, простору безпеки від Лісабона до Владивостока, проголошувана Росією і ЄС з кінця 1980-х рр., втрачає політичну релевантність і з кожним днем стає все менше здатною до практичної реалізації» [26].

На офіційному рівні Москва говорить про вибудовування рівноправного партнерства двох полюсів Великої Європи – ЄС і ЄАЕС. У той же час позиція США, ряду європейських країн і Туреччини спрямовані на витіснення Росії з регіону. Зважаючи на виражену конкуренцію на євразійському просторі, ряду великих економічних центрів сили, перш за все Євросоюзу та Росії, сучасний процес інтеграції важко назвати збалансованим.

Суперництво Росії і ЄС за лідерство на пострадянському просторі підсилює позиції зовнішніх, неєвропейських гравців, веде до погіршення відносин між двома полюсами інтеграції та дестабілізації системи міжнародних відносин в Європі. При динамічному зростанні значення і впливу неєвропейських гравців, а також посиленні ряду кризових явищ усередині пострадянських держав, зміцнення позиції кожної з держав ЦСЄ окремо і континенту в цілому безпосередньо залежить від втілення можливості ефективної і вигідної для всіх кооперації.

Спроби національних лідерів нових незалежних держав маневрувати між центрами сили в умовах, коли простір для маневру під впливом глобалізації економіки і глобального характеру зовнішньополітичної конкуренції звужується, ведуть до наростання хаотизації міжнародних відносин. У турбулентних умовах формування багатополярного світу, коли численні виклики внутрішньо- і позаєвразійського походження несуть загрозу для безпеки і економічної стабільності усього континенту, центрам сили варто орієнтуватися не стільки на перетягування країн «спільного сусідства» у власні інтеграційні орбіти, скільки на забезпечення стабільності і безпеки у регіоні. Для збереження загальноєвропейської

стабільності та забезпечення економічного розвитку в умовах глобальної взаємозалежності необхідна тісна і прагматична співпраця усіх центрів сили.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский – М. : Международные отношения, 1998. – 256 с.
2. Бураковский И.В. Экономическая интеграция и безопасность на постсоветском пространстве // Мечи и орала: Экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / под ред. Р. Легволда, С. Уолландер. М. : Интердиалект +, 2004. – С. 222–223.
3. Вардомский Л.Б. Регионализация постсоветского пространства / Л. Вардомский. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1412000340>.
4. Ирхин А.А. Постсоветское пространство: геополитические параметры и методология моделирования интеграционных процессов / А.А. Ирхин. – Режим доступа: <http://rusprostranstvo.com/article/view/120>.
5. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна / В.В. Копійка. – К. : Логос, 2008. – С. 300.
6. Либман А.М. Модели экономической дезинтеграции. Интеграция и дезинтеграция / А.М. Либман, Б.А. Хейфец. – Режим доступа: http://eabr.org/general/upload/docs/publication/magazine/no2_2011/n2_2011_2.pdf.
7. Прусаускас А. К вопросу о формировании Евразийского союза: теоретический аспект / А. Прусаускас. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/rus/gos/k_voprosu_o_formirovanii_jevrazijskogo_sojuza_teo_relicheskij_aspekt_2012-03-23.htm.
8. Россия в интеграционных процессах на постсоветском пространстве: уроки, перспективы, трудности (ситуационный анализ). – Режим доступа: <http://www.imemo.ru/df/publ/2007/07014.pdf>.
9. Стержнева М. Интеграция и вовлечение как инструменты глобального управления / М. Стержнева. – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/seventh/002.htm>.
10. Шишков Ю.В. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ / Ю.В. Шишков. – М. : III тысячелетие, 2001, – 480 с.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
12. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.
13. Мальгин А.В. Политика ЕС в отношении европейских стран СНГ // Европейский союз и европейские страны СНГ / под ред. В. Грабовски, М. Наринского, А. Мальгина. – М. : МГИМО (У) МИД РФ, 2002. – 511 с.
14. Уилсон Э., Ронтоянни К. Безопасность или процветание? Пути, которые выбирают Беларусь и Украина // Мечи и орала: экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / под ред. Р. Легволда, С. Уолландер. – М.: Интердиалект+, 2004. – С. 28.
15. Вардомский Л.Б. Проблемы и перспективы регионального сотрудничества на постсоветском пространстве // Европейский союз и европейские страны СНГ / под ред. В. Грабовски, М. Наринского, А. Мальгина. – М.: МГИМО (У) МИД РФ, 2002. – С. 88.
16. Добровольська А.Б. Трансформація пострадянського простору як чинник регіоналізації Європи в умовах формування багатопольярного світу /

- А.Б. Добровольська // Стратегії зовнішньої та безпекової політики провідних міжнародних акторів: збірник наукових праць / За заг. ред. канд. іст. наук, доц. С.В. Толстова. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. – С. 114-123.
17. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З.Бжезинский. – М. : Международные отношения, 2005. – 288 с.
18. Легволд Р. Соединенные Штаты, Европейский союз, НАТО и экономические аспекты безопасности Украины и Беларуси // Мечи и орала: экономика национальной безопасности Беларуси и Украины / под ред. Р. Легволда. С. Уолландер. – М. : Интердиалект+, 2004. – С. 225.
19. Богатуров А.Д., Аверков В.В. История международных отношений (1945–2008 гг.). – М.: МГИМО – Университет, 2009. – 71 с.
20. Тренин Д.В. Россия пересматривает свою роль в мире и свои отношения с Западом // Одиное плавание / под ред. Д.В. Тренина. – М. : Московский центр Карнеги, 2009. – С. 73.
21. Геостратегия США для Евразии. – Режим доступа: <https://textbooks.studio/uchebnik-geopolitika/geostrategiya-ssha-dlya.html>.
22. Дугин А.Г. Основы геополитики. Часть 4. Геополитическое будущее России. / А. Дугин. – Режим доступа: <http://grachev62.narod.ru/dugin/chapt04.htm>
23. Маликова Н.Р. Национальные интересы России и стран Евразии в контексте обеспечения региональной безопасности СНГ / Н.Р. Маликова. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Departments/CIS/Conf/Malikova.htm>.
24. Корэйба Я.В. Международные организации как катализатор интеграционного выбора государств постсоветского пространства в Европе / Якуб Корэйба. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/06/08/1271745048/8.pdf>
25. Хаукаала Х. Завтра уже наступило // Россия в глобальной политике. 27.10.2007 / Хиски Хаукаала. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/number/n_9658
26. Сулов Д. В разных пространствах: новая повестка для отношений Россия-ЕС // Россия в глобальной политике. 01.07.2006 / Дмитрий Сулов. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/valday/V-raznykh-prostranstvakh-novaya-povestka-dlya-otnoshenii-Rossii-ES-18256>

УДК 94(47): 316.323

Набока С. В.

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті проаналізовано причини, умови та характерні прояви глобалізаційних та інтеграційних процесів в сучасному світі. Висвітлено вплив на основні сфери життя, особливості та перспективи процесів глобалізації та інтеграції в пострадянських країнах європейського простору.

Ключові слова: глобалізація, космополітизм, компрадорська буржуазія, мультикультуралізм, транснаціональні корпорації, олігархія, сировинна економіка.

Набока С.В. Закономерности, особенности и перспективы развития восточноевропейских стран постсоветского пространства в контексте мировых глобализационных процессов.

В статье проанализированы причины, условия и характерные проявления глобализационных и интеграционных процессов в современном мире. Освещены влияние на основные сферы жизни, особенности и перспективы процессов глобализации и интеграции в постсоветских странах европейского пространства.

Ключевые слова: глобализация, космополитизм, compradorская буржуазия, мультикультурализм, транснациональные корпорации, олигархия, монополия, сырьевая экономика.

Naboka S.V. The Laws, Peculiarities and Prospects of Development of the Eastern European Countries of the post-Soviet Space in the context of World Globalization Processes.

The article analyses the causes, conditions and characteristic phenomena of globalization and integration processes in modern world. The author analyses the influence, features and prospects of globalization and integration processes on the main spheres of life in post-Soviet countries of the European space.

Key words: globalization, cosmopolitanism, comprador bourgeoisie, multiculturalism, multinational corporations, oligarchy, resource-based economy.

Сучасний період світової історії характеризується процесами інтеграції та глобалізації, які протікають бурхливо, болісно та неоднозначно. Без аналізу основних політичних подій, економічних причин, соціальних рухів неможливо зрозуміти закономірності формування нового геополітичного ландшафту.

Щоб визначити роль, місце, вплив, специфіку та перспективи розвитку східноєвропейських країн пострадянського простору в світових процесах інтеграції та глобалізації, необхідно проаналізувати політичні, соціальні, економічні та національні процеси в пострадянських країнах європейського простору.

Метою даної статті є спроба висвітлення основних рис, закономірностей та відмінностей впливу світових глобалізаційних та інтеграційних процесів у розвитку європейських країн пострадянського простору: України, Росії, Білорусі, Молдови та прибалтійських країн після здобуття ними незалежності.

Фундаментальною причиною сучасних процесів глобалізації, що почалися в XIX ст. є ліберально-ринкова капіталістична економіка. Велику роль в просуванні процесів глобалізації в економіці відіграють впливові міжнародні організації (наприклад МВФ чи СОТ) [1, с.199].

Рушійною силою глобалізації виступають транснаціональні корпорації (ТНК), котрі матеріально зацікавлені в її успішності. В

сьогоднішній економіці 65 тис. ТНК контролюють 50% світового виробництва, 67% міжнародної торгівлі, 80% патентів та ліцензій, 90% інвестицій, 85% торгівлі сировиною та сільгосппродукцією. На них працює понад 75 млн. людей. Щоденний обсяг фінансових транзакцій ТНК сягає одного трильйону доларів [2, с.98].

Глобалізація, як і будь-яке явище, має свої позитивні та негативні наслідки. Зокрема, позитивний вплив глобалізації полягає у тому, що мінімізується ймовірність виникнення масштабної світової війни; внаслідок поділу праці, ефективної спеціалізації та спрощення циркуляції товарів, грошей й робочої сили стимулюється розвиток та зростання продуктивності економіки; відбувається інтенсифікація культурного та наукового обміну, що пришвидшує розвиток науки, зміцнюються культурні зв'язки між народами, навіть найвіддаленіші соціуми оперативного долучаються до новітніх світових здобутків [3, с.75].

Негативні наслідки глобалізації проявляються в ослабленні національних держав, втратою ними економічного суверенітету, відбувається зменшення соціальних здобутків модернових суспільств, проходить перенесення виробництв в більш сприятливі регіони і втрата країнами власної індустрії та робочих місць, йдуть процеси космополітизації національних еліт, збільшується розрив між багатими і бідними країнами, зростає залежність держав та народів від фінансових й економічних світових криз, відбувається розмивання та занепад національних культур, наплив іноземних мігрантів [4, с.123].

Ці наслідки породжують різноманітні процеси спротиву глобалізації – від руху антиглобалістів до міжнародного тероризму. Крім того, багато держав намагаючись захистити свої інтереси в глобалізованому світі починають регіонально об'єднуватись по принципу спільності культур, економік, політичних систем. Прикладом такої регіоналізації може бути утворення Європейського Союзу. Подібні тенденції прослідковуються і в Південно-Східній Азії, Південній та Північній Америці [5, с.39].

Невід'ємною й закономірною частиною глобалізації є закріплення в сучасних соціумах цінностей толерантності, політкоректності, рівності расових, національних, релігійних меншин та проведення політики мультикультуралізму. Адже в глобалізованій економіці, що передбачає високу мобільність населення, вільне й швидке пересування робочої сили, виробництв, товарів та капіталів, потрібно, щоб в одному мегаполісі

нормально уживалися й працювали люди різних націй, релігій, психотипів, цінностей.

Крім того, подальший розвиток демократії визначає становище, коли політики намагаючись отримати голоси зростаючих національних, релігійних, статевих чи соціальних меншин, все більше враховують їх побажання та інтереси. Саме ці фактори в основному й детермінують вищенаведену політику й просування згадуваних цінностей.

Уникнути, відсторонитися чи залишитися поза процесами глобалізації практично неможливо. Альтернативою виступає фактично самозакриття такої країни, що детермінує для неї гарантоване відставання в економіці, науці, освіті. Подібні країни (прикладом може слугувати Північна Корея) приречені до маргінального існування, і знову ж таки, рано чи пізно, під дією суспільних, політичних та економічних чинників змушені будуть «відкритися», проте вже в набагато гірших умовах для власного буття.

Значною мірою залучення соціумів та держав до інтеграційних і глобалізаційних процесів визначається елітою країн. Особливо визначальною роль еліти є в консервативних, антидемократичних чи слаборозвинутих країнах. Проте абсолютна більшість еліт, навіть в країнах що мають специфічне культурне забарвлення, реакційні чи консервативні політичні та економічні системи, в тій чи іншій мірі також вимушені та й власне самі бажають теж долучитись до процесів та переваг глобалізації. І не лише тому, що «самозакриття» від глобалізації продукує відсталість й слабкість їх країн, але й від того, що більшість еліт й самі прагнуть отримати доступ до світової медицини, освіти, культури, технологій, стандартів споживання, комфорту, безпеки, можливості мандрівок, прагнуть мати власність в інших куточках світу, інтегруватися у світову еліту.

Еліта пострадянських європейських країн в цьому відношенні не є винятком, вона також прагне долучитись до процесів інтеграції та глобалізації [6, с.221]. Вищенаведені мотиви для пострадянської еліти доповнюються також її нагальними потребами забезпечення вигод від збування «сировинної» продукції власних країн на світовому ринку, необхідністю ефективного зберігання та вкладання за кордоном «зароблених» у власних країнах коштів, а також бажанням отримати «запасні аеродроми» задля власної безпеки та подальшого життя своїх

сімей, особливо у випадку політичних та соціальних небезпек на батьківщині.

До того ж і населення східноєвропейських країн пострадянського простору, внаслідок отриманих в 1990-рр. свобод, існуючого досить високого рівня освіти та бажання наблизити свої країни до правових та економічних стандартів цивілізованого світу, також вимагає глибшої інтеграції та глобалізації. Власне «кольорові революції» 2000-х–2010-х рр. певною мірою відбивають ці тенденції [7, с.119].

Глобалізація відкрита практично для всіх країн, незалежно від їх економічних, політичних, ідеологічних систем, культури чи релігії. Виняток становлять хіба що агресивні військові чи теократичні режими, котрі проповідують масштабні війни та геноцид. Звичайно вважається, що запорука успіху й більші можливості в інтеграції відкриваються країнам з ліберально-демократичним устроєм. Та й світова спільнота чинить певні обмеження для країн, де порушуються права людей й демократичні засади [8, с.39]. Однак, оскільки сучасна глобалізація ґрунтується перш за все на економічних підвалинах, то головним фактором включення в глобальний світ виступає все ж економічна доцільність. І той же Китай, незважаючи на свій однопартійний та антидемократичний режим, цілком успішно інтегрується в глобалізований світ.

Як було зазначено вище, глобалізація та інтеграція несуть в собі як позитивні так і негативні наслідки для включених в ці процеси соціумів. Причому отримання максимуму вигод внаслідок впливу цих процесів для конкретних країн та суспільств, визначається дією ряду необхідних факторів.

Перш за все, найбільші вигоди від глобалізації отримують країни, що першими включились в ці процеси й стали їх лідерами та засновниками. Вони закріплюють за собою максимальні переваги й преференції в економічній, технологічній, соціальній, фінансовій, політичній та правовій сферах. Найкраще це ілюструється становищем в сучасному Європейському Союзі, де найбільшими лобістами європейської інтеграції виступають Німеччина та Франція [9, с.97]. Оскільки саме вони мають від цього найбільший профіт і фактично диктують та визначають становище та розвиток ЄС, країни, котрі пізніше вступають до ЄС, змушені згоджуватися з тими умовами та правилами, які визначені його

«засновниками» й водночас найбільш економічно потужними державами Європи.

Крім того, важливим чинником, що впливає на максимальну успішність при «включенні» в світові глобалізаційно-інтеграційні процеси, виступає стан економіки, рівень суспільно-політичної організованості та реальної незалежності країни. Так приміром Китай, незважаючи на те, що втягнувся в глобалізаційні процеси досить пізно, однак завдяки потужній економіці, суспільній єдності та чіткій політико-адміністративній машині зміг досить успішно, вдало й на власних умовах інтегруватися в ці світові процеси.

Ще одним можливим чинником, щоправда, лише відносно успішної інтеграції, може виступати політико-географічний фактор. Так, наприклад, колишні республіки радянської Прибалтики, відносно успішно (звичайно порівняно з іншими пострадянськими країнами) змогли ввійти як в «глобальний тренд» світового розвитку, так і у військово-політичні структури Заходу. Однак навіть їх відносно успішна інтеграція, яка проте супроводжувалась закриттям великої кількості промислових підприємств та значною міграцією населення на Захід, визначається в основному невеличким розміром цих країн, певним рівнем суспільства та еліти, а головне – послідовною політикою Заходу щодо інтеграції цих республік перш за все з політичних та іміджевих міркувань [10, с.3].

Інші ж східноєвропейські пострадянські країни подібних «пом'якшувальних» чи вигідних факторів не мають. Економіка їх слабка та «сировинна»; суспільство часто розколоте, перебуває у стані фрустрації, дезорієнтоване й не бачить перспектив; освітній, професійний та фізичний рівень населення знижується; політико-адміністративні системи цих країн неефективні, корумповані й переживають перманентні політичні кризи; їх економічна та політична незалежність досить сумнівні; ці держави «підключаються» до глобалізаційно-інтеграційних процесів пізно, в становищі власної слабкості й на чужих умовах. Таким чином, в сучасних обставинах глобалізації вони мають набагато гірше становище й невизначені перспективи.

В додаток до цих «мінусів» місцева еліта, намагаючись отримати підтримку вітчизняного ліберального електорату, а також світового істеблішменту, міжнародних організацій та західної громадськості, періодично намагається в своїх країнах активно утверджувати і

впроваджувати супутні й досить сумнівні цінності глобалізації: мультикультуралізм, лобіювання інтересів сексменшин, ювенальну юстицію. Така політика тим охочіше проводиться місцевими елітами, оскільки нею вдало можна маскувати непопулярні й провальні заходи перед власним населенням; здійснювати ефективне маніпулювання свідомості власної та світової громадськості, відволікаючи його та мімікуючи під «демократичні глобальні цінності», а головне – така політика практично нічого не коштує місцевій еліті [11, с.181]. Ну а в контексті політики мультикультуралізму допуск величезної кількості дешевих і безправних робітників-мігрантів з Азії (як це практикується в Російській Федерації) ще й є надзвичайно вигідним для місцевої владної еліти.

На нашу думку чинник відкритих можливостей доступу до благ глобалізації для представників фактично будь-якої пострадянської еліти (якщо вони не запламували себе занадто одіозними злочинами й не претендують на рівність зі світовою елітою) детермінує негативні глобальні перспективи від інтеграції для більшості східноєвропейських пострадянських країн.

Оскільки для космополітичної еліти нових незалежних пострадянських держав набагато простіше, зручніше, легше, безпечніше, дешевше й вигідніше вивозити місцеві ресурси, кошти й свої сім'ї за кордон та вкладати гроші, купувати нерухомість й облаштовувати родини знову ж таки саме за кордоном. Це продукує компрадорський характер пострадянської еліти, відсутність у неї потреби вкладатись у розвиток своєї Батьківщини, захищати її інтереси, турбуватись про народ та про майбутнє власної країни. Виходячи з цього, територія, ресурси й населення власної держави часто розглядаються виключно як тимчасове місце заробітку та товар для вигідного гендлю [12, с.2]. А власне проживання та майбутнє своєї родини планується за кордоном в глобалізованому світі.

Розглядаючи більш детально особливості інтеграційних глобальних процесів для східноєвропейських пострадянських країн, можна відзначити притаманні цим країнам певні відмінності та специфіку їх перебігу.

В цьому контексті, наприклад, для Білорусі процеси інтеграції та глобалізації відбуваються досить повільно, з огляду на ряд суттєвих чинників. Відсутність потенційно привабливих місцевих ресурсів та товарів для міжнародного експорту й відносна периферійність політико-

географічного становища країни визначають відсутність серйозних стимулів (як економічних, так і політичних) з боку світових громадських організацій, великих країн, міжнародних політичних блоків чи ТНК у активізації втягнення Білорусі у процеси інтеграції та глобалізації. В той же час, вплив цих же факторів продукує й досить невеликі можливості власне самої Білорусі (та її еліти) для активного залучення до глобальних інтеграційних процесів. До цього додається критична залежність цієї країни в економічному та політичному відношенні від Російської Федерації, наявність небагатої чиновницько-бюрократичної владної еліти, авторитарність режиму О.Лукашенка, сильна русифікація та радянська консервативного білоруського населення, що також визначає певні обмеження в активному залученні Білорусі до глобалізаційних інтеграційних світових процесів.

Схожі чинники «гальмування» інтеграційних та глобалізаційних процесів притаманні і для Молдови. Відсутність цікавих для світового ринку ресурсів та низька купівельна спроможність населення детермінують економічну непривабливість цієї країни для активізації залучення її до процесів глобалізації та інтеграції. Попри більшу політичну активність населення та демократичність суспільного устрою, характерними для Молдови залишаються: політична, національна та регіональна проблема Придністров'я, державна та суспільна нестабільність, сильний вплив Росії. Ці чинники також не сприяють до активного залучення цієї країни в інтеграційні та глобалізаційні процеси сучасності [13, с.124].

Російська Федерація, за всіма показниками і згідно вищенаведених тенденцій, притаманних для пострадянських «сировинних» країн з компрадорськими елітами, активно й «стандартно» інтегрувалася до глобалізованого світу наприкінці XX – на початку XXI ст. Однак, з часом відбулося зростання впливу та багатства російської еліти, стабілізація адміністративного та економічного становища в РФ (з огляду підвищення світових цін на нафту-газ й зміцнення російської державності В.Путіним) [14, с.274]. Відтак зросли амбіції й бажання російської економічної та владної еліти ввійти на рівних до лав світових політичних і фінансових гравців, а також намагання її відігравати провідну роль у світовій та регіональній політиці. Це привело РФ до конфлікту зі світовою

спільнотою й тимчасово пригальмовує участь Росії в інтеграційних та глобалізаційних процесах сучасного світу.

У цьому відношенні становище України має неоднозначні перспективи. З одного боку Україна виступає фактично класичним взірцем «компрадорської інтеграції» пострадянської країни в глобалізований світ. З іншого боку, на відміну від РФ чи Білорусі, політична влада в Україні належить олігархії, котра однак не є єдиною і стабільною, в ній (з огляду на джерела збагачення) немає явних важковаговиків, які б могли нав'язати свою волю іншим [15].

Політична еліта в Україні також не є уніфікованим відформатованим чиновництвом, як у сусідніх Білорусі чи РФ. Всі ці чинники продукують як відсутність політичної стабільності в Україні, так і неможливість встановлення тут авторитаризму чи диктатури, визначають наявність свобод, можливостей політичної боротьби, демократію, громадську активність. З огляду на ці чинники, специфіку джерел збагачення та розташування ринків збуту, українська еліта набагато більше залежить від Заходу та власного суспільства, потребуючи їх підтримки (що робить українське суспільство досить розвинутим, впливовим та активним). В той же час економічна та політична залежність України та її еліти від РФ також залишаються досить високими. Геополітичне становище України та її близькість до Європи також відіграють важливу роль.

Вплив цих факторів визначає Україну ареною жорсткої боротьби як всередині країни, так і в міжнародному аспекті. Проте, незважаючи на фактичний стан війни та економічної кризи в країні, українська політико-економічна еліта не поспішає проводити серйозні реформи, котрі можуть загрожувати її інтересам. Тому що в контексті даної ситуації, вона має можливість спекулювати вразливим та воєнним становищем держави, списувати на війну всі свої провали та негаразди, вимагаючи підтримки у Заході чи українського суспільства з огляду на небезпечну для країни ситуацію.

Водночас українське громадянське суспільство (та й Захід) не мають можливості надто сильно «тиснути» на українську еліту, оскільки це посилює загрозу реальної дестабілізації держави в умовах війни. Тому в української владної еліти залишаються можливості гальмувати проведення потрібних країні реформ й продовжувати політику вивозу національних багатств на Захід та власного там облаштування.

Таким чином, можна констатувати, що негативними тенденціями розвитку в сучасних інтеграційних глобалізованих процесах для цих країн стають: масштабне вивезення зі своєї Батьківщини національних багатств та ресурсів; від'їзд культурної, наукової, спортивної та професійної еліти за кордон; масова еміграція молоді; деіндустріалізація промисловості; утвердження цих країн в ролі ринків збуту для світової продукції та «сировинних придатків», перетворення цих країн в несамостійних політичних та економічних об'єктів, повністю залежних від «світових гравців».

В той же час, можна відзначити, й певні плюси від включення східноєвропейських пострадянських країн у світові процеси глобалізації та інтеграції. Це й долучення населення до зразків світової культури, зростаючі можливості пересування в світі, збільшення вільного та зручного доступу до інформації, розширення каналів спілкування, доступу до світових товарів та послуг, значне розширення торгівлі з країнами Заходу, легший доступ до технологій. Таким чином, перспективи та наслідки інтеграції у глобальні світові процеси пострадянських європейських країн мають неоднозначні та суперечливі наслідки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Стігліц Д. Глобалізація та її тягар / Джозеф Стігліц. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2003. – 251 с.
2. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зігмунд Бауман. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 107 с.
3. Дорошкевич А.С. Філософія глобальних проблем сучасності: консп. лекцій / А.С. Дорошкевич. – Х. : ХНАДУ, 2014. – 174 с.
4. Ильин И.В. Глобалистика в контексте политических процессов / И.В. Ильин. – М. : Изд-во МГУ, 2010. – 302 с.
5. Шергін С.О. Вплив чинників глобалізації та регіоналізації на зовнішню політику і дипломатію / С.О. Шергін // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2007. – Вип. 13. – С. 37-40.
6. Орлова Т.В. Історія сучасного світу: навч. посіб. / Т.В. Орлова – К.: Знання, 2006. – 551 с.
7. Соловей В.Д. Революцион. Основы революционной борьбы в современную эпоху / В.Д. Соловей. – М: Эксмо, 2016. – 221 с.
8. Гельман В. Уроки украинского / В. Гельман // Политические исследования. – 2005. – №1. – С. 32–51.
9. Лукинов І. Економічні трансформації (наприкінці XX століття) / І. Лукін. – К., 1997. – 235 с.
10. Бодрук О. Цілеспрямованість, рішучість і послідовність – характерні ознаки політики країн Балтії / О. Бодрук // Стратегічна панорама. – 1999. – № 3. – С. 2-4.

11. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 321 с.
12. Лановий В. Бермудський трикутник обкрадання / В. Лановий. 13.11.2015. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2015/11/13/567057/>
13. Богданович В. Конфлікты и войны после распада СССР / В. Богданович. – Житомир, 2006. – 311 с.
14. Орлова Т.В. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum: навч. посіб / Т.В. Орлова. – К.: Знання. 2010. – 487 с.
15. Украинский олигархат ждёт смерть на сковородке, – политолог Авраам Шмулевич. 21.09.2015. – Режим доступу: <https://focus.ua/country/337220/>

УДК 94:321.7+316.422(47+57)

Рудяков П.М

«ВІДКЛАДЕНА» ДЕМОКРАТІЯ: ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ТРАНЗИТ ДО НОВИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ І ПРАКТИК

У статті розглянуто особливості демократії у пострадянських країнах. Зроблено акцент на невідповідності демократичних моделей і практик у цих країнах тим європейським зразкам, за якими вони мали створюватися.

Ключові слова: демократія, пострадянський простір, демократичний транзит, інституції, електоральна конкуренція, соціально-економічний вимір.

Рудяков П.Н. «Отложенная» демократия: постсоветский транзит к новым общественно-политическим моделям и практикам.

В статье рассматриваются особенности демократии в постсоветских странах. Акцентируется несоответствие демократических моделей и практик в этих странах тем европейским образцам, в соответствии с которыми они должны были создаваться.

Ключевые слова: демократия, постсоветское пространство, демократический транзит, институции, электоральная конкуренция, социально-экономическое измерение.

Rudyakov P.M. «Postponed» Democracy: Post-Soviet Transition to New Socio-Political Models and Practices.

The article considers the peculiarities of democracy in the post-Soviet countries. It stresses the discrepancy between the democratic models and practices in these countries and the European standards which should be an example to the post-Soviet countries.

Key words: democracy, post-Soviet space, institutions, electoral competition, socio-economic dimension.

Пострадянські країни, до яких прийнято зараховувати нові незалежні держави, утворені після розпаду СРСР на основі його колишніх республік, за винятком трьох балтійських, з перших кроків буття у суверенному статусі проголосили курс на перехід до ринкової економіки і

демократичного ладу. Двадцять сім років по тому про наслідки практичної реалізації цих намірів рідко згадують у позитивному ключі.

Радикальні політичні трансформації зачепили переважно сферу інституцій, що ж до демократичних процедур і практик, тут стан справ суперечливий. Демократизація де-факто обернулася політичною лібералізацією. Дехто з дослідників схильний ототожнювати ці речі, але в умовах, наявних у пострадянських країнах, це навряд чи доречно, хоча б тому, що лібералізація у них призвела не так до пожвавлення здорової конкуренції, як до перетворення політичного процесу загалом і виборчих компаній зокрема на бої без правил.

Якщо узагальнити судження й оцінки з приводу особливостей демократизації на пострадянському просторі, доведеться визнати, що лейтмотивом є розчарування, а загальновизнаним висновком – констатація того, що, незважаючи на очевидні зрушення в бік демократії, наявні у кожній з нових незалежних держав, стверджувати, що пострадянський демократичний транзит успішно завершено, не доводиться. «Розвинута та стійка демократія» (це – формулювання з преамбули «Угоди про асоціацію ЄС – Україна») у пострадянських країнах, до побудови якої їх спонукає колективний Захід, залишається справою майбутнього.

У цьому контексті привертає увагу формулювання, запропоноване М.Михальченком для характеристики стану справ в Україні на початку XXI ст.: «Політична модернізація: революція, яка заблукала» [1, с.75]. Замінивши «політичну модернізацію» на «демократизацію», одержимо влучну метафору стану в царині демократичного транзиту і в Україні, і у пострадянському світі загалом. Демократичний транзит як впровадження апробованих у західному світі принципів і норм суспільно-політичного життя пішов не зовсім так, як передбачалося. Демократизація «заблукала», демократичні практики в їх нинішньому вигляді, чи то загальмувавши, чи забуксувавши на півдорозі, набули ознак явища перехідного характеру: від дальшого слідування свідомо обраним шляхом ніхто не відмовляється, проте долати дедалі серйозніші труднощі і перепони, які одна за одною виникають на ньому, не вдається.

Пояснення такого стану слід шукати як у самих нових незалежних державах, так і поза ними. Історичну добу, в якій кожній з них судилося торувати свій шлях до демократії та ринкової економіки, навряд чи можна кваліфікувати як сприятливу для національних проєктів такого масштабу.

Гранично високий ступінь динаміки, притаманний ситуації переходу від модерності до постмодерності, глобалізація, тектонічні зсуви у системі міжнародних відносин привнесли до різних сфер державно-політичного, соціально-економічного, духовного життя, до інформаційного простору, до світової економіки і політики цілий набір нових елементів, які зумовили кардинальні зміни. Обставини глобального контексту, до того ж, склалися в такий спосіб, що загальний вигляд світобудови набув виразно кризового характеру. «Якщо падіння Берлінського муру править за кінець короткого століття, то є всі підстави вважати, що насправді ХХІ ст. почалося зі зруйнування Всесвітнього торгового центру (11.09.2001 р. у Нью-Йорку – П.Р.), – констатує Т.Г.Еш. – Ласкаво просимо до іншого прекрасного світу!» [цит. за: 2, с.5.], вкладаючи у визначення нового статус-кво як «прекрасного» всю можливу іронію.

Наслідки цього повороту виявилися надзвичайно масштабні як для всього світу, так і для фундаментальних засад і принципів його існування та функціонування. «Хай тероризм і не здатен похитнути стратегічну міць західних суспільств або навіть Сполучених Штатів, проте, вдаючись до мегазамаху, він може в корені поставити під сумнів їхню відкритість та ліберальність і натомість породити «суспільство безпеки», – пише із цього приводу Й.Фішер [2, с. 35]. Взятє ним у лапки словосполучення це – парафраз формули Ю.Хабермаса «програма безпеки», яка, на думку автора, зачіпає не лише систему національної та глобальної безпеки, міжнародних відносин і міжнародне право, а й гарантовані державою права громадян, тобто – демократію.

Не лишилася незмінною ані сама демократія, ані «класична» теорія демократії, розуміння й трактування цього явища загалом і його національних варіантів зокрема. Демократичний лад як царство рівноправності у душі А. де Токвіля перетворився на утопію. Кількість нових поглядів на природу демократії зросла, популярною виявилася концепція «елітарної демократії» (або «теорія змагальних лідерів») Й. Шумпетера. На думку якого, демократія є не метою, а інструментом досягнення мети, заснованим на можливості широких верств населення обирати тих, хто здійснюватиме владні функції, та контролювати владу через механізм виборів. У такий спосіб в якості фундаментальної особливості демократичного ладу була запропонована конкуренція в середовищі політичної еліти за електоральну підтримку. Йдучи за логікою

Й. Шумпетера й зводячи проблему до простих істин, можна констатувати: є конкуренція – є демократія, немає конкуренції – немає демократії.

Коли так, то з формального погляду більшість пострадянських країн слід зараховувати до демократичних, бо в них регулярно відбуваються вибори голів держав, парламентів, місцевих органів влади. Втім, якщо брати не лише формальний бік, а реальний стан речей, доведеться визнати, що конкурентна боротьба за участь у владі на пострадянському просторі має аж надто специфічний вигляд для того, щоб відносити її до демократичних процедур без будь-яких обмежень і застережень. Виборчі процеси та кампанії у нових незалежних державах відзначаються високим ступенем нестабільності, суперечливості. У більшості пострадянських країн електоральна конкуренція не є вільною і прозорою, вона ускладнена, обтяжена додатковими, нехарактерними для розвинених демократій конотацій, зумовлених нездоровим антагонізмом всередині політичних класів, еліт, суспільств, підсилених відсутністю визначеності у питаннях геополітичних орієнтацій, а також інтеграційних намірів і планів.

У пострадянських країнах відбуваються вибори, мають місце виборчі кампанії, точиться передвиборна боротьба, але, по-перше, ступінь чесності, вільності, прозорості виборчих перегонів нерідко відповідає кращим західним зразкам лише умовно, по-друге, реальні наслідки виборів у багатьох випадках спотворюють волевиявлення виборців. Курс на радикальні політичні трансформації з метою перетворення політичних режимів на демократичні, заявлений пострадянськими елітами в момент набуття республіками СРСР суверенного статусу, лишився на рівні риторики. На практиці у ряді нових незалежних держав справа обмежилася псевдо-реформами, які, змінивши форму, зовнішній вигляд політичного «пейзажу», фактично залишили без змін його сутність, особливо, у сферах розподілу влади, політичної конкуренції (у відносинах між владою і опозицією), забезпечення політичних прав і свобод. Утім, у деяких з них (Україна, Молдова, Грузія, до певної міри Вірменія та Киргизстан) конкурентна форма політичної системи, зокрема, в її електоральному сегменті все-таки дала певні позитивні результати. Це, скажімо, знайшло своє виявлення в тому, що опозиційні сили неодноразово приходили у цих країнах до влади саме шляхом перемоги на демократичних виборах.

«Згідно з класифікацією Пшєворського, демократія – форма правління, за якої уряд обирають шляхом змагальних виборів, – пише

М.Чакон. – Отже, у даній класифікації вільна й чесна конкуренція – основна властивість будь-якого демократичного режиму (див. аналогічний підхід у праці Даля: Dahl, 1971)» [цит. за: 3, с.421]. Відтак, пострадянські держави навряд чи доцільно зараховувати до стовідсотково демократичних у тому сенсі, в якому це прийнято робити по відношенню до країн Західної Європи та Америки. Підстав для цього недостатньо, навіть беручи до уваги вибори у Грузії, Молдові, Вірменії, Киргизстані, наслідком яких ставав перехід влади до опозиції. «Незважаючи на їх активне обговорення, шляхи дальшого політичного розвитку країн пострадянського простору загалом і кожної з них окремо залишаються, як і до цього, дискусійними, – зазначає Л.Тітаренко. – ...Серед національних спільнот немає єдності у визначенні сутності нинішнього етапу розвитку: «кінець трансформації», «стійкий демократичний розвиток» або «криза» [4]. Міжнародні організації, які спеціалізуються на моніторингу та аналізі демократичних перетворень у світі, оцінюють успіхи окремих пострадянських країн у здійсненні реформ, спрямованих на утвердження і розвиток демократії, по-різному. При цьому діапазон оцінок вирізняється неабиякою широтою. Впадає в око й те, що у пропонованих західними – європейськими, американськими – структурами рейтингах пострадянські країни, крім країн Балтії, завжди поступаються країнам як Західної Європи, так і Європи Центральної і Південно-Східної.

Показовим прикладом цього може слугувати оцінка стану справ за 2017 р. у галузі політичних прав та громадянських свобод у країнах світу від «Freedom House». Дванадцять пострадянських держав у ньому поділено на дві групи: «не вільні» та «частково вільні». До першої потрапили сім країн з підсумковим показником від 6,0 (Казахстан) та 6,5 (Азербайджан, Білорусь, Росія, Таджикистан) до максимально низького 7,0 (Туркменістан, Узбекистан). До другої – три з результатом 3,0 (Грузія, Молдова, Україна). Проміжне становище посіли Вірменія (4,5) та Киргизстан (5,0), яких, утім, зараховано до групи «частково вільних» [5]. Захід оцінює пострадянський простір зі своєї точки зору, нерідко чи то свідомо, чи ні погоджуючись бачити у практиках нових незалежних країн виключно те, що відповідає західним уявленням, оцінкам, інтересам. Утім, за всієї зрозумілої умовності й ангажованості такого роду рейтингів вони є показовими.

Якщо під демократизацією розуміти «вестернізацію», то підвищений стан пострадянського варіанту цього явища виявиться ще більш помітний і виразний. У цьому, зрештою, немає нічого дивного. Західноєвропейська

демократія пов'язана зі специфічними умовами, чинниками, обставинами, які формувалися, еволюціонували протягом тривалого часу й які відсутні у країнах-республіках колишнього СРСР. Вона прив'язана до комплексу правил і норм, соціально-економічних, суспільно-політичних практик, культурно-цивілізаційних та історичних контекстів, які мають специфічний характер і за жодних обставин не можуть бути повторені більшістю пострадянських країн, насамперед тими, які у своїй історії ніколи не були частиною Європейського світу. Так, демократія в Європі й Америці утверджувалася тоді, коли там було вирішено питання недоторканості приватної власності, яке ще й досі значною мірою лишається напіввідкритим на пострадянському просторі, де зміна правлячої групи неминуче тягне за собою перерозподіл власності. Європейській та американській демократіям відповідає певний рівень матеріального забезпечення членів суспільства, певні стандарти рівня й якості життя. На пострадянському просторі ці показники скромніші.

Високий градус дискусій і аж надто значний діапазон оцінок висувають на обговорення два питання: пошук теоретичного підґрунтя для осмислення проблеми, а також розробка показників для визначення результативності й ефективності демократичних зрушень на просторі колишнього СРСР. Загальновизнаного набору критеріїв, за допомогою яких це можна зробити, немає. При цьому абсолютизація критеріїв з культурно-цивілізаційної царини, яка мала місце у 1990-2000-рр., дедалі виразніше поступається місцем більш виваженим підходам, у рамках яких належна увага приділяється критеріям соціально-економічного плану. Пояснення цього лежить на поверхні, об'єднуючи пострадянські країни з постсоціалістичними. Там невдоволення наслідками транзиту від соціалізму до капіталізму також має місце і також виявляє тенденцію до посилення. Так, коли у Польщі відзначали двадцятирічний ювілей круглого столу влади та опозиції, Л.Валенса дав гостро негативну оцінку стану, в якому опинилися його країна: «У Польщі є юридичні засади демократії, проте ми поки що не навчилися мати від цього користь, – заявив він. – І з нашими гаманцями стає дедалі гірше» [цит. за: 6, с.556].

Осмислення процесів трансформації – транзиту – у нових незалежних країнах пострадянського простору потребує нині, в умовах трансформації демократії як такої нових підходів, нових стратегій інтерпретації. Запущений після здобуття ними суверенного статусу,

транзит став не так зміною реального стану речей, як відмовою від старих інтерпретацій реальності на користь нових. Навіть державно-політичні, фінансово-економічні, культурні інститути та практики, запозичені з досвіду розвинених країн Європи й світу і перенесені на національне тло, набували переважно спотвореного вигляду.

Пострадянська трансформація з перших кроків ішла і йде на тлі економічних труднощів і соціальних проблем, зумовлених утвердженням капіталістичних відносин в їх «дикому» варіанті, а також глобалізацією, та ускладнених, до того ж, потребою здійснення нового геополітичного вибору, пошуком нових інтеграційних проєктів за умов пожвавлення, загострення конкуренції за вплив на теренах колишнього СРСР глобальних і регіональних акторів.

Контекст євроінтеграції, європейського вибору, який теоретично мав би сприяти трансформаційним змінам і модернізаційним перетворенням на пострадянському просторі загалом, у Східній Європі та на Кавказі зокрема, на практиці з особливою виразністю та наочністю виявив значний обсяг негативу у перебігу реформ і в наслідках багатьох з них. Існує точка зору, згідно з якою «поворот до Європи» у виконанні ряду пострадянських країн, включаючи Україну, обернувся фактором негативного впливу на хід трансформаційних процесів, виявившись продуктом зовнішнього примусу, іноземного «панування» або навіть «культурного експансіонізму». З таким поглядом навряд чи можна погодитися. Мова йде про інше. Європейські зразки, до яких нові незалежні держави прагнули, значною мірою так і не були досягнуті. Ця обставина спричинила у частині пострадянських суспільства ефект «втоми від Європи», який виявився у розчаруванні від того, що «у нас» за двадцять сім років не стало так само, як «у них». Якщо не брати країни Балтії, особливо це стосується тих країн з числа республік колишнього СРСР, які однозначно зробили геополітичний і навіть цивілізаційний вибір на користь Європи та Заходу.

Натомість в країнах же, які з огляду на характер свого вибору умовно можна було б кваліфікувати як євразійсько-російські та ісламські, ситуація виглядає дещо по-іншому. Це питання потребує окремого розгляду, але, міркуючи про нього на найзагальнішому рівні, слід буде визнати, що свою роль зіграли фактори трьох типів: історична традиція, геополітична орієнтація, спрямованість національних еліт на консервацію статус-кво.

Пострадянський політичний та економічний транзит супроводжувався й доповнювався транзитом цивілізаційно-ціннісним: виробленням нової символічної картини реальності, заснованої на інших, ніж у радянську добу, реперних точках зі сфери суспільної надбудови, – мові, історії, культури.

Для концептуального розуміння суті й проблем пострадянського транзиту важливо дати чітку відповідь на декілька наріжних питань: звідки вирушили нові незалежні країни, в якому напрямку й заради чого рушили? Варто зазначити що на рубежі 1980-х-1990-х рр. змін прагнули не всі республіки СРСР, хотіли торувати шлях до демократії лише деякі з них, інші цього робити не збиралися, проте хід історичних подій не залишив їм вибору (насамперед ідеться про країни Центральної Азії). Авторський варіант відповіді звучав би так: пішли від «скромного» соціалізму з невисоким стандартом життя, обмеженими правами, свободами, можливостями споживання, але надійними соціальними гарантіями, від планової економіки та однопартійності. Рушили до «модерності», капіталізму, ліберального ринку, багатопартійності, єдності із Заходом. Заради свободи, демократії, істотного підвищення рівня й якості життя. Проте для частини пострадянських країн західні пріоритети досить швидко стали нецікавими, бо спроба їхнього реального впровадження загрожувала й інтересам пануючої еліти, і цілісності країн.

Що ж до кваліфікації того стану, в якому пострадянські країни опинилися нині, тут очікувати проривів поки що не доводиться. Цей стан, гадаємо, міг би бути визначений у дусі тих нових способів розуміння мови, суспільства, історії, літератури, культури, що їх узялися іменувати, використовуючи префікс «пост»: «постмодернізм», «постструктуралізм», «постпозитивістська наука», «постлюдство» (!), а американський антрополог М.Саллінз запропонував об'єднати під узагальнюючою назвою «післялогія» («afterology») [7, с.50]. Описуючи нинішній стан пострадянських держав, варто говорити про «посттранзит», розуміючи під ним стан, встановлений по завершенні певного часового проміжку транзиту за часткового досягнення результатів, на які його було спрямовано. Йдеться про практично повне руйнування старого в реальній дійсності й практично повне відмежування від нього у дійсності символічній, супроводжуване утвердженням паліативних форм нового, які далеко не завжди й не всіма сприймаються як щось таке, що є кращим за

старе. Воно мало нагадує ті зразки, за якими створювалося, лише відносно відповідаючи очікуванням, які з ним пов'язувалися на початку транзиту, коли нові еліти бралися за руйнування старого та побудову нового.

Інтереси нових еліт, з одного боку, реальні, з іншого, – декларовані, виявилися одним із вирішальних факторів, під впливом яких утверджувалася пострадянська демократія. За умов первісного накопичення капіталу шляхом перерозподілу державної власності на користь нових власників, у руках яких опинилися всі важелі впливу на перебіг державно-політичних та соціально-економічних трансформацій, демократичні практики у нових незалежних державах неминуче зводилися до прикриття «прихватазації» й усього того, що було з нею тією чи іншою мірою пов'язане. Прямим наслідком такого стану справ виявилася слабкість пострадянських режимів, їхня надмірна залежність від зовнішніх впливів, звужена соціальна база демократичних перетворень, високий ступінь релятивізму у забезпеченні прав і свобод.

Міркуючи про співвідношення модерності і націоналізму, Е.Сміт каже: «модерністи не помітили епохи, коли певне населення починає свої «входини в модерність» – розгортає культурницьку й політичну роботу, що веде до формування нації. Розпочинати цей проект, скажімо, на початку XIX ст. в Європі чи Латинській Америці – це дві різні справи і ведуть вони до зовсім інших результатів, ніж націоналізм і націєтворення в Африці чи Азії після Другої світової війни» [8, с. 65]. Це твердження, побудоване на аналізі досвіду постколоніальних націоналізмів у XX ст., включаючи окремий спеціальний акцент на несхожості результатів, що їх досягають постколоніальні держави Африки та Азії й їхні попередники з Європи, може, гадаємо, бути застосоване до пострадянської демократії. «Входини до демократії» так само, як «входини в модерність», у різних країнах і частинах світу й у різні історичні епохи відбуваються по-різному з огляду як на перебіг процесів демократизації, так і на їхні наслідки.

Етносимволічну концепцію націоналізму Е.Сміта навряд чи можна застосовувати для аналізу проблем демократії, втім, окремі її ідеї за умови відповідної адаптації могли б бути використані для опису демократичного транзиту пострадянських країн. Йдеться, зокрема, про положення щодо «ключової доктрини», яка як певний шаблон має здатність бути накладена на будь-яку державу або національну спільноту. Внаслідок такого накладання нова спільнота долучається до макросистеми, якій відповідає

«ключова доктрина». У нашому випадку це мало б означати включення нових пострадянських демократій до кола традиційних демократій світу, до демократичного загалу. Тут, однак, є додаткова проблема: підведення конкретних умов суспільно-політичного життя пострадянських країн до демократичного шаблону з перших кроків цього процесу відбувається у режимі поєднання внутрішніх та зовнішніх факторів. Зовнішні переважають, внутрішні виявляють схильність до амбівалентності. Внаслідок цього виникає ситуація підвищеної динаміки, в якій навіть уже впроваджені й інституціолізовані демократичні правила, норми, процедури, регламенти можуть не спрацювати, як слід, «зависати».

Окрім зв'язку демократії у пострадянських країнах з націоналізмом і національним відродженням, заслуговує на увагу постколоніальний контекст їхнього демократичного транзиту. Не зважаючи на дискусійний характер ряду положень постколоніальної теорії стосовно пострадянського простору, такий підхід має місце. Спираючись на ідеї К. Гірца щодо «постколоніального націоналізму» [9], у нашому випадку можна було б вести мову про «пострадянські демократизми». Підставу для такої екстраполяції дає вже той факт, що ці явища базуються на схожій моделі: і націоналізм у колоніях, і «демократизм» у пострадянських країнах спершу виступають як гасло, під яким відбуваються революційні зрушення, стартує процес трансформаційних перетворень, згодом перетворюючись на повсякденні практики. У межах цього переходу і націоналізм, і «демократизм» зазнають докорінних змін.

«Якщо подивитися на все те, що, здавалося, обіцяла незалежність, – народовладдя, швидке економічне зростання, соціальну рівність, культурне відродження, національну велич, а передусім, – кінець панування Заходу – не дивно, що її реальний прихід ознаменувався спадом. Це не означає, що нічого не відбулося, що не настала нова доба. Ця доба прийшла, і тепер у ній треба жити, а не просто уявляти її собі, а життєвий досвід неминуче приносить розчарування», – пише К. Гіріц про стан справ у країнах Азії та Африки, які звільнилися від колоніальної залежності [9, с.274-275].

Замінивши «кінець панування Заходу» на «кінець панування Росії», решта тверджень К. Гірца можна з вражаючою точністю застосувати для характеристики ситуації у нових незалежних державах з числа республік колишнього СРСР. Коли К. Гіріц говорить про розчарування у націоналізмі

у постколоніальному світі, ми маємо всі підстави вести мову про розчарування у демократії у світі пострадянському. Так само подібним, якщо не ідентичним, у цих двох світах є «усвідомлення того, що речі значно складніші, ніж здається; що соціальні, економічні та політичні проблеми, які здавалися колись тільки пережитками колоніального правління (у нашому випадку – правління радянського – П.Р.), які зникнуть разом з ним, насправді мають глибші корені» [9, с.275]. Себе після майже тридцяти років суверенного існування пострадянські демократії, легко впізнають й у наступному «сюжеті», який К.Гірц відзначає в історії постколоніальних країн: «Зміни тривають і можуть навіть прискорюватися на тлі загального враження, що нічого не відбувається, – враження, породженого насамперед тими великими сподіваннями, які супроводжували визволення. Але на зміну загальному пориванню вперед, «нації як єдиного цілого» прийшов нестабільний і багатовекторний рух різних її складників, що більше нагадує збуджений застій, ніж поступ» [9, с.277].

Утім, в історії й сьогоденні пострадянських і постколоніальних країн наявні не лише спільні риси, а й суттєві відмінності. Одна з головних серед них полягає в тому, що перші протягом останніх сімдесяти років пережили не один, як останні, а одразу два цикли модернізуючих трансформацій: спочатку, доки перебували у складі СРСР у статусі союзних республік, – соціалістичний, згодом, після здобуття незалежності, – капіталістичний. При цьому, перший із циклів здійснив і продовжує здійснювати помітний вплив на перебіг і проміжні підсумки другого.

Чимало західних учених (Ф.Закарія, Т.Снайдер, М.Макфол та ін.) акцентує негативну роль радянської спадщини в усіх її проявах у просуванні ліберальної демократизації на пострадянському просторі, доводячи цю думку інколи навіть до ствердження неможливості аплікації загальнотеоретичних концепцій демократизації до цього регіону. На нашу ж думку на характер й особливості пострадянського демократичного транзиту більшою, ніж радянський спадок, мірою, до того ж, з явним негативним наповненням впливав геополітичний контекст. Насамперед чинник геополітичної конкуренції між Заходом і Сходом, ареною якої став пострадянський простір.

Зміна моделі розвитку, безумовно, зіграла свою роль: кардинальна відмінність між соціалістичною моделлю модернізації та моделлю

капіталістичною в ході їхньої «зустрічі» у практиках пострадянських країн зумовила низку негативних тенденцій, процесів, явищ. «Східноєвропейська модель розвитку склалася в умовах створення «радянського блоку» і перетворення після Другої світової війни СРСР на світову державу, – зазначає Н.Коровіцина. – Соціалістичний проект розвитку являв собою альтернативу тому шляху, який пройшла західна, капіталістична частина континенту. Першим і головним пунктом реалізації цього проекту був промисловий підйом, «великий скачок» періоду перших п'ятирічок. Він поклав початок цілій серії соціокультурних переміщень другої половини XX ст., сформував їхній особливий просторово-часовий «генотип» [10, с.389-390].

Рішучий перехід до капіталізму на фоні запізненого включення до глобальної системи конкуренції призвів до спаду промислового виробництва у нових незалежних країнах. Його наслідком стала деіндустріалізація, яка, своєю чергою, потягнула за собою кардинальні соціокультурні зрушення, переважно руйнівного з огляду на чинний стан справ характеру. Негативну роль зіграли не декларативні, а реальні інтереси і плани державно-політичних еліт, які дбали про забезпечення власних інтересів, передусім, матеріально-майнових. Соціально-економічний детермінізм у наукових дисциплінах гуманітарного блоку нібито подолано, проте рівень життя продовжує грати важливу роль для якості демократії. Демократія для бідних відрізняється від демократії для заможних. Демократія для злиднів відрізняється від демократії для бідних. Нові ж незалежні демократії з перших кроків їх суверенного існування опинилися на межі між бідністю та злиднями.

«Існує тісний зв'язок між економікою і політикою, – пише М.Фрідман, який неодноразово підкреслював, що значущість економічної свободи для всебічної свободи (total freedom), – лише певні комбінації політичних і економічних моделей є можливими, суспільство, яке є соціалістичним, не може одночасно бути демократичним у сенсі гарантування індивідуальної свободи. Економічні засади відіграють подвійну роль у сприянні вільному суспільству. З одного боку, свобода в економічних справах є сама по собі компонентом свободи у широкому розумінні, тому економічна свобода є самоціллю. З другого боку, економічна свобода є також необхідним засобом досягнення політичної свободи» [11, с.496]. І далі – у розвиток цієї ж тези: «Громадянин

Сполучених Штатів, який за законом змушений віддавати близько 10 відсотків свого прибутку на сплату певного виду пенсійного контракту, встановленого і забезпечуваного урядом, втрачає відповідну частину своєї особистої свободи» [10, с.497].

Економічний фон демократичного транзиту на пострадянському просторі дає підстави стверджувати, що європейська «зразкова» демократія і пострадянська «демократія» з її наслідувальним характером, це – різні демократії. Їхня починається з «15 доларів на годину», про які колись згадував саме у такому контексті Г.Форд, наша – зі значно скромніших показників. Відтак, вихід нових пострадянських демократій на той рівень, на якому перебувають демократичні системи у розвинених країнах Європи й Америки, доводиться відкладати до кращих часів не лише з міркувань суб'єктивної природи, таких, як критично низька якість національних еліт, а й з об'єктивних причин, пов'язаних з низьким рівнем життя. Показник ВВП на душу населення у пострадянських країнах коливається від 10,6 тис. доларів в Росії (62-е місце за даними МВФ за 2017 р.), 8,8 тис. у Казахстані (70-е), 6,6 тис. у Туркменістані (82-е) до позначок у діапазоні між 2,5 до 0,8 тис. у низки країн, серед яких Україна (129-е), Молдова (134-е), Узбекистан (148-е), Киргизстан (157-е), Таджикистан (164-е). Утім, в усіх він помітно нижче того рівня, на якому перебувають не лише лідери, а й «середняки» (до першої «двадцятки» входять країни з ВВП на душу населення не нижче сорока тисяч доларів [12]. Прогнозувати, коли ці кращі часи на пострадянських теренах можуть настати, і «відкладена» демократія одержить реальний шанс, перетвориться на справжню, складно. Аналіз чинного стану речей та провідних тенденцій змін, що відбуваються, чітко вказує на те, що шлях пострадянських «демократій» до справжньої демократії не буде ані недовгим, ані прямим, ані безболісним.

Список використаних джерел та літератури:

1. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н.И. Михальченко. – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.
2. Фішер Й. Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Й. Фішер. – К., Темпора, 2013. – 536 с.
3. Наим М. Конец власти. От залов заседаний до полей сражений, от церкви до государства. Почему управлять нужно иначе? / Мойзес Наим. – М. : АСТ, 2016. – 512 с.

4. Титаренко Л.Г. Постсоветская трансформация демократии: западные и отечественные интерпретации / Л.Г. Титаренко // Современное русское зарубежье. Антология. – М. : МИСКП, 2011. – Т. 6. – С. 416-429.
5. Freedom in the World 2017. Table of Country Scores. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/fiw-2017-table-country-scores>
6. Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии: монография / под ред. Л.Н. Шишлиной. – М. : Весь Мир, 2010. – 568 с.
7. Зарецкий Ю.П. Стратегии понимания прошлого: Теория, история, историография / Ю.П. Зарецкий. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 384 с.
8. Смит Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
9. Гірц К. Інтерпретація культур. Вибрані есе / Кліффорд Гірц. – К. : Дух і Літера, 2001. – 542 с.
10. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / отв. ред. Э.Г.Задорожнюк. – М. : Наука, 2006. – 442 с.
11. Фрідман М. Взаємозв'язок між економічною і політичною свободою / М.Фрідман // Лібералізм. Ліберальна традиція політичного мислення від Джона Локка до Джона Роулза. Антологія / Упорядники О.Проценко, В.Лісовий. – К. : Видавничий дім «Простір», «Смолоскип», 2009. –1128 с.
12. List of countries by GDP (nominal) per capita. International Monetary Fund (2017). – Режим доступу: [https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(nominal\)_per_capita](https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(nominal)_per_capita)

УДК 323.2(47+57)

Стельмах В.О.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті висвітлюється проблема розвитку громадянського суспільства у нових незалежних державах на пострадянському просторі після появи нових форм недержавних організацій. З'ясовано проблеми становлення сучасного пострадянського громадянського суспільства та особливості його функціонування. У статті підкреслюється важливість подальшого розвитку громадянського суспільства як джерела правової демократичної держави.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, нові незалежні держави, пострадянський простір.

Стельмах В.А. Гражданское общество стран постсоветского пространства: проблемы становления

В статье освещается проблема развития гражданского общества в новых независимых государствах на постсоветском пространстве после появления новых форм негосударственных организаций. Выяснено проблемы становления современного постсоветского гражданского общества и особенности его функционирования. В статье подчеркивается важность дальнейшего развития гражданского общества как источника правового демократического государства.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, новые независимые государства, постсоветское пространство.

Stelmakh V.O. Civil society of the countries of the post-Soviet space: problems of deployment

The discusses the problem of the development of civil society in the newly independent states in the post-Soviet space after the emergence of new forms of non-governmental organizations. The problems of formation of modern post-Soviet civil society and features of its functioning are found out. The article emphasizes the importance of further development of civil society as a source of a legal democratic state.

Keywords: civil society, democracy, new independent states, post-Soviet space.

У вступі до праці «До глобального громадянського суспільства» відомий політолог Д. Діттке ще у 1991 р. зазначив, що в умовах тих змін, які відбувалися у Центральній та Східній Європі після 1989 р., найбільш вагомю концепцією, яку Захід міг запропонувати країнам, що стали на шлях демократії, була концепція громадянського суспільства. Ця ідея позиціонувалася як протиставлення тоталітаризму, і покликана була стати ключем до демократичної стабільності новопосталих країн. «Можливо мати ринкову економіку без демократії, але існування демократії неможливе без інститутів громадянського суспільства», - розвиває свою думку Діттке [1, р.X].

Вітчизняні науковці також розуміють важливу роль громадянського суспільства у побудові демократії. Зокрема, А.Колодій свого часу назвала його «дороговказом посткомуністичної трансформації» [2, с.145]. О.Бабкіна зазначала, що «вплив громадянського суспільства на політичну систему, державну політику і право, правовий статус людини є найважливішим виміром демократії» [3, с.10], а В.Шинкарук наголошував, що громадянське суспільство стає базисом демократичної держави лише за умови, що його інтереси та інтереси держави становлять єдність протилежностей [4], а не їх боротьбу.

Громадянське суспільство – складний багатокомпонентний феномен. Тому серед незліченної кількості підходів у розумінні цього поняття, у даному дослідженні ми будемо спиратися на інституціональний та діяльнісний підходи. Перший розглядає громадянське суспільство як сукупність суспільних об'єднань та рухів, політичних партій, релігійних організацій, груп тиску, вільної преси та незалежних судових інституцій. Другий – як багаторівневий процес соціальної взаємодії між державою (через органи державної влади) та представниками громадянського

суспільства, спільну участь у розробці та прийнятті рішень з питань, що стосуються внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Для того, щоб з'ясувати основні параметри, зміст і характер відносин між компонентами, що утворюють громадянське суспільство у конкретній державі, необхідно чітко розуміти сутність політичного режиму, наявність чи відсутність у ньому правової бази та сукупні характеристики суспільства, зокрема, рівень економічної, соціальної, духовної та політичної культури. З погляду соціальної структури, базою такого суспільства є середній клас, а духовною основою – плюралізм ідей і думок, толерантність, критичне ставлення до дійсності, раціоналізм та гуманізм [5].

Проблема становлення громадянського суспільства є особливо актуальною для нових незалежних держав – колишніх соціалістичних країн. Громадянське суспільство, як розвинута система недержавних соціальних структур, інституцій та відносин не могло існувати в рамках старої номенклатурно-статичної держави, що здатна або розчавлювати, або брати під свій повний контроль будь-яку громадську організацію. Тому його розвиток на теренах колишньої радянської імперії потребував існування певних історичних та культурно-цивілізаційних передумов, формування конкретних сприятливих умов для активного розвитку, а також ліквідації існуючих перепон.

Серед засадничих умов формування громадянського суспільства, окрім економічних, дослідники зазначають створення правової бази, яка б забезпечувала рівність прав і свобод, розробку механізму попередження втручання держави у приватне життя, впровадження інструментів широкої участі громадян у прийнятті важливих рішень.

Відповідно до перепон на шляху формування громадянського суспільства у пострадянських країнах можна віднести «привиди» минулого – практики тоталітарного режиму та їх наслідки, відсутність історичного досвіду незалежної державності, а також надмірну націоналізацію населення та сакралізацію політики, властиві усім країнам пострадянського простору тією чи іншою мірою. Ще один вагомий фактор, який стояв на перешкоді демократичного транзиту усього пострадянського простору – це його цивілізаційна різновекторність, яка особливо яскраво проявилася в оперті на власні «східні цінності» країн Центральної Азії та складній геополітичній ситуації на Південному Кавказі.

Сучасні політологічні концепції пропонують розглядати громадянське суспільство і державу як дві складові одного всезагального явища – глобального соціуму. Процес глобалізації багато дослідників називають формою «вестернізації», тобто прилучення до «західних цінностей», основні з яких – це ринкова економіка та демократична правова держава.

У випадку з СРСР слід мати на увазі, що до його складу входили республіки, які належали як до західної, так і до східної системи цінностей. І якщо наприкінці 1980-х рр. східноєвропейські ще радянські республіки частково ініціювали і пришвидшили процес розпаду імперії, то центральноазійські країни, які були вимушено «поставлені» на шлях модернізації, цілком адекватно сприйняли лише ідеологію ринкової економіки, однак не поспішають будувати демократії західного зразка, посилавчись на власні «азійські цінності» [6].

Період Радянського Союзу характеризувався патерналістичним ставленням держави до недержавних об'єднань та фактично офіційним статусом тих, які були сформовані за ініціативи правлячої комуністичної партії. Однак в умовах всеохоплюючої економічної кризи кінця 1980-х – початку 1990-х рр., локальних збройних конфліктів, екологічних катастроф, ініціативу зі створення низових структур громадянського суспільства взяли на себе національно забарвлені рухи, насамперед у країнах Балтії, в Україні та на Південному Кавказі. Одним із перших прикладів нової волонтерської активності стала всесоюзна допомога постраждалим внаслідок землетрусу у Вірменії 1988 р.

Формально в усіх новопосталих незалежних країнах у 1990-х рр. проходили процеси інституціоналізації громадянського суспільства: створювалася нормативно-правова база, покликана забезпечити дотримання рівності прав і свобод громадян та механізми взаємодії держави й громадянського суспільства; формувалася багатопартійна система і полікультурне середовище; проголошувалася свобода слова, виникали незалежні ЗМІ.

Економічним підґрунтям утвердження громадянського суспільства у пострадянських країнах повинні були стати економічні реформи, переважна більшість яких була спрямована на формування приватної власності та подолання бідності.

Практично всі нові незалежні держави пострадянського регіону (окрім Туркменістан) оголосили про свою прихильність демократичним принципам [7]. Переважно це знайшло своє відображення у Конституціях, які країни приймали протягом першого десятиліття незалежності. Відповідно у першій половині 1990-х рр. розпочалось формування правового поля для створення та функціонування інститутів громадянського суспільства. Національними урядами, на перших порах, переважно без участі представників громадськості, приймалися закони про громадські об'єднання, про політичні партії. На національному рівні новостворені громадські організації почали об'єднуватися і створювати різноманітні союзи, асоціації, тощо, тобто відбувалась своєрідна «професіоналізація» діяльності громадських структур [7, с.221].

Показовими є партійні системи, які склалися у пострадянських країнах, оскільки партія, як інститут громадянського суспільства, повинна виконувати консолідуючу, комунікативну і регуляторну функцію у відносинах між державою і громадянами, а також виражати інтереси певної соціальної групи. І навпаки, нерозвинена партійна система сприяє посиленню авторитаризму.

Партійні системи пострадянських країн визначаються великою різноманітністю, що пояснюється соціальними, національними, історичними, релігійними та іншими особливостями. Розбудова багатопартійності почалася із громадських рухів. Особливо інтенсивними вони були у європейській частині СРСР та на Південному Кавказі. Подальший розвиток партійної системи залежав від вихідних позицій компартійної структури до початку процесу трансформації, специфіки суспільних або національних конфліктів, діяльності влади та опозиції, правового регулювання діяльності партій, влади та виборчого процесу, а також зовнішніх чинників, що впливають на трансформацію [8, с.156].

Для досліджуваного регіону вихідною партійною структурою була однопартійна система на чолі з Комуністичною партією СРСР. Суспільні конфлікти виникали практично в усіх країнах на підставі погіршення добробуту переважної більшості громадян, що давало опозиційним партіям можливості оперувати популістськими гаслами і приходити до влади. Міжнародні конфлікти (Придністров'я, Нагірний Карабах, Південна Осетія) дозволили провладним партіям виступати з позиції посилення керівної ролі влади з метою захисту національних інтересів.

Щодо правового регулювання діяльності партій та політичних систем загалом – відповідне законодавство існує в усіх країнах регіону, але також має відмінності. Наприклад, Конституція Узбекистану єдина серед країн СНД, яка навіть не передбачає процедури імпічменту президента [7, с.226].

Якщо розглядати зовнішні чинники, то ідея вступу до Євросоюзу була доволі привабливою для європейської частини пострадянського простору. У країнах Балтії цей процес мотивував політичну консолідацію, у деяких країнах-учасниках європейської політики «Східного партнерства» (Україні, Молдові, Грузії) визначає політику і національні стандарти (після ряду революцій, в результаті яких відбулася зміна влади). Натомість у центральноазійських країнах і Росії питання євроінтеграції ніколи не стояло на порядку денному. Країни Південного Кавказу (окрім Грузії) до можливостей євроінтеграції та співпраці підійшли цілком формально, навіть прагматично – вони демонстрували прихильність демократичним інститутам лише задля фінансового зиску. Крім того, не слід відкидати наявного подекуди політичного конфлікту між партіями-прихильниками євроінтеграції та їх опонентами та його екстраполяції на інші суспільно-політичні та економічні сфери.

Важливо підкреслити, що демократичні реформи у балтійських державах отримали масову соціально-психологічну підтримку різних верств населення. Таким чином у суспільстві сформувалась правосвідомість соціальної згоди, яка виступила «рушійною енергетикою» трансформаційних політичних процесів. Результативність демократичного транзиту у Латвії, Литві та Естонії, а також синхронність їх інтеграції у Європейський Союз, дає підстави говорити про створення єдиного прибалтійського політичного простору на теренах колишнього СРСР. Особливостями цього простору є спільність геополітичних цілей та інтересів, тотожність політичних систем, стандартизованість правових інститутів у європейському середовищі [9].

Натомість для переважної більшості суспільств та політичних систем решти нових незалежних держав спостерігається фрагментація, розширення спектру партійно-ідеологічних альтернатив, збільшення впливу нових громадських рухів, екологічних партій. Водночас помітною є невизначеність ролі самих партій у демократичних трансформаціях. У таких умовах через невизначеність курсу і плану розвитку, а також брак

досвіду демократичного функціонування, вони продовжують діяти у стилі колишньої авторитарної моделі.

Оскільки партії на пострадянському просторі не є політичними партіями у їх класичному, «класово-ідеологічному» розумінні, вони недостатньо вкорінені у решту соціальних структур, в тому числі і через «розмитість» в ідейно-політичному плані, тому у ряді пострадянських країн, де відбувається реальний конкурентний політичний процес (Україна, Молдова, Грузія, Вірменія, Киргизстан, частково Росія та Азербайджан) можна спостерігати об'єднання рухів і партій, особливо перед виборами. Такі динамічні структури змінюють свої позиції, розпадаються, об'єднуються, створюють коаліції. Часто це приводить до утворення слабких урядових коаліцій, які змушені робити акцент на вирішенні нагальних, а не стратегічних проблем у державі [8], що заважає здійсненню повноцінного демократичного транзиту.

Наслідком «розмитості» партійного поля стала ще одна тенденція, властива партійним системам пострадянського простору – виборці, які у переважній більшості не мають чіткого уявлення навіть про програму партії, визначають своє ставлення до партії з огляду на особу лідера партії або блоку. Така ситуація спричиняє низький поріг довіри населення до цього інституту і позначається на низьких відсотках явки виборців. Відповідно, діяльність таких партій не знаходить підтримки у населення, а вони не виконують свою головну функцію – посередництва між громадянами і державою.

Ще однією тенденцією розвитку політичних систем пострадянських країн є феномен «протестного голосування». Найчастіше там, де опозиція зрештою приходила до влади, це відбувалося не внаслідок широкої її підтримки, не через зміну політичних уподобань населення, а внаслідок протесту, невдоволення діяльністю партії, які була при владі.

Інший інститут широкого залучення населення до процесів прийняття політично важливих рішень у масштабах країни – референдум. Експерти Freedom House вважають, що досвід проведення референдумів як інституту громадянського суспільства, у країнах Балтії є позитивним, однак він дискредитував себе негативним досвідом у країнах Південного Кавказу та Центральної Азії. «Занадто часто їх використовують у ситуації, коли відповідні політичні чи правові інститути не в змозі досягти консенсусу у ключових для держави питаннях, таких як конституційні

зміни (Вірменія, Азербайджан, Киргизстан – прим. авт.). Якими б не були наміри, такі референдуми – це кінець гарантій демократії» [10].

Економічними передумовами формування громадянського суспільства мали б бути економічні реформи, покликані сформувати ринкові відносини з опорою на приватну власність. Однак окремі пострадянські країни, наприклад Білорусь, фактично відмовилися від ринкової моделі економіки, зберігши державне регулювання економікою, посиливши разом із тим і контроль за іншими сферами життя, зокрема й громадським. Країни Центральної Азії намагаються побудувати власні політико-економічні моделі з огляду на традиції ведення господарства та наявні природні умови. Так, в Узбекистані поширеною є ідеологія «демократичного колективізму», яка визначає своєрідну «узбецька модель» суспільного будівництва [7, с.225]. У регіоні Південного Кавказу протягом усього пострадянського періоду тривали заморожені збройні конфлікти, які час від часу поновлювалися, у результаті чого частина територій Грузії та Азербайджану є окупованими, що аж ніяк не сприяє інтенсивному економічному розвитку цих країн.

Загалом на пострадянському просторі більшість економічних реформ 1990-х рр. виявилися провальними з точки зору зростання добробуту пересічних громадян цих країн. Не додали ситуації оптимізму і світові економічні кризи 1998 та 2008-го рр. Тому на початку 2000-х рр. ряд країн розробили у співпраці із Всесвітнім банком Стратегії подолання бідності (Киргизія, 2001[7, с.223]; Азербайджан, 2001 [11]).

Окремим важливим питанням функціонування громадянського суспільства є фінансування його опори – організацій недержавного сектора. На початку 1990-х рр., коли недержавний сектор у нових незалежних країнах лише формувався, основними їх «донорами» ставали зовнішні фонди. З часом фінансування від іноземних партнерів почало надходити лише під конкретні, ними ініційовані проекти. Тому організації громадянського суспільства пострадянських країн були змушені адаптовуватися до співпраці із фондами, такими як USAID, Євразія, фонд Сороса, з конкретних питань у рамках міжнародних проєктів.

На початку 2000-х рр. у рамках розбудови співпраці між державою та громадянським суспільством, у багатьох пострадянських державах були схвалені стратегічні документи (концепції, стратегії тощо) щодо розвитку громадянського суспільства, які тією чи іншою мірою передбачали

фінансову підтримку організацій громадянського суспільства з боку держави. Зокрема, вони можуть надавати послуги у соціальній сфері, освіті, екології тощо.

Очевидні успіхи країн Балтії на шляху побудови громадянського суспільства зумовлені рядом особливостей цього регіону. По-перше, навіть перебуваючи у складі СРСР балтійські республіки мали неформальний статус «економічної лабораторії», «європейського обличчя» Радянського Союзу, який забезпечувався добре розвинутим виробничим комплексом. По-друге, на відміну від усіх інших радянських республік, естонці, латвійці та литовці мали живий досвід успішного існування національної державності у міжвоєнний період і вони активно сперлись на нього на початку 1990-х рр. По-третє, суспільства країн Балтії були з самого початку свого незалежного державного існування консолідованими щодо курсу розвитку своїх країн – на повну інтеграцію (повернення) до Європи з прийняттям і впровадженням усіх європейських стандартів, відповідно угоди про асоціацію з ЄС були підписані ще у 1995 р.

Країни Балтії з 2004 р. є членами Європейського Союзу, а отже Європа визнала їх такими, що досягли демократичних стандартів життя. Україна, Молдова та Грузія з великим запізненням, у порівнянні з країнами Балтії, лише у 2014 р., але також підписали договори про асоціацію з ЄС, причому під тиском саме громадянського суспільства.

Чинниками несформованості громадянського суспільства на території більшості країн пострадянського простору можна визначити наступні:

1. Країни пострадянського простору не мають достатнього досвіду незалежної державності в історичній ретроспективі та функціонування інститутів громадянського суспільства за нових умов на противагу чималому досвіду функціонування «формальних» громадських інститутів радянського періоду у вигляді різноманітних спілок, товариств, союзів тощо. Негативне суспільне ставлення до більшості з них позначилося на сприйнятті нових громадських формувань, як інструменту можливості реально впливати на вирішення наявних проблем.

2. «Ментальна» неготовність до сприйняття ідей громадянського суспільства, не розуміння їх суспільної цінності, або викривлене уявлення про їх змістовий компонент попри те, що традиційні цінності за своїм

змістом є близькими (навіть у країнах Центральної Азії) до цінностей громадянського суспільства.

3. Діяльність багатьох громадських організацій фінансується ззовні, що суттєво впливає на напрями і зміст діяльності цих організацій. Тому коло інтересів певного сектору громадянського суспільства пострадянських держав формується під впливом зовнішніх чинників: Росії, Європейського Союзу або міжнародних фондів.

4. Використання політичними силами можливостей і авторитету «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних цілей, що часто «спалює» їх авторитет у суспільстві. Особливо така активність спостерігається у період передвиборчої кампанії.

Тому у якості головної тенденції розвитку інституту громадянського суспільства більшості пострадянських країн можемо назвати їх поступове «підкорення» з боку держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Dettke D. Forward // *Towards Global Civil Society* / Edd. by Michael Walzer. – England : BerghahnBooks, 1991. – 532 p.
2. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Третє видання, оновлене і доповнене / За заг. ред. А.Ф. Колодій. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
3. Бабкіна О.В. Держава і громадянське суспільство : механізм стримувань і противаг / О.В. Бабкіна // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2010. – Вип. 3. – С. 5-12.
4. Цит. за Скрипнюк О.В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності розвитку / О.В. Скрипник // Наукові записки НаУКМА. – 2000. – Т. 18 : Політичні науки. – С. 37-45.
5. Шаповалова А. Глобальне громадянське суспільство як чинник формування української самоврядності // *Освіта регіону*. – 2009. – №1. – С. 57-60.
6. Сатыбалдина Т.М. Особенности становления гражданского общества в Казахстане / Т.М. Сатыбалдина. – Режим доступа : <https://articlekz.com/article/8280>
7. Ляшенко Т. Громадянське суспільство в Центральній Азії: проблеми та перспективи / Т. Ляшенко // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України]. – 2007. – Вип. 36. – С. 219-228
8. Меркотан Р/ Трансформація європейських партійних систем: уроки для України / К. Меркотан // *Політичний менеджмент*. – 2007. – № 3. – С. 147-159.
9. Скриль С. А. Трансформація політичних систем Латвії, Литви та Естонії в умовах інтеграції в європейське співтовариство / С.А. Скриль // *Актуальні проблеми політики*. – 2015. – Вип. 54. – С. 146-152
10. Nations in Transit 2017. The False Promise of Populism / Freedom house. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2017>
11. Нахчеванли А. Тенденції розвитку громадянського суспільства в Азербайджані / А. Нахчеванли // *Політичний менеджмент*. – 2004. – №5. – С. 56-62.

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН

У статті проаналізовані сутність таких явищ як економічна глобалізація та інтеграція та їх вплив на соціально-економічний розвиток пострадянських країн. Показано, що головним чинником успішного соціально-економічного розвитку пострадянських країн є посилення ролі держави у регулюванні економічних процесів, а також участь в інтеграційних союзах.

Ключові слова: економічна глобалізація, неолібералізм, державне регулювання економіки, регіональна економічна інтеграція, зона вільної торгівлі, митний союз, єдиний економічний простір, економічний союз, валютний союз.

Фомин С.С. Влияние глобализационных и интеграционных процессов на социально-экономическое развитие постсоветских стран.

В статье проанализированы сущность таких явлений как экономическая глобализация и интеграция и их влияние на социально-экономическое развитие постсоветских стран. Показано, что главным фактором успешного социально-экономического развития постсоветских стран является усиление роли государства в регулировании экономических процессов, а также участие в интеграционных союзах.

Ключевые слова: экономическая глобализация, неоллиберализм, государственное регулирование экономики, региональная экономическая интеграция, зона свободной торговли, таможенный союз, единое экономическое пространство, экономический союз, валютный союз.

Fomin S.S. The Influence of globalization and integration processes on socio-economic development of the post-soviet countries .

The article analyses the essence of such phenomena as economic globalization and integration and their influence on socio-economic development of the post-Soviet countries. It was shown that the main factor of the successful socio-economic development of the post-Soviet countries is the strengthening of the role of state in regulation of economic processes and their participation in integration unions.

Key words: economic globalization, neoliberalism, state regulation of economy, regional economic integration, free trade area, customs union, single economic space, economic union, monetary union.

Глобалізація характеризується зростанням взаємозв'язку і взаємозалежності між політичними, соціально-економічними, цивілізаційно-культурними і демографічними процесами, що відбуваються в різних країнах світу. Складовою частиною широкого поняття «глобалізація» є економічна глобалізація, яка є сучасною формою процесу економічної інтернаціоналізації, яка йшла протягом усього минулого сторіччя. Іншим, не менш важливим наслідком економічної

інтернаціоналізації, є міжнародна економічна інтеграція, яка відбувається шляхом створення зон вільної торгівлі, митних, економічних і валютних союзів між зацікавленими країнами.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати фактори, які обумовлюють розвиток економічної глобалізації та інтеграції, їх причини, а також їх вплив на соціально-економічні процеси в пострадянських країнах.

Проблеми впливу процесів економічної глобалізації та інтеграції на соціально-економічні процеси в різних країнах світу є предметом вивчення багатьох дослідників. В своєму аналізі автор спирався на роботи таких зарубіжних авторів як М.Спенс, Г.Бассо, Ф.Магдофф, Дж.Б.Фостер, П.Бурас, С.Плученнік, Ю.Шульц, Г.Аппенцеллер, С.Меньшиков, Р.Інуї, Х.Кохама, С.Урата, Н.Мендкович, О.Буторина, Д.Малишева.

В сучасному світі спостерігається зростання взаємозв'язку та взаємозалежності між економічними процесами що відбуваються у різних країнах. Зростання такої взаємозалежності зумовлено поглибленням міжнародного поділу праці, виробничої кооперації і спеціалізації, науково-технічним прогресом, необхідністю спільного рішення глобальних проблем (екологічна, енергетична та продовольча), які неможливо повністю вирішити лише на національному рівні. Крім того, процес зростання економічної взаємозалежності різних країн набрав нової якості під впливом інформаційно-комунікаційної революції, яка суттєво змінює характер міжнародних торговельно-економічних відносин, створює нові можливості для поглиблення міжнародного поділу праці, зокрема, посилює стимули для міжнародного внутрішньогалузевого поділу праці на основі по-вузлової спеціалізації, а також запроваджує новітні технології управління товарними та фінансовими потоками в режимі реального часу.

Зростання економічної взаємозалежності між різними країнами можна визначити як економічну інтернаціоналізацію, яка є об'єктивним процесом. Оскільки економічна інтернаціоналізація є найбільш характерною рисою глобалізації, то деякі автори вважають, що й глобалізація є цілком природним, повністю об'єктивним явищем. З такою точкою зору можна погодитися лише частково.

На нашу думку, економічна глобалізація є явищем, в якому поєднуються як об'єктивні, так і суб'єктивні риси. Зокрема, її можна визначити як такий тип економічної інтернаціоналізації, характер якої

значною мірою обумовлений суб'єктивною політикою найбільш могутніх і розвинених держав світу, спрямованою на використання дійсно об'єктивного процесу зростання економічної взаємозалежності різних країн світу в своїх егоїстичних цілях, зокрема, з метою збереження та зміцнення панівних позицій в сфері міжнародних торговельно-економічних стосунків, контролю над світовими природними (особливо енергетичними) ресурсами, ринками збуту тощо. Досягти цих цілей можливо лише шляхом обмеження національного суверенітету більш слабких і економічно менш розвинених країн, посиленням впливу на їх зовнішню і внутрішню політику з боку більш могутніх і розвинених країн.

На сучасному етапі США та найбільш великі західні держави, їх транснаціональні корпорації та банки здійснюють вирішальний вплив на характер і напрям більшості глобалізаційних процесів. Можна сказати, що ці країни є активними суб'єктами глобалізації. Країни менш розвинені – здебільшого пасивні об'єкти глобалізації. В світових торговельно-економічних відносинах більшість з них виконує функції постачальників сировини, напівфабрикатів і товарів трудомістких та екологічно шкідливих галузей в обмін на високотехнологічні промислові товари, що імпортуються із розвинених країн. Менш розвинені країни займають таким чином підлегле становище в міжнародних політичних і економічних відносинах, якщо не перебувають у міцній економічній залежності від західних країн і контрольованих ними міжнародних фінансових організацій. Економічна залежність неминуче призводить до залежності політичної, до фактичного обмеження національного суверенітету. Багато хто з таких менш розвинених країн втратили нині можливість самостійного визначення не тільки своєї зовнішньої, але й внутрішньої політики.

У число пасивних об'єктів економічної глобалізації, крім країн «третього світу», тепер входить також більшість пострадянських і колишніх соціалістичних країн Східної Європи. Водночас цілу групу країн, і це, насамперед, Китай, Індія та низка деяких інших нових індустріальних країн, вже не можна віднести до пасивних об'єктів глобалізації. Їх роль у світовій економіці невпинно зростає. Серед цих країн слід виділити Китай, який відіграє все більш вагомую роль у визначенні характеру глобалізаційних процесів. Можна констатувати, що Китай зараз фактично

просуває на міжнародній арені свою китайську модель економічної глобалізації, яка є альтернативною західній моделі.

Економічна глобалізація має негативні наслідки не тільки для менш розвинених країн, але й для розвинених країн, зокрема, для країн Заходу. Саме світові глобалізаційні процеси сприяли розповсюдженню на Заході ідей неолібералізму, які пропагували «дерегуляцію економіки», зменшення ролі держави в економіці, скасування усіх перешкод на шляху руху товарів, капіталів та робочої сили. Саме валютно-фінансова політика західних країн, спрямована на лібералізацію руху капіталів, призвела до відтоку капіталів з цих країн в різні офшори та країни з дешевою робочою силою.

В умовах сучасного західного капіталізму питома вага фінансового сектору у ВВП західних країн значно перевищує питому вагу виробничого сектору. Фінансовий сектор в цих країнах, первісною функцією якого було обслуговування реального виробничого сектору, перетворився на самостійну потужну силу, яка розвивається за власними законами, і прибутковість якої значно перевищує прибутковість реального сектору. Всі ці фактори призвели до того, що в США та інших західних країнах скоротилися стимули для інвестування у національний виробничий сектор, для якого стагнація стала вже хронічним явищем [1, р.2-10]. Дуже часто інвестиції промислових корпорацій йдуть в фінансовий сектор, який, поряд з наданням конкретних фінансових послуг для обслуговування виробничих та побутових потреб, набуває все більш спекулятивного характеру. Можна сказати, що створення фінансових пірамід (або фінансових «пузирів») є головним напрямом функціонування фінансового сектору в провідних країнах Заходу, що несе з собою постійну загрозу виникнення фінансово-економічних криз. Крім того, іншою важливою причиною таких криз є безмежна емісія американського долару, його фактична монополія в більшості міжнародних розрахунків, колосальна зовнішня та внутрішня заборгованість США, величезний дефіцит бюджету та платіжного балансу цієї країни.

Характерною рисою глобалізації є те, що транснаціональні корпорації почали згортати виробництво безпосередньо в західних країнах і переносити свої виробничі потужності в країни з більш дешевою робочою силою, зокрема, у Китай, країни Південно-Східної Азії і Латинської Америки. Це можна пояснити тим, що відносно високі розміри зарплат і соціальної допомоги в країнах Заходу, а також високі податки, накладені на

корпорації і багаті верстви населення (необхідні для фінансування соціальних програм) призвели до не вигідності для приватного капіталу зберігати і тим більше розвивати там виробництво, зокрема, у трудомістких та інших традиційних галузях промисловості.

В результаті, у західних країнах в значній мірі відбулася деіндустріалізація, значно зросло безробіття. Сучасні високотехнологічні галузі, характерні для постіндустріальної західної економіки, поглинути усіх безробітних просто не спроможні [2, р.30-31]. Процес переведення значної частини виробництва в країни з дешевою робочою силою, втеча капіталів із західних країн в різні офшори призвели до різкого скорочення податків, що їх сплачує бізнес, що в свою чергу зменшує ресурси для фінансування соціально-орієнтованої політики. Слід відмітити також такий тренд в економіці західних країн як зменшення можливості для безробітних знайти постійне місце роботи. Підприємці все ширше використовують тимчасові форми зайнятості, оскільки постійна форма передбачає соціальні гарантії, не вигідні для керівництва підприємств [3, р.222].

Сучасні кризові явища в світовій економіці показали ущербність неоліберальної теорії, у відповідності до якої «абсолютно вільний ринок» нібито сам по собі здатний забезпечити сталий соціально-економічний розвиток. Неоліберальна економічна політика, яка пропагувала зменшення ролі держави в економіці, скасування усіх перешкод на шляху «вільного розвитку ринкових сил» довела свою повну неспроможність приборкати руйнівні наслідки такого «розвитку» і засуджена численними економістами зі світовим ім'ям. Зараз, в умовах економічної стагнації, західні країни повертаються до методів активного державного втручання в економічні процеси, ще більше посилюють державну кредитно-фінансову допомогу своїм національним підприємствам та банкам, проводять політику торгового протекціонізму.

Характерним прикладом цієї тенденції є економічна політика, яку почала проводити адміністрація президента Д.Трампа, спрямована на відродження національної промисловості США, її реіндустріалізацію, що виражається у зменшенні податків, введенні протекціоністських мит у зовнішній торгівлі (на імпорту сталь, алюміній та низку інших товарів) з метою надати переваги національним товаровиробникам. По суті, адміністрація США почала торгову війну з країнами ЄС, Канадою, Мексикою, Китаєм іншими країнами. Проте, на шляху цієї політики

виникли значні перешкоди. По-перше, така політика не узгоджується з правилами Світової організації торгівлі, по-друге, інші країни також запроваджують у відповідь протекціоністські бар'єри на шляху американських товарів, що може призвести до значних негативних наслідків для економіки США.

Слід також зауважити, що в умовах глобалізації кейнсіанські методи державного регулювання економіки не можуть проявити в повній мірі свою колишню ефективність, оскільки зростання ролі монополій та олігополій (як форм організації діяльності провідних транснаціональних корпорацій) в західних економіках зменшує значення фактору конкуренції та негативно впливає на стимули для інвестування в реальний сектор. Крім того, в західних країнах державне регулювання економіки дуже часто є інструментом, за допомогою якого великі фінансові і промислові корпорації реалізують свої приватні інтереси.

Основні важелі економічної, політичної та інформаційної влади в цих країнах зосереджені в руках відносно нечисленної еліти, яка об'єднує в своїх лавах політиків і представників великого бізнесу. Іншими словами, фактично має місце свого роду приватизація держави крупним приватним бізнесом. Про тісне зрощення держави і великого приватного бізнесу в західних країнах свідчать і такі факти, як перехід керівників великого приватного бізнесу з приватних корпоративних структур на роботу в урядові органи і зворотно, фінансування приватним бізнесом політичних партій, лобіювання і прийняття законів, вигідних великому капіталу. В таких умовах змусити транснаціональні корпорації працювати насамперед у своїй країні, не переводити капітали і підприємства в інші «більш дешеві» країни, іншими словами, керуватися не своїм бажанням отримати максимальний прибуток, а інтересами своєї власної країни, західні уряди, в умовах пануючої неоліберальної, глобалістської доктрини «вільного руху капіталів», не завжди можуть. Тим більше, що в сучасних умовах корпоративний капітал в значній мірі втратив національний характер, усе більш інтернаціоналізується і виражає інтереси не стільки своєї національної економіки, скільки інтереси міжнародних транснаціональних корпорацій.

Периферійний тип соціально-економічної системи властивий країнам «третього світу», які є сировинними придатками розвинених держав, а також більшості пострадянських країн. Периферійний капіталізм

характеризується неоліберальною економічною політикою, орієнтацією, головним чином, на приватний сектор, зовнішньою відкритістю внутрішнього ринку, відсталістю виробничої і науково-технічної бази, колосальним розривом у доходах між правлячою бюрократією і олігархічною буржуазією – з одного боку, та іншим населенням – з другого, політичною та економічною залежністю від розвинених країн.

Існування капіталізму в пострадянських країнах показало, що домінування приватної власності не забезпечило підвищення ефективності виробництва, не сприяло його технологічній модернізації. В багатьох випадках приватизація в пострадянських країнах призвела до погіршення роботи підприємств, зниження їх ефективності, спрощення асортименту і нерідко – до банкрутства та закриття підприємств.

Якщо реформи в нових індустріальних країнах Південно-Східної Азії були спрямовані на досягнення соціально-економічного і науково-технічного прогресу шляхом запозичення найбільш ефективних економічних моделей і адаптування їх до місцевих умов, то в більшості пострадянських країн економічні реформи із самого початку орієнтувалися на неоліберальну економічну модель. Економічне зростання в цих країнах не супроводжувалося відповідним економічним і науково-технічним розвитком і прогресом. Економічне зростання у найбільш розвинених пострадянських країнах – це, по-перше, зростання видобутку природних ресурсів, левина частка яких йде на експорт, а по-друге, зростання в традиційних індустріальних галузях, що використовують значною мірою застарілу енергоємну, високо витратну технологію, експортують на світовий ринок переважно напівфабрикати. Якщо використовувати терміни діалектики, то в даному випадку кількісне зростання не приводило до виникнення нової якості економіки. Більш того, спостерігаються процеси соціально-економічної деградації пострадянських країн, все більшого зростання науково-технічного відставання як від розвинених західних країн, так і від нових індустріальних країн, наростаючої нестачі кваліфікованої робочої сили внаслідок міграційного відтоку на заробітки за кордон, а також руйнування системи науки, професійної та технічної освіти.

Надії на іноземні інвестиції як засіб високотехнологічного розвитку пострадянських країн не виправдалися. Домінуючим об'єктом іноземного інвестування в пострадянських країнах є оптова і роздрібна торгівля, тобто

інвестиції, спрямовані на створення торгових фірм і підприємств для продажу на їх внутрішніх ринках вже готових імпортних товарів. Потім йдуть інвестиції в розробку природних ресурсів, харчову промисловість, традиційні трудомісткі галузі. Іноземні корпорації не передають менш розвиненим країнам унікальні високі технології. Частіше всього передається технологія вчорашнього дня або ж будуються підприємства, на яких здійснюється збирання вже готових комплектуючих, виробництво яких здійснюється в самих країнах-інвесторах.

В пострадянських країнах приватний капітал (як національний, так й іноземний) не йде у високотехнологічні галузі з довгостроковим виробничим циклом, високими ризиками щодо майбутньої рентабельності та можливостей збуту високотехнологічних товарів. Таке становище речей можна пояснити тим, що в умовах «відкритої економіки», тобто низьких митних тарифів на імпорт (що призводить до насичення внутрішніх ринків іноземними товарами), приватний бізнес в пострадянських країнах не має стимулів вкладати кошти у високотехнологічні галузі виробництва у себе на батьківщині. В цьому зв'язку, відомий російський економіст С.Меньшиков, характеризуючи представників російського бізнесу, відмічав, що «російський капіталіст, як правило, орієнтується на надшвидке збагачення, його мало цікавлять підприємства і проекти, які потребують довгострокових інвестицій з тривалим строком віддачі, він бажає максимуму прибутку в короткостроковому аспекті. Це неминуче породжує тенденцію до захоплення високоприбуткових ніш, до монополізму, до технічного застою» [4, с.8]. Ці слова С.Меньшикова можна віднести на рахунок більшості представників приватного бізнесу в пострадянських країнах.

Таким чином, приватний сектор, який виник в пострадянських країнах внаслідок хизацької приватизації, не став тим фактором, який міг би забезпечити створення сучасної високотехнологічної і процвітаючої економіки в цих країнах. Єдиний засіб для них провести модернізацію, скоротити постійно зростаючий економічний і технологічний відрив від розвинених держав – це задіяти державні важелі регулювання та інвестування економіки з метою використання та мобілізації всіх національних ресурсів розвитку, зокрема, шляхом введення жорсткого валютно-фінансового контролю, спрямованого на припинення відтоку капіталів за кордон, ліквідацію в країні офшорного бізнесу, а також на

посилення державної підтримки своїх національних товаровиробників, субсидуючи експорт і обмежуючи некритичний імпорт.

Зразком для пострадянських країн могла б бути модель державного капіталізму, який є характерним для нових індустріальних країн. Ця соціально-економічна модель забезпечила швидкий економічний розвиток Японії в 50-70 роках минулого століття, а пізніше – Південної Кореї, Малайзії, Тайваню, Китаю. Досвід країн Південно-Східної Азії свідчить про те, що весь процес створення їх сучасної високорозвиненої промисловості, їх широкий вихід на світові ринки відбувалися за найактивнішого державного регулювання і загальнонаціонального планування [5, р.2-25]. В умовах глобалізації зміцнення і розвиток державного виробничого сектору може бути запорукою того, що країна не втратить своєї економічної незалежності.

Крім того, «чисто» ринкова економіка можлива лише теоретично, за умови абсолютно вільного доступу до таких факторів виробництва, як земля та природні ресурси. Коли в результаті зростання населення світу та невинно зростаючих темпів споживання виникне загроза нестачі землі, коли більша частина природних ресурсів буде вичерпана, попит на них зросте, і ці фактори виробництва неминуче стануть об'єктом суворого державного регулювання. Таким чином, роль держави в економічному житті в майбутньому повинна ще більше зростати, якщо людство бажає подолати екологічні загрози його існуванню. Тому, на нашу думку, сучасна ринкова модель з її орієнтацією на безмежне зростання споживання повинна поступитися місцем такій моделі, в якій ще більше посиляться роль державного регулювання і соціалізації економіки.

Важливим фактором соціально-економічного розвитку пострадянських країн може бути міжнародна економічна інтеграція. Як відомо, зараз пострадянські країни можна розділити на три групи: країни-члени Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Вірменія), країни, які не є членами будь якого інтеграційного об'єднання (Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан), країни, які обрали своєю метою приєднатися до Євросоюзу і які мають угоди про асоціацію і вільну торгівлю з країнами ЄС (Україна, Молдова, Грузія).

Що стосується євроінтеграції, то факти свідчать, що прийняття до ЄС менш розвинених країн Центральної Європи мало для них не тільки

позитивні, але й негативні наслідки. Їх найбільш рентабельні підприємства і банки перейшли під контроль великих західноєвропейських та міжнародних корпорацій (при цьому багато національних підприємств було закрито), мільйони спеціалістів і кваліфікованих працівників мігрували і продовжують мігрувати з цих країн в більш багаті і розвинені країни Західної Європи.

Зараз в межах Євросоюзу відбуваються кризові процеси. Це, насамперед, Брексіт, міграційна криза, а також зростання впливу партій євроскептичної спрямованості, які бажають або вийти з ЄС, або, в кращому випадку, перетворити його в якусь досить аморфну асоціацію повністю незалежних, суверенних країн. В таких країнах, як Польща, Угорщина, Австрія, Італія, до влади прийшли політичні партії євроскептичної спрямованості, які виступають проти ліберальної міграційної політики Євросоюзу, намагаються проводити більш самостійну політику в економічній та валютній сферах. Польща, Угорщина та деякі інші країни-члени ЄС відмовляються приймати біженців з країн Африки та Близького Сходу, уряди Австрії та Італії підсилюють міграційні обмеження. Самміт ЄС, який відбувся наприкінці червня 2018 р. в Брюсселі, прийняв, зокрема, рішення про можливість створення на території країн-нечленів ЄС «платформ висадки мігрантів», а на територіях європейських держав – «приймальних центрів для мігрантів під колективним управлінням Євросоюзу». Таким чином, зараз рішення міграційної проблеми в ЄС в значній мірі залежить від того, чи знайдуться такі країни, які погодяться створити такі «платформи висадки» і «приймальні центри» для мігрантів на своїй території. Здається, що таких «добровольців» відшукати буде дуже важко.

Загострення внутрішніх проблем Євросоюзу робить дуже проблематичним його подальше розширення. Зараз Македонія, Албанія, Чорногорія і Сербія мають офіційний статус «кандидатів в члени Євросоюзу», а Боснія і Герцеговіна та Косово – статус «потенційних кандидатів в члени Євросоюзу». У відповідності до Стратегії для Західних Балкан, Європейська комісія запропонувала прийняти Сербію та Чорногорію в члени ЄС вже в 2025 р., а Македонію, Албанію, Боснію-Герцеговіну та Косово пізніше, з огляду на їх успіхи у справі досягнення критеріїв ЄС, необхідних для вступу. Проте, така пропозиція не знайшла підтримки з боку більшості членів ЄС, зокрема, з боку Німеччини та

Франції, президент якої Е.Макрон заявив, що спочатку необхідно провести глибоку реформу самого Євросоюзу з метою зміцнити і поглибити інтеграцію між членами ЄС [6].

Німецький політолог Г.Аппенцеллер пише з цього приводу: «В більшості балканських держав процвітає корупція та злочинність, політичні структури не відповідають демократичним, правовим критеріям, свобода преси та слова існує здебільшого на папері. Внаслідок балканських війн в 1991-2001рр. відношення між деякими з цих країн характеризуються взаємною ненавистю. Цілком імовірно, що в разі вступу цих країн в Євросоюз всі ці регіональні проблеми негативно вплинуть на стан справ в центральній і південній частині Євросоюзу». Г.Аппенцеллер при цьому посилається на негативні наслідки для Євросоюзу, пов'язані з прийомом до ЄС Болгарії та Румунії. В цих країнах, відмічає він, «не було воєнних конфліктів, але прийом Болгарії і Румунії до ЄС призвів до соціальних потрясінь. Країнам Західної Європи не вдалося повністю інтегрувати малокваліфікованих трудових мігрантів з цих країн. Це можна бачити по ситуації в німецьких містах» [7].

Таким чином, небажання лідерів провідних країн Євросоюзу форсувати прийом в ЄС балканських країн, навіть таких, які вже мають статус кандидатів в члени ЄС, можна пояснити не тільки тим, що ці країни не відповідають критеріям ЄС, але й тим, що внутрішні проблеми Євросоюзу є головною перешкодою для його подальшого розширення, принаймні, в найближчі роки. Західноєвропейські політики розуміють, що подальше розширення ЄС може призвести до ще більшого зниження його ефективності як організації, до зростання міграційних потоків з нових членів ЄС в Західну Європу. Крім того, в разі прийняття в члени Євросоюзу нових, менш розвинених країн, вони мають право на отримання фінансової допомоги із бюджету ЄС. Основними платниками в бюджет ЄС є Німеччина, Франція і деякі інші західноєвропейські країни, які переживають серйозні фінансові труднощі і не готові нести додатковий фінансовий тягар. До того ж, такий важливий платник, як Великобританія, знаходиться в процесі виходу з ЄС і припинить сплачувати внески в бюджет ЄС, що неминуче призведе до зменшення можливостей ЄС надавати допомогу менш розвиненим членам в колишньому розмірі. В цьому зв'язку можливість прийому в члени ЄС для таких пострадянських

країн як Україна, Грузія і Молдова, які не мають статусу кандидатів в члени ЄС, а тільки угоди про асоціацію з ЄС, є непевною.

Деякі західні економісти вважають, що саме членство в Євросоюзі не дозволяє менш розвиненим країнам-новим членам ЄС створити самостійну високотехнологічну, дійсно інноваційну економіку. Як відомо, розвинені країни Заходу, Китай, нові індустріальні країни створили свої високотехнологічні економіки перш за все завдяки активному державному регулюванню економічних процесів, державній підтримці своїх національних товаровиробників, політиці торгового протекціонізму. Крім того, вони використовували заходи валютного і фінансового контролю, зокрема, заходи, спрямовані на регулювання курсів національних валют з метою підвищення експорту та відповідного зниження дефіциту торговельного і платіжного балансів.

Всі ці заходи нові, менш розвинені члени Євросоюзу, використовувати не мають права, оскільки в межах Євросоюзу діє принцип повної свободи для пересування товарів, капіталів і робочої сили, діє багато правових актів, спрямованих на підпорядкування національного економічного і валютно-фінансового законодавства наднаціональному законодавству ЄС, на уніфікацію економічних, технічних, екологічних, санітарних і фітосанітарних стандартів, які не завжди враховують специфічні, місцеві особливості різних країн, що нерідко призводить до того, що правила ЄС перетворюються на перешкоду соціально-економічному розвитку. На це, зокрема, вказують польські дослідники, стверджуючи, «що сучасна модель європейської інтеграції (наприклад, обмежувальні правила щодо захисту навколишнього середовища, енергетична політика, правила конкуренції, які заважають появі великих національних підприємств) блокує прогрес і не дає можливості створити нову, власну модель економіки в Польщі» [8, s.190]. Інші польські експерти вказують, що сучасна модель розвитку, на якій базується включення Польщі в процес європейської інтеграції, повністю залежить від іноземних інвестицій та кон'юнктури в більш розвинених країнах, і що Євросоюз нав'яже Польщі такі правила, які заважають обрати шлях такої модернізації, яка б базувалася на інноваціях, а не на імітації західної моделі. Польські експерти роблять висновок, що «європеїзація може навіть закріпити нашу залежність та периферійне місце на карті Європи» [8, s.189].

Деякі західні економісти розглядають країни, які стали новими членами Євросоюзу, як країни «периферійного капіталізму», які «в міжнародному поділі праці перш за все є ринками збуту для продукції з країн-«старих» членів Євросоюзу, а також резервуаром дешевої робочої сили», і як країни, в яких процес накопичення капіталу не може відбуватися самостійно й економічне зростання яких майже повністю залежить від іноземних інвестицій [9, s.47]. Економіки таких країн мають дуже слабку власну інноваційну базу, усі важливі технології і технічні досягнення надходять в ці країни з більш розвинених країн. Польський економіст С.Плущеннік відмічає, що хоча така модель залежності від прямих інвестицій транснаціональних корпорацій має певні переваги (оскільки саме ТНК забезпечують збут продукції, яка виробляється в їх філіалах в залежних країнах), проте, при цьому завжди існує загроза конкуренції з боку азійських країн з більш вигідними умовами для ведення бізнесу і з більш дешевою робочою силою, куди транснаціональні корпорації можуть переорієнтувати свої інвестиції.

На думку С.Плущенніка та низки інших західних економістів, Польща та інші члени «Вишеградської четвірки», тобто, Чехія, Словаччина і Угорщина, знаходяться в так званій «пастці середнього доходу». Це означає, що завдяки іноземним прямим інвестиціям та фінансовій допомозі із бюджету Євросоюзу ці країни досягли суттєвого покращення рівня життя, досягли «середнього доходу», забезпечили відповідне зростання ВВП, проте вони не в змозі досягти такого економічного, науково-технічного і технологічного рівня розвитку і такого доходу, які є притаманними найбільш розвиненим країнам Євросоюзу. Причиною цього, відмічає С.Плущеннік, є те, що «їх інноваційна система слабо розвинена і вони не мають достатньо фізичного і людського капіталу, щоб конкурувати з більш багатими і розвиненими країнами в галузі виробництва високотехнологічної продукції. Коротше кажучи, вони неспроможні генерувати інновації в достатньому обсязі» [10, s.69-70].

Членство в Євросоюзі робить неможливим використання у Польщі такої моделі капіталізму, яка передбачає більш активне державне регулювання економіки, відмову від неолібералізму, тобто моделі державного капіталізму, яка забезпечила економічний і технологічний прогрес в нових індустріальних країнах. Таке використання призвело б до конфлікту з Єврокомісією, яка звинуватила б Польщу у порушенні

законодавства Євросоюзу [10, s.80-81]. Зараз це можна бачити на прикладі Польщі і Угорщини, праві націоналістичні уряди яких намагаються проводити більш суверенну соціально-економічну і міграційну політику, що викликає різко негативну реакцію з боку Єврокомісії, яка погрожує позбавити ці країни фінансової допомоги з бюджету ЄС, якщо вони не змінять свого нинішнього політичного курсу.

В межах поточного бюджетного періоду Євросоюзу (2014-2020) Польща отримувала і продовжує отримувати безвідплатну фінансову допомогу, яка коливається від 9 до 12 млрд. євро щорічно (тобто, це різниця між тим, що Польща сплачує в бюджет ЄС, і що вона отримує з цього бюджету). В залежності від кількості населення, аналогічні цифри допомоги з боку ЄС коливаються для інших нових членів ЄС від 5 до 3 млрд. євро щорічно [11]. Таким чином, фінансова допомога з боку ЄС і прямі інвестиції західних корпорацій є найважливішими чинниками так званого «польського економічного чуда», а також економічних успіхів інших країн-нових членів ЄС. Зараз важко прогнозувати, як будуть економічно розвиватися країни-нові члени ЄС в новому бюджетному періоді ЄС, тобто, в 2021-2027 рр., коли фінансова допомога з бюджету ЄС буде припинена.

Що стосується євразійської економічної інтеграції, то Угода про створення Євразійського економічного союзу (ЄАЕС) була підписана 29 травня 2014 р. Відповідно до цієї угоди такий союз, який включає в себе Митний союз і Єдиний економічний простір (СЄП), почав функціонувати з 1 січня 2015 р. Керівними органами ЄАЕС є Вища євразійська економічна рада, до якої входять голови країн-членів, а також Євразійська міжурядова рада, до складу якої входять голови урядів країн-членів. Всі рішення цих органів приймаються консенсусом. Крім того, була створена Євразійська економічна комісія, яка складається з Ради комісії, членами якої є заступники голів урядів країн-членів, і Колегії комісії, яка виконує повсякденну організаційну роботу. Рішення Комісії, в залежності від ступеня важливості, приймаються або консенсусом, або більшістю в дві третини голосів. Якщо якась країна не погоджується з рішенням Комісії, питання передається на розгляд Суду Євразійського економічного союзу.

10 жовтня 2014 р. в Мінську відбулося засідання Ради голів держав СНД, а також засідання Міждержавного комітету Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС) і Вищої євразійської економічної

ради на рівні голів держав-членів. Президенти країн-членів ЄвразЕС підписали договір про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої були передані ЄАЕС. В ході цього засідання був підписаний також договір про приєднання до ЄАЕС Вірменії, яка в січні 2015 р. стала членом Євразійського економічного союзу. Киргизстан став членом ЄАЕС в травні 2015 р.

Крім участі в ЄАЕС, Росія і Білорусь розвивають інтеграцію на двосторонньому рівні. Ще в квітні 1996 р. Білорусь і Росія підписали двосторонній Договір про створення Співтовариства суверенних республік, а в 1999 р. – Договір про створення Союзної держави, який передбачає створення російсько-білоруської союзної держави, утворення спільних наднаціональних органів, єдиного економічного простору, впровадження спільної грошової одиниці. Хоча були створені керівні, представницькі, законодавчі і робочі органи Союзної держави, основні цілі Договору (реальне об'єднання обох держав, розробка єдиної конституції і законів, впровадження спільної грошової одиниці) не були реалізовані. Головною причиною цього є те, що президент О.Лукашенко та білоруський правлячий клас були налякані можливістю того, що більш потужна держава Росія може поглинути Білорусь, і тому відмовилися від будь-якої реальної політичної інтеграції з Росією, наполягаючи лише на подальшому розвитку білорусько-російської економічної інтеграції.

Хоча між Білоруссю і Росією періодично виникають торговельні конфлікти, відмовитися від економічної інтеграції з Росією Білорусь дозволити собі не може, оскільки така інтеграція забезпечує вільний вихід білоруських товарів на величезний російський ринок, дає можливість розвивати науково-технічну и виробничу кооперацію з Росією. Більш ніж 8000 російських і білоруських підприємств пов'язані між собою виробничою кооперацією, в Білорусі працюють біля 2,5 тисяч спільних білорусько-російських підприємств. Так, наприклад, Мінський завод колесних тягачів отримує комплектуючі від 280 російських підприємств, 50% його продукції постачається в Росію, а відомий у світі білоруський автомобільний завод «МАЗ» отримує з Росії більше 60% комплектуючих [12, с.79].

Достатньо висока рентабельність білоруських підприємств забезпечується тими преференціями, які Білорусь отримує від Росії: низькими (у порівнянні із світовими) цінами на природний газ, нафту та

інші природні ресурси, дешевими кредитами і субсидіями. Поставки російської нафти забезпечують роботу білоруської нафтопереробної і хімічної промисловості, яка експортує свою продукцію в різні країни світу. Росія є головним торгово-економічним партнером Білорусі, частка Росії в товарообігу Білорусі з іншими країнами стабільно складає біля 50%, а частка Росії в іноземних інвестиціях в Білорусі в 2017 р. складала 38%. Крім того, Росія надала Білорусі кредит 10 млрд. дол. США на спорудження Білоруської АЕС потужністю 2400 мегаватт. Ця АЕС зараз будується з допомогою російських спеціалістів. Перший енергоблок планується ввести в експлуатацію в 2019 р.

В 2007 р. Білорусь продала «Газпрому» 50% акцій «Белтрансгазу» за 2,5 млрд. дол. США, а в 2011 р. – інші 50% також за 2,5 млрд. дол. США. Таким чином «Газпром» став повним власником білоруської газотранспортної системи й провів деяку її модернізацію. Крім того, ще в 90-і роки ХХ ст. «Газпром» спорудив новий газопровід «Ямал-Європа», що проходить через територію Білорусі потужністю 34 млрд. кубічних метрів газу на рік. Таким чином, Газпром володіє двома газопроводами на території Білорусі.

Ще в грудні 1998 р. були підписані Договір між Російською Федерацією и Республікою Білорусь про рівні права громадян, а також Угода про створення рівних умов для суб'єктів господарювання. В січні 2006 р. був підписаний пакет документів, які деталізують рівні права громадян Росії і Білорусі на території Союзної держави.

Білорусь є союзником Росії, вона має спільну з Росією систему протиповітряної оборони. Значна частина білоруського офіцерського корпусу отримала, або отримує військову освіту в російських військових закладах і академіях. Білоруські і російські збройні сили регулярно проводять спільні військові вчення, дві країни тісно співпрацюють у військовій промисловості.

Економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів ЄАЕС висловлювати різні точки зору з приводу різних політичних подій, що відбуваються в світі. Так, наприклад, країни-члени ЄАЕС (за винятком, звичайно, Росії), як і раніше вважають Крим територією України, жодна з цих країн не приєдналася до ембарго на імпорт продовольчих товарів із західних країн і України, яке Росія запровадила у

відповідь на західні економічні санкції. Жодна з країн-членів ЄАЕС (за винятком Росії) не відмовилася від режиму вільної торгівлі з Україною.

Лідери країн-членів ЄАЕС неодноразово підкреслювали, що цей союз створюється, перш за все, для розвитку між ними економічного і науково-технічного співробітництва. Тобто ціллю ЄАЕС є суто економічна інтеграція, яка не передбачає інтеграції політичної, як це має місце в Євросоюзі, і тому зовнішня політика країн-членів ЄАЕС не координується з будь-якого єдиного центру і виражає, перш за все, інтереси національної правлячої еліти цих країн. Так, наприклад, домовленість між Казахстаном і США про використання двох казахстанських портів Актау і Курик як транзитних пунктів для транспортування американських військових вантажів до Афганістану можна розглядати як можливість створення в майбутньому на їх основі військових баз США на території Казахстану, що не відповідає російським інтересам в Каспійському регіоні і суперечить принципам ОДКБ, членом якої є Казахстан та інші країни-члени ЄАЕС.

В той же час ЄАЕС не може повністю забезпечити економічну і технологічну модернізацію ані Росії, ані інших країн-членів. Всі вони, включаючи Росію, в значній мірі залежать від імпорту технологій з більш розвинених країн. Це визнають і російські економісти [13, с.31]. Внаслідок цього, країни-члени ЄАЕС проводять багатовекторну зовнішньоекономічну політику, розвиваючи торговельно-економічні стосунки з Китаєм, Туреччиною, США, країнами-членами Євросоюзу тощо. Інвестиції з цих країн, особливо китайські інвестиції, в економіку Казахстану, а також в інші країни Центральної Азії невпинно зростають. Таким чином, країни-члени ЄАЕС не зациклюються лише на торгово-економічних зв'язках між собою, зокрема, на зв'язках з Росією. Але ж аналогічну багатовекторну зовнішньоекономічну політику проводить і Росія. Так, наприклад, частка усіх інших членів ЄАЕС в торговельному балансі Росії з усіма країнами світу складає лише 9%.

Розвиток торгово-економічних зав'язків країн-членів ЄАЕС з іншими країнами світу не означає, що ЄАЕС їх вже не цікавить і що ця організація не має майбутнього. Не зважаючи на всі проблеми і торгові конфлікти, які періодично виникають між країнами ЄАЕС, їх лідери розуміють, що економічна інтеграція в межах ЄАЕС – це одна з необхідних умов їх успішного соціально-економічного розвитку в умовах глобалізації. Найповніше режим вільної торгівлі, а також виробнича і

науково-технічна кооперація можуть бути реалізовані тільки у високих формах економічної інтеграції, таких як економічний союз.

В межах економічного союзу, на відміну від менш ефективних зон вільної торгівлі, країни-члени застосовують єдині митні тарифи по відношенню до третіх країн, і тому безмитна торгівля між країнами-членами здійснюється без будь-яких товарних вилучень. Крім того, у торгівлі між країнами-членами ЄАЕС відміняються не тільки мита, але і процедури митного оформлення товарів, які надовго затримують пересування комплектуючих між підприємствами, що здійснюють між собою виробничу кооперацію.

Країни-члени ЄАЕС отримують з Росії енергоносії по цінах нижчих, ніж ціни для інших країн. Серед інших переваг ЄАЕС – це створення єдиного ринку різноманітних послуг, єдиного транспортного простору з єдиним тарифом на перевезення для всіх країн-членів ЄАЕС. Створення ЄАЕС сприяло зростанню в країнах-членах іноземних інвестицій з третіх країн, оскільки ринком збуту для підприємств з іноземними інвестиціями є вся величезна безмитна територія ЄАЕС з її численним населенням. В межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, внаслідок чого трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС користуються соціальними правами країни перебування. Ця остання обставина особливо важлива для тих країн-членів ЄАЕС, громадяни яких працюють в Росії.

В 2016 р. обсяг грошових переказів із Росії в країни Центральної Азії складав 6,980 млрд. дол. [14, s.12], а в 2017 р., за даними Центробанку Росії, за період з січня по жовтень в усі пострадянські країни було переведено 5,056 млрд. дол. [15]. Ці дані стосуються тільки переказів через платіжні системи. Підрахувати скільки грошей трудові мігранти вивозять із Росії в свої країни готівкою неможливо. Таким чином, користуючись безвізовим режимом своїх країн з Росією, мільйони трудових мігрантів з країн-членів ЄАЕС, а також з тих пострадянських країн, які не є членами ЄАЕС, заробляють в Росії і вивозять в свої країни гроші, які є головним джерелом існування для десятків мільйонів людей в пострадянських країнах, тобто, для самих трудових мігрантів та членів їх сімей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Magdoff F., Foster J.B. Stagnation and Financialization / Fred Magdoff, John Bellamy Foster // Monthly Review. New York – 2014. – Vol.66. – № 1. – P. 1-24.

2. Spence M. The Impact of Globalization on Income and Employment / Michael Spence // Foreign Affairs. – 2011. – Vol.90. – № 4. – P. 28-41.
3. Basso G. The Effects of the Recent Economic Crisis on Social Protection and Labour Market Arrangements Across Socio-Economic Groups / Gaetano Basso // Interconomics. Review of European Economic Policy. – 2012. – Vol.47. – № 4. – P. 217-223.
4. Меньшиков С.М. Анатомия российского капитализма / Станислав Меньшиков. – М. : «Международные отношения», 2004. – 428 с.
5. Inoue R., Kohama H., Urata S. Industrial Policy in East Asia / Ryuichiro Inoue, Hirohisa Kohama, Shujiro Urata. – Tokyo : Japan External Trade Organization, 1993. – 276 p.
6. Macron bestimmt den Gang der Diskussion. 18.04.2018. – Режим доступа: <https://www.tagesspiegel.de/politik/casdorffs-agenda-macron-bestimmt-den-gang-der-diskussion/21186418.html>
7. Gerd Appenzeller. Als hatte man aus der letzten Osterweiterung nichts gelernt. 06.02.2018. – Режим доступа: <https://www.tagesspiegel.de/politik/eu-beitritt-von-serbien-und-montenegro-als-haette-man-aus-der-letzten-osterweiterung-nichts-gelernt>
8. Buras P. Vor einer historischen Probe / Piotr Buras // Osteuropa. – 2016. – Heft 1-2. – S. 177-190.
9. Schulz J. Peripherer Kapitalismus / Justyna Schulz // Osteuropa. – 2010. – №6. – S. 47-60.
10. Plociennik S. Auswege aus Polens Entwicklungsfalle / Sebastian Plociennik // Osteuropa. – 2016. – Heft 6-7. – S. 67-81.
11. Доноры и иждивенцы ЕС: как формируется и распределяется бюджет. – Режим доступа: <https://golos.io/ru-yekonomika/@romapush/donory-i-izhdivency-es-kak-formiruetsya-byudzheth>
12. Мендкович Н. На пути к Евразийскому экономическому чуду. Россия и интеграция на постсоветском пространстве / Н. Мендкович. – М. : «Алгоритм», 2015. – 238 с.
13. Буторина О. Особенности евразийской модели экономической интеграции / Ольга Буторина // Современная Европа. – 2016. – №2. – С. 28-32.
14. Malyschewa D. Russland und die Migration aus Zentralasien / Dina Malyschewa // Welt Trends. Das aussenpolitische Journal. – 2018. – №137. – S. 9-13.
15. Вам денежный перевод, или О странах-лидерах по переводам средств из России и в Россию. 20.12.2017. – Режим доступа: <https://topwar.ru/132311-vam-denezhnyy-perevod-ili-o-stranah-liderah-po-perevodam-sredstv-iz-rossii-i-v-rossiyu.html>

УДК 94 : 330.35 + 339.924 + 339.94 (4 – 11 + 4.191.2)

Vimer I. I.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ТРАНЗИТИВНИХ КРАЇН В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Проаналізовано ендогенні та екзогенні фактори та особливості соціально-економічного розвитку транзитивних країн за умов глобальної інтеграції. Охарактеризовано євроінтеграційні перспективи постсоціалістичних країн Європи та колишніх республік СРСР.

Ключові слова: глобальна інтеграція, постсоціалістичні країни, системні трансформації, євроінтеграція, ОЧЕС, ГУАМ, «Східне партнерство».

Витер И.И. Социально-экономическое развитие транзитивных стран в условиях глобальной интеграции.

Проанализированы эндогенные и экзогенные факторы и особенности социально-экономического развития транзитивных стран в условиях глобальной интеграции. Охарактеризованы евроинтеграционные перспективы постсоциалистических стран Европы и бывших республик СССР.

Ключевые слова: глобальная интеграция, постсоциалистические страны, системные трансформации, евроинтеграция, ОЧЭС, ГУАМ, «Восточное партнерство».

Iryna Viter. Socio-economic development of transit countries in global integration conditions.

The endogenous and exogenous factors and peculiarities of socio-economic development of transitive countries under the conditions of global integration are analyzed. The Euro-integration perspectives of post-socialist countries of Europe and former Soviet republics are described.

Key words: global integration, post-socialist countries, system transformations, eurointegration, BSEC, GUAM, Eastern Partnership.

Соціально-економічний розвиток транзитивних країн за сучасних умов визначається ендогенними та екзогенними факторами. До ендогенних факторів можна віднести трансформаційні процеси, які проходять у цих країнах, до екзогенних – зміни в глобальному середовищі і, значною мірою, – глобальна інтеграція. Розглянемо розвиток транзитивних країн в контексті цих факторів, враховуючи певний взаємозв'язок між соціально-економічним розвитком країни та її інтеграційними спрямуваннями.

Одним з феноменів сьогодення є глобальна інтеграція як складова глобалізації та нова форма суспільного розвитку. Саме вона виступає критерієм та чинником розвитку сучасного світу, визначає його закономірності: адже під її впливом змінюється глобальна структура світоустрою, з'являються нові інтегративні структури, які забезпечують інтенсифікацію розвитку людства в цілому

В загальному вигляді глобальна інтеграція є засобом об'єднання держав, який сприяє налагодженню ефективної взаємодії між ними на всіх інституційних рівнях розвитку суспільства і базується на реалізації ними спільних інтересів. Вона забезпечує структурну трансформацію сучасної системи міжнародних відносин, сприяє паритетному розподілу соціально-політичного, економічного та культурного потенціалу між державами в умовах спільного глобалізаційного вектора розвитку [1, с.1,4].

Характерними рисами глобальної інтеграції вчені називають її тотальний характер, реалізацію утилітарного інтересу, антиномічність цінностей, які складають її основу в сучасному варіанті, застосування двох

відомих світу історичних форм інтеграції – силову та добровільну [1, с.2-3], екстраполяцію ліберально-демократичних цінностей на всі регіони без винятку [2] тощо.

На думку Ю.Яковця, глобальна інтеграція є необхідною умовою «історичного процесу розвитку людства, оскільки вона приводить до відповідних форм переплетінь міжцивілізаційного розвитку та синхронізації цивілізацій» [3, с.7]. Виходячи з цього, глобальна інтеграція є необхідною умовою суспільного розвитку сучасного світу.

Очевидно, що жодна держава світу сьогодні не може залишитись осторонь глобальних інтеграційних процесів, оскільки ритм сучасної геополітики зобов'язує кожную з них синхронізуватись із сучасними умовами розвитку. Але особливо гостро ця проблема стоїть для постсоціалістичних країн. З одного боку, теорія «мондіалізму» передбачає об'єднання держав на основі не лише геостратегічної, а і політичної та економічної рівності держав, що створює для цих країн значні складнощі через їх відносно невисокий рівень економічного розвитку. З іншого боку, постсоціалістичні країни потребують інтеграції як ніхто інший, адже їх участь у інтеграційних об'єднаннях значною мірою виступає засобом їх глобальної конкурентоспроможності.

Саме тому кожна постсоціалістична країна має формувати та реалізовувати глобальну за масштабами та національну за інтересами інтеграційну політику таким чином, аби вона сприяла модернізації національної системи управління суспільним розвитком і тим самим працювала на підвищення авторитету держави у світі.

При розробці інтеграційної політики країні необхідно зважати й на певні ризики інтеграції. Адже будь-яка форма глобальної інтеграції вимагає від держав «ділитися» власним суверенітетом, що в кінцевому підсумку призводить до втрати національної ідентичної та геостратегічної визначеності.

До ризиків глобальної інтеграції Р.Войтович відносить такі: різні стилі суспільно-політичної життєдіяльності держави, які включаються в процес інтеграції; відмінні історичні передумови суспільного розвитку; принципову відмінність у структурі менталітету; різницю в інтересах здійснення інтеграції; масштаб амбіцій лідерів, які здійснюють інтеграційну політику; відмінність у розумінні сутності, форм та засобів інтеграції. Отже постсоціалістичні країни в процесі інтегрування до певних

співтовариств особливу увагу мають приділяти збереженню власної національної ідентичності, навіть і тоді, коли відповідні умови та фактори (глобалізація) вимагають адаптації та певної трансформації типу суспільного розвитку [1, с.5-6, 9].

Особливість інтеграції таких країн полягає в тому, що вони реалізують свої інтеграційні прагнення одночасно із внутрішніми перетвореннями. Одним з головних виявів глобалізації економіки виступає здійснення системних трансформацій в постсоціалістичних країнах, що відбуваються в процесі їх переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки. Після проголошення незалежності перед цими країнами постали завдання в короткий історичний строк здійснити радикальні економічні реформи, інтегруватися в європейське і світове співтовариство і остаточно завершити демонтаж централізованої економіки та тоталітарної політичної системи.

Зазначимо, що перехід від системи централізованої регламентації до ринкової економіки у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи, а також у колишніх союзних республіках визначався не лише їхніми національними особливостями та ступенем початкового розвитку (що не викликає сумнівів), а й більш складними чинниками власне перехідного періоду [4, с.136].

Взагалі сутність будь-якої соціально-економічної трансформації зводиться до того, щоб змінити чинний економічний порядок. Поєднання теоретичного та практичного досвіду з національними особливостями країни дозволяють обрати оптимальну модель та розробити концепцію, яка дасть змогу забезпечити високі темпи економічного зростання.

Експерти виділяють три групи національних моделей економічного зростання: моделі країн, які здійснювали відновлення економіки, маючи високий початковий рівень (до цієї групи належать Німеччина, Італія, Франція, Японія, Ірландія), моделі країн, які здійснили перехід від відсталого до сучасної конкурентоспроможної економіки (вони лежали в основі розвитку країн, що утворюють другу, третю та четверту «хвилі» економічного зростання у Південно-Східній Азії та Індії) та моделі постсоціалістичних країн [5, с.157].

Отже розвиток постсоціалістичних країн виділено окремою групою. І це закономірно, адже сьогодні вже чітко окреслилися певні спільні риси та шляхи, якими йшли всі країни, що обрали ринкову модель. Це, передовсім,

широкі свободи, приватна власність, конкуренція, свобода входу на ринок та виходу з нього, обмежена влада урядовців та держави взагалі. В той же час старт реформ у колишніх республіках СРСР був складніший, ніж в країнах Центральної та Східної Європи, тому що вони до недавнього часу не мали своєї державності, а отже – всіх необхідних складових соціально-економічної системи. Об'єктивні фактори, що обумовили підвищену складність системної трансформації на пострадянському просторі у порівнянні із країнами ЦСЄ, зводяться до наступного.

По-перше, істотне значення має факт різної тривалості «соціалістичної смуги» для різних країн. Якщо в державах ЦСЄ вона тривала 40 років і в більшості випадків була нав'язана ззовні, то в Росії соціалізм панував понад 70 років, будучи до того ж цілком вітчизняним, а не імпортованим «продуктом». Завдяки тільки цій обставині, а також через те, що в ряді країн (Польща, Чехословаччина й Угорщина) навіть у соціалістичний період був досвід впровадження деяких ринкових інструментів у планову економіку, ступінь ментально-психологічної готовності їхніх народів до заміни однієї системи на іншу була вище, ніж у пострадянських країнах.

По-друге, на відміну від країн ЦСЄ, перед пострадянськими реформаторами стояло завдання продовжити системну трансформацію при стрімкому, ними ж ініційованому розпаді раніше єдиної держави. Дійсність показала, що розрив єдиного економічного простору ускладнив, а не полегшив перехід до ринкової економіки кожній суверенній республіці колишнього СРСР.

По-третє, на старті реформ серйозним тягарем для деяких країн СНД виявилася величезна частка в економіці військово-промислового комплексу. Як тільки відмовилися від підтримки постійного військового паритету ледве не з усім іншим світом, з'ясувалося, що конверсія гіпертрофовано мілітаризованого виробництва потребуватиме спочатку незрівнянно більше витрат, чим дасть вигод [6, с.126-128].

Отже системні трансформації у колишніх республіках СРСР носять більш глибокий характер. Так, в Україні за роки незалежності створено елементи нової соціально-економічної системи, такі, як інститут приватної власності і, відповідно, клас приватних власників, інфраструктура ринку, вільна конкуренція, власні банківська, фінансова та податкова системи,

власні гроші і національний бюджет, прикордонна та митна системи тощо. Проте ця система й досі залишається неефективною.

У постсоціалістичних економіках у ході ринкових перетворень відбувається довгостроковий процес зміни характеру циклу економічного зростання. З цієї точки зору вчені зазначають формування чотирьох груп постсоціалістичних економік:

1) «наздоганяючі» країни, до яких відносять країни, здатні підтримувати протягом довгого періоду темпи зростання, що не менше, ніж удвічі, перевищують темпи зростання ВВП розвинутих країн (для порівняння беруть темпи зростання країн ЄС);

2) країни, здатні підтримувати темпи зростання на рівні країн ЄС або перевищувати їх на незначну величину;

3) «країни, що відстають», які не здатні проводити успішну трансформацію, темп зростання яких у довгостроковому періоді є значно нижчим, ніж у країнах ЄС;

4) країни-лідери, які демонструють середньорічний темп зростання, що втричі перевищує темпи зростання ЄС [5, с.157]. На сьогодні він дорівнює 7,5%, адже протягом 2017 р. сукупне зростання економік країн-членів ЄС склало 2,5%, що є максимальним показником з 2007 р. [7].

ВВП України за підсумками 2017 р. зріс на 2,2% [8], отже ми можемо віднести її лише до третьої групи

Українські вчені І.Бураковський та О.Плотніков серед постсоціалістичних країн Європи та колишніх республік СРСР виокремлюють чотири групи країн за особливостями розвитку та загальним розумінням ринкової економіки [4, с.138-142].

Першу групу вони визначають як країни з повільними темпами здійснення реформ. Такі країни або просто не зазнали відчутних економічних потрясінь, або через свою національну специфіку та інші обставини увійшли в стан певного трансу, що не дозволяв ефективно здійснювати економічні реформи. До цієї групи відносяться Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Узбекистан, Казахстан, Туркменістан, Киргизія.

Другу групу утворюють традиційно орієнтовані на ринок країни. До цієї групи належать країни, які найбільше відповідають оптимальній моделі переходу від системи централізованої регламентації до ринкової системи та протягом постсоціалістичного періоду розвитку отримали

членство в ЄС. До цих країн відносяться Чехія, Польща, Угорщина, Словаччина та Румунія.

Третя група охоплює країни, які через їхню специфіку не можна звести до єдиного знаменника. Це країни, які або обрали свій специфічний шлях формування ринкової системи, або внаслідок наявних передумов не могли йти традиційним шляхом. До цієї групи входять Росія, Молдова, Таджикистан та Болгарія (яка при цьому є членом ЄС – І.В.).

Четверта група об'єднує так звані «вибухові» країни – ті, що зазнали потрясінь економічного і політичного характеру. Тобто необхідний поштовх до руху від системи централізованої регламентації до ринкової системи вони дістали внаслідок певних надзвичайних подій, які мали не негативний, а позитивний вплив на процес руху до ринкової системи. До цієї групи належать країни колишньої єдиної Югославії – Словенія, Хорватія, Македонія, Сербія і Чорногорія, прибалтійські країни – Естонія, Латвія, Литва і, зрештою, Албанія.

Звичайно, життя кожний день вносить свої корективи в цю класифікацію. Так, анексія Криму Росією 2014 р. та воєнні дії на сході України значним чином впливають на розвиток і європейські перспективи і Росії, і України. За даних умов Україна може «приєднатися» до четвертої групи, якщо зможе отримати від цих потрясінь і певні соціально-економічні переваги.

Визначальною характеристикою будь-якої моделі економічного розвитку є форма і вид модернізації, тому соціально-економічний розвиток транзитивних країн значною мірою залежить від модернізаційної політики, яку вони проводять. Найбільш бажаною для постсоціалістичних країн з точки зору євроінтеграційних перспектив є креативна модернізація, орієнтована на розвиток експорту, яка відкриває великі можливості для плідної взаємовигідної співпраці постсоціалістичних країн з країнами Європейського Союзу з перспективою дійсного членства [більш детально див.: 9, с. 75-76].

В Україні програма модернізації економіки значною мірою орієнтована на креативний тип модернізації, а з трьох відомих в світі стратегій інноваційного розвитку (стратегія нарощування, стратегія запозичення, стратегія перенесення) перевагу віддано найбільш прогресивній стратегії нарощування, коли основний упор робиться на забезпечення нарощування на базі прогресивних технологій, випуску нової

конкурентоспроможної продукції з використанням, перш за все, власного науково-технічного і виробничо-технологічного потенціалу та залученням зарубіжного досвіду. Проте на практиці реалізація цієї стратегії стикається з великими труднощами [10].

Системні трансформації у постсоціалістичних країнах наприкінці ХХ ст. передбачали зміни і в їх зовнішньоекономічній політиці. Більшість цих країн своїм стратегічним завданням визначили євроінтеграцію. І це зрозуміло. Вступ до ЄС – це значні перспективи, можливості одержання коштів для більш динамічного розвитку, виходу зі своїми товарами на ринки Західної Європи, можливості стати учасниками загальної системи європейської безпеки. З іншого боку, перехід до ринкової економіки постсоціалістичного табору викликав жваве обговорення планів розширення ЄС на схід з метою якомога скорішого поширення єдиного європейського простору.

Останні хвилі розширення ЄС вже принесли певні здобутки, але разом із цим – нові проблеми та розчарування. Взагалі, слід зазначити, що розширення ЄС на схід – багатовимірний складний процес, наслідки якого як для нових, так і для старих його членів ще не визначені до кінця. Так, наприклад, для України завдання європейської інтеграції на сьогодні навіть ускладнилось. Якщо ще 5-10 років тому чітко простежувалась відносна відокремленість країн з розвиненою ринковою економікою від іншого світу, все більше замикання одна на одну, виникнення єдиного економічного простору в Європі, то сьогодні ми спостерігаємо відцентрові тенденції в Євросоюзі, невизначеність із самим існуванням угруповання. За таких умов увійти до ЄС стало складніше. Якщо раніше ЄС не хотів приймати до своїх лав Україну, то зараз – об'єктивно не може. Цей факт виступає певною загрозою для економічного розвитку України та інших постсоціалістичних країн, що не є членами Євросоюзу. Тому інтеграційні прагнення постсоціалістичних країн необхідно розглядати у цьому контексті.

І все ж сьогодні євроінтеграція стає реальністю для багатьох країн Центральної і Східної Європи: одні вже стали членами ЄС, інші знаходяться на шляху до членства. В той же час з наведеної вище класифікації І.Бураковського та О.Плотнікова бачимо, що рівень економічного розвитку та внутрішньополітична стабільність виступає важливим, але невизначним показником успіхів у євроінтеграції. Взагалі,

вибір тієї чи іншої інтеграційної стратегії постсоціалістичними країнами та їх успіхи на цьому шляху значною мірою залежав і залежить від обраної моделі економічного розвитку та форми і виду модернізації, про що йшлося вище.

Євроцентризм є найбільш привабливим і практично безальтернативним інтеграційним процесом і для України. Інтеграційна політика щодо східноєвропейських країн має орієнтуватися на відновлення ефективних традиційних зв'язків у сфері міжнародної спеціалізації та кооперування. В той же час, в очікуванні дійсного членства в ЄС, Україна повинна розвивати економічні зв'язки як з окремими країнами ЄС, так і з його потенційними членами.

Велике значення для України (як і для інших транзитивних країн) має участь у регіональних програмах ОЧЕС (Організація Чорноморського економічного співробітництва) і ГУАМ (Організація за демократію та економічний розвиток).

Основними напрямками причорноморського співробітництва виступають: формування інфраструктури бізнесу через створення та розвиток спільних фінансових та інформаційних мереж; спільне будівництво об'єктів транспортної інфраструктури, розвиток транспортно-експедиторського співробітництва; комплексне використання й охорона ресурсів Чорного моря; співробітництво в розвитку паливно-сировинної бази регіону, у справі раціонального енергоспоживання; реалізація спільних проектів щодо технологічного переобладнання металургійних виробництв країн-учасниць; участь у конверсії оборонної промисловості тощо [11].

Співробітництво в рамках ГУАМ здійснюється в політичній, економічній, правоохоронній та гуманітарній сферах. Система функціонування ГУАМ включає галузеве та міжнародне співробітництво. На нинішньому етапі галузева співпраця в рамках ГУАМ здійснюється за такими основними напрямками: економіка та торгівля, попередження надзвичайних ситуацій та ліквідація їх наслідків, культура, наука та освіта, туризм, взаємодія в правоохоронній сфері та прикордонне співробітництво, транспорт, енергетика та інформаційні технології [12].

Велику роль у подальших перетвореннях в економіці транзитивних країн повинна відіграти Концепція ЄС «Східне партнерство». Мета цієї ініціативи полягає в посиленні європейської пропозиції східним сусідам.

Ця пропозиція виходить за межі політики європейського сусідства і, з одного боку, посилює двосторонню співпрацю, а з іншого – сприяє горизонтальним зв'язкам між країнами, яким вона адресована. Зокрема, Східне партнерство охоплює Україну, Молдову, Азербайджан, Вірменію, Грузію, а також Білорусь. Деякі з проектів будуть також доступні Росії, проте нова пропозиція адресована, головним чином, Україні та Молдові як перспективним членам ЄС [13].

Східним партнерством передбачено три основні області співробітництва: створення в майбутньому зони вільної торгівлі між цими країнами, а також між ними і Євросоюзом; співробітництво в сфері енергетичної безпеки і полегшення візового режиму [14, с. 4]. Отримання Україною, Молдовою та Грузією впродовж 2014–2017 рр. безвізового режиму та створення зони вільної торгівлі між ними і ЄС – великий крок на шляху реалізації цих планів.

В той же час стосовно «Східного партнерства» існують і негативні думки, пов'язані, насамперед, з побоюваннями розпорошення уваги до України (яка вже досягла певних успіхів у євроінтеграції) на цілу групу країн та можливим зниженням у майбутньому шансів її дійсного членства в ЄС [15]. Але, на нашу думку, «Східне партнерство» має стати перехідним етапом до створення динамічного та стабільного регіону на сході Європи.

Розглянуті європейські перспективи транзитивних країн можуть виявитися достатньо ефективними за умови їх внутрішньої готовності до інтеграції і, в першу чергу, – готовності до кардинальних модернізаційних перетворень. З іншого боку, тісна співпраця цих країн з розвиненими країнами Європи, участь в існуючих угрупованнях інтеграційної спрямованості значною мірою сприятиме проведенню в них необхідних соціально-економічних трансформацій, зростанню економіки, підвищенню якості життя.

Список використаних джерел та літератури:

1. Войтович Р. В. Глобальна інтеграція як нова форма суспільного розвитку / Р.В. Войтович // Збірник наукових праць НАДУ при Президентіві України. – 2010. – № 2. – С. 3-15.
2. Человек: соотношение национального и общечеловеческого: сб. материалов междунар. симпозиума (г. Зугдиди, Грузия, 19-20 мая 2004 г.), Вып. 2 / под ред. В.В. Парцвания. – СПб. : С.-Петербург. философ. общество, 2004. – Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/kvarats_va/mannt_14.html

3. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Междунар. ин-т Питирима Сорокина – Николая Кондратьева / Ю. В. Яковец. – М.: Экономика, 2001. – 346 с.
4. Бураковский І.В. Глобальна фінансова криза: уроки для світу та України / І.В. Бураковский, О.В. Плотников. – Харків : Фоліо, 2009. – 299 с.
5. Лизун М. Моделі економічного зростання світової та української економіки / М. Лизун // Журнал європейської економіки. – 2006. – Т. 5. – №2. – С.154-163.
6. Колодко Гжегож В. Глобалізація і перспективи розвитку постсоціалістичних країн / Гжегож В. Колодко. – К. : Основні цінності, 2002. – 244 с.
7. У 2017 році економіка ЄС показала максимальне зростання за 10 років. 30.01.2018. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/2017-godu-ekonomika-es-pokazala-maksimalnyy-1517317058.html>
8. В Україні розповіли про темпи зростання економіки в 2017 році. 15.02.2018. – Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/economics/v-ukraini-rozpovili-pro-tempi-zrostannya-ekonomiki-v-2017-rotsi.htm>
9. Вітер І.І. Глобальна модернізація і неоіндустріалізація розвитку Європейського Союзу / І.І. Вітер // Модернізація і безпека розвитку в умовах глобалізації. Збірник наукових праць / За заг. редакцією д.політ.н., проф. О.В. Зернецької. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С.71-79.
10. Модернизация экономики в странах СНГ: национальные, региональные и глобальные факторы: научный доклад // Отв. ред. Л.Б. Вардомский – М. : ИЭ РАН, 2008. – 78 с.
11. ОЧЕС. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/obsec>
12. Співробітництво в рамках Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/guam>
13. Сівець М. Східне партнерство – час покаже / М.Сівець // День. – 2008. – №93. – 29 травня.
14. ЄС буде дружити з республіками // Обзор. – 2008. – 4 декабрия. – С.4
15. Східне партнерство не допоможе Україні вступити в ЄС, але... 26.05.2008. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/5/26/76502.htm>

УДК 94:339.924+339.543(47+57)

Деменко О. Ф.

ОСНОВНІ ЕТАПИ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ВІД ЗОНИ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ ДО МИТНОГО ТА ЕКОНОМІЧНОГО СОЮЗУ

У статті аналізуються основні етапи та форми євразійської інтеграції країн пострадянського простору. Запропоноване авторське бачення періодизації євразійської інтеграції, яка складається з п'яти етапів: 1995-2006, 2007-2009, 2010-2011, 2012-2014 та з 2015 р. Показано причини пріоритетності Євразійського економічного союзу для Росії.

Ключові слова: євразійська інтеграція, пострадянський простір, СНД, Митний союз, Єдиний економічний простір, Євразійський економічний союз.

Деменко А. Ф. Основные этапы евразийской интеграции: от зоны свободной торговли до Таможенного и Экономического союза

В статье анализируются основные этапы и формы евразийской интеграции стран постсоветского пространства. Предложено авторское видение периодизации евразийской интеграции, которая состоит из пяти этапов: 1995-2006, 2007-2009, 2010-2011, 2012-2014 и с 2015 гг.. Показано причины приоритетности Евразийского экономического союза для России.

Ключевые слова: евразийская интеграция, постсоветское пространство, СНГ, Таможенный союз, Единое экономическое пространство, Евразийский экономический союз.

Demenko O. F. Main stages of eurasian integration: from the free trade zone to the Customs and Economic union

The article analyzes the main stages and forms of Eurasian integration of post-Soviet countries. Proposed author's vision of periodization of Eurasian integration, which consists of five stages: 1995-2006, 2007-2009, 2010-2011, 2012-2014 and 2015. The reasons for the Eurasian Economic Union for Russia are highlighted.

Keywords: Eurasian integration, post-Soviet space, CIS, Customs Union, Single Economic Space, Eurasian Economic Union.

Переважна більшість науковців відзначає однією із закономірностей міжнародних відносин другої половини XX – початку XXI ст. динамічний розвиток процесів міжнародної інтеграції у різних регіонах світу. Існує думка, що міжнародна інтеграція формує один із головних напрямів сучасного світового цивілізаційного розвитку. Утворення нової спільності, деякого цілісного утворення із впорядкованими, органічними відносинами між елементами виступає у якості головного змісту інтеграції.

Найбільше уваги в науковій літературі приділяється економічній інтеграції, під якою розуміється об'єктивний процес економічної взаємодії певних країн, зближення, взаємопереплетення і взаємодоповнення їх національних економік, проведення узгодженої економічної політики, що призводить до поєднання господарських механізмів. Такий варіант інтеграції відбувається, як правило, на регіональній основі, обумовлюється взаємними інтересами, спрямовується на створення єдиного господарського механізму, набуває форми міжнародних об'єднань економічного характеру, регіональних і субрегіональних угруповань, заснованих на принципах преференційної, вільної торгівлі, спільних ринків, митних і валютних союзів, і забезпечується проведенням узгодженої міждержавної політики.

Розвитку теорії економічної інтеграції присвятив свою наукову діяльність американський економіст Б.Балашша, головним науковим

досягненням якого є створення чіткої концепції стадій економічної інтеграції [1, с.348]. Такими етапами згідно його концепції є: зона вільної торгівлі з відміною митних бар'єрів у взаємній торгівлі; митний союз із встановленням єдиних митних тарифів у торгівлі із іншими країнами; спільний ринок, коли ліквідуються бар'єри між країнами не тільки для взаємної торгівлі, а також для переміщення робочої сили і капіталів; економічний союз, для якого властива єдина економічна політика, спільна валюта та збільшення повноважень органів наднаціонального регулювання [2, с.311]. При цьому слід зазначити, що кордони між різними видами інтеграції досить умовні, а логічним завершенням повної економічної інтеграції є формування політичного союзу.

Станом на сьогодні інтеграційні процеси досягли найбільшої глибини і найвищого рівня розвитку на Європейському континенті, а Європейський Союз став взірцем для переважної більшості інших регіональних організацій світу.

Інтеграційні процеси на пострадянському просторі мають свої особливості. Країни Балтії відразу після проголошення незалежності проголосили курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, який успішно реалізували, вступивши в 2002 р. до Організації Північноатлантичного договору та в 2004 р. до Європейського Союзу. Грузія, Молдова та Україна ключовим пріоритетом своєї зовнішньої політики визначили курс на європейську інтеграцію та вступ до НАТО (крім Молдови, в Конституції якої міститься положення про нейтралітет). Туркменістан послідовно сповідує політику нейтралітету. Решта пострадянських країн, у тій чи іншій мірі, задіяні у процесах євразійської інтеграції, головним ідеологом якої виступає Російська Федерація.

Існує точка зору, що початком євразійської інтеграції слід вважати створення Співдружності Незалежних Держав у 1991 р., але деякі дослідники вважають, що СНД не ставила перед собою завдань інтеграційного розвитку [3].

Однак зазначимо, що в рамках СНД здійснювались певні спроби активізації інтеграційних процесів. Так 24 вересня 1993 р. на зустрічі в Москві глави дев'яти країн СНД (крім України та Туркменістану) навіть підписали договір про створення Економічного союзу, який ставив за мету створення умов для стабільного розвитку економік країн-членів, поетапне

формування єдиного економічного простору, спільну реалізацію економічних проектів та вирішення економічних проблем [4].

Цілий ряд документів інтеграційного характеру в рамках СНД було прийнято в 1994 р.: Договір про створення єдиного економічного простору, Угоду про створення зони вільної торгівлі, Угоду про створення платіжного союзу країн-членів СНД [5].

Але вже наприкінці 1994 р. стало зрозуміло, що створення Економічного союзу у рамках СНД не є можливим, а підписані документи так і залишились «деклараціями про наміри». Головними причинами цього факту стали: слабкість тодішньої Російської Федерації як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, серйозна економічна криза, яка охопила всі країни СНД, розпад рублевої зони, неготовність більшості країн втрачати власний суверенітет, який вони нещодавно здобули, та різна геополітична спрямованість країн пострадянського простору.

Проте ідея євразійської інтеграції продовжувала існувати далі вже поза рамками СНД. Одним із її послідовних прихильників є президент Казахстану Н.Назарбаєв, який під час виступу у Московському державному університеті в 1994 р. запропонував ініціативу більш тісного економічного співробітництва на пострадянському просторі [6]. У тому ж році був розроблений перший інтеграційний проект «Про формування Євразійського Союзу Держав». Мова йшла про інтеграцію країн пострадянського простору на взаємовигідній економічній основі поза рамками СНД.

Першим реальним кроком на шляху євразійської інтеграції стало підписання в 1995 р. Угоди про Митний союз між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, до якої приєдналась Республіка Казахстан. У 1996 р. був підписаний Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах за участі вже п'яти країн: Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. Договір ставив за мету створити у перспективі Співдружність інтегрованих держав та сформувати спільні органи управління інтеграційними процесами. У 1999 р. вказані п'ять країн заключили Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір, який визначив цілі, принципи та механізм функціонування Митного союзу, етапи його формування [3].

Проте через неготовність країн, які підписали вказані документи, втрачати власний суверенітет, а також в силу суперечностей політичного та економічного характеру, реальні інтеграційні процеси так і не розпочалися.

У 2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р, трансформувався у Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). Договір про заснування ЄврАзЕС підписали вищезазначені п'ять країн, а в 2006 р. до них доєднався Узбекистан.

Реальні інтеграційні процеси на пострадянському просторі розпочалися після підписання 6 жовтня 2007 р. Договору про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Росією, Білоруссю і Казахстаном та Договору про Комісію Митного союзу. Порядок формування комісії та визначені їй повноваження вже носили наднаціональний характер. Після цього були підписані ще декілька міжнародних договорів, які сформували міжнародно-правову основу Митного союзу. Зокрема, 25 січня 2008 р. була підписана Угода про Єдине митне тарифне регулювання, а 27 листопада 2009 р. учасники Митного союзу підписали Договір «Про Митний кодекс Митного союзу». З 1 липня 2011 р. Митний союз почав функціонувати у повному обсязі.

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу: Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації стало формування Єдиного економічного простору. До спільної митної території додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств. У грудні 2010 р. були підписані 17 базових міжнародних договорів, які створили основу для початку функціонування Єдиного економічного простору. Цей пакет документів вступив у силу з 1 січня 2012 р. У правовому сенсі настав етап переходу від традиційного міждержавного співробітництва до формування наднаціонального об'єднання, якому держави-члени віддають частину свого суверенітету [7].

18 листопада 2011 р. президенти країн-учасниць Митного союзу та Єдиного економічного простору підписали Договір про Євразійську економічну комісію, яка була створена як єдиний постійно діючий регулюючий орган. Комісія наділялася наднаціональними повноваженнями в сферах митно-тарифного та технічного регулювання, встановлення торгівельних режимів по відношенню до третіх країн, конкурентної,

макроекономічної, енергетичної політики. Також 18 листопада 2011 р. була підписана Декларація про євразійську економічну інтеграцію, яка ставила за мету завершити до 1 січня 2015 р. кодифікацію міжнародних договорів, що утворювали нормативно-правову базу Митного союзу та Єдиного економічного простору, і на цій основі створити Євразійський економічний союз (ЄАЕС).

Договір про Євразійський економічний союз за участі Білорусі, Казахстану та Російської Федерації був підписаний 29 травня 2014 р., а свою функціонування він розпочав з 1 січня 2015 р. З 2 січня 2015 р. до ЄАЕС приєдналась Вірменія, а з 12 серпня 2015 р. – Киргизстан.

Сам Договір про Євразійський економічний союз є складним по структурі і доволі об'ємним міжнародним документом. Він складається із 4 частин, 28 розділів, 118 статей та 33 додатків [8]. Договір декларує формування союзу, у рамках якого забезпечується вільний рух товарів, послуг, капіталів та робочої сили, проведення скоординованої, узгодженої або єдиної економічної політики у визначених сферах та засновує органи ЄАЕС: Вищу Євразійську економічну раду, Євразійську міждержавну раду, Євразійську економічну комісію, Суд ЄАЕС.

Також Договір про Євразійський економічний союз визначає принципи діяльності об'єднання, серед яких: повага до загальновизнаних норм міжнародного права, включаючи принципи суверенної рівності держав та їх територіальної цілісності, повага до особливостей політичного устрою країн членів, взаємовигідне співробітництво та рівноправність, дотримання принципів ринкової економіки та добросовісної конкуренції тощо [9].

Варто підкреслити, що на подібних принципах була сформована і договірно-правова база українсько-російських відносин, але це не зупинило російську агресію проти України.

Існують різні підходи до періодизації євразійської інтеграції. На думку Т.Ісаченко, доцільно виділити інституційний етап, який характеризується утворенням ЄвразЕс, підписанням угод про Єдиний економічний простір та Митний Союз, та етап реальної інтеграції, коли власне розпочалася діяльність Євразійського економічного союзу □10□.

Є.Іванова вважає за доцільне розпочинати періодизацію євразійської інтеграції від моменту створення СНД, виділяючи такі етапи: 1. зародження економічної інтеграції в рамках СНД; 2. створення Митного

союзу та Єдиного економічного простору; 3. формування Євразійського економічного Союзу [5].

На думку автора, підсумовуючи коротку історію євразійської інтеграції, доцільно виділити наступні етапи її розвитку, використавши за основу підхід Р.Вінникової [3]:

1. 1995–2006 рр. Період зближення політичних позицій, пошук узгоджених моделей інтеграції, початок формування правової бази, здебільшого рамкового характеру. Створення ЄврАзЕс – міжнародної організації, яка ставила за мету сприяння інтеграційним процесам, проте не володіла наднаціональними повноваженнями.

2. 2007–2009 рр. Передінтеграційний період, в ході якого було прийнято рішення про створення єдиної митної території, визначені терміни її формування, удосконалювалась договірно-правова база Митного союзу і була створена Комісія Митного Союзу – перший орган із наднаціональними повноваженнями.

3. 2010 – 2011 рр. Початок функціонування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, формування єдиної митної території, початок діяльності органу із наднаціональними повноваженнями – Комісії Митного Союзу.

4. 2012 – 2014 рр. Період, коли учасники Митного союзу – Білорусь, Казахстан та Російська Федерація – сформували Єдиний економічний простір і розпочала свою діяльність Євразійська економічна комісія як орган наднаціонального регулювання.

5. З 1 січня 2015 рр. Початок функціонування Євразійського економічного союзу – міжнародної наднаціональної організації.

Аналіз процесів євразійської інтеграції дозволяє виявити деякі особливості її розвитку.

Створення Євразійського економічного союзу є пріоритетом зовнішньої політики РФ. Це об'єднання необхідне РФ для подальшого закріплення свого впливу на пострадянському просторі в умовах жорсткої геополітичної, геоekonomічної та безпекової конкуренції із США, ЄС та Китаєм, яку Росія фактично не має реальних шансів витримати.

ЄАЕС, за задумом правлячої еліти РФ, покликаний реанімувати інтеграцію Євразії після двох попередніх невдалих проєктів – Російської імперії та СРСР. «Збирання земель» у межах новоствореного ЄАЕС необхідно РФ передовсім для реалізації стратегії повернення її могутності

на міжнародній арені, хоча б частково наближеної до тої, якою володів СРСР. Кремль розраховує створити окремий центр впливу майбутньої багатополлярної системи і вести діалог у міжнародних структурах не від свого імені РФ, а від імені Євразійського союзу [11].

В умовах розвитку інтеграційних процесів у багатьох регіонах світу створення власної інтеграційної організації дає можливість Росії продемонструвати світові відновлення своєї могутності та здатності трансформувати як євразійський простір так і світовий порядок загалом за своїм планом.

Хоча за формою організації інтеграційних процесів ЄАЕС намагається копіювати ЄС, за змістом євразійська інтеграція нагадує скоріше Раду економічної взаємодопомоги, яка в роки Холодної війни об'єднувала країни соціалістичного табору.

Слід відзначити відсталість, слабкість та сировинний характер економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність країн об'єднання. За деякими оцінками, на долю РФ припадає близько 87% ВВП та 83% населення ЄАЕС. Для порівняння – економіка Німеччини складає 15,8% ВВП та лише 6% населення ЄС [11].

При цьому очевидно, що політична складова ЄАЕС превалює над економічною, а Росія має достатньо як економічних так і політичних важелів впливу для тотального контролю над організацією.

Для інших учасників ЄАЕС участь в об'єднанні є радше питанням виживання через критичну залежність від РФ практично у всіх сферах.

Умовами існування збиткової білоруської економіки та утримання соціальної сфери є російські дотації. Найбільшими джерелами поповнення бюджету Білорусі є:

- переробка російської нафти й продаж за кордон нафтопродуктів. У загальному обсязі експорту товарів з Росії в Білорусь поставки нафти й нафтопродуктів становлять близько 30%, а в першому півріччі 2018 р. цей показник зріс до 37%. При цьому вражають об'єми такого експорту: щороку Білорусь одержує від Росії 24 млн. тонн нафти, а для власних потреб їй вистачає всього лише 6 млн. Решта нафти переробляється та експортується, в тому числі і в Україну;

- пряме та опосередковане російське субсидування білоруської економіки, що триває вже чверть століття. За даними журналу «Forbes», щорічно сума підтримки білоруської економіки з боку Москви порівнянна

із загальним обсягом дотацій усіх регіонів Росії з федерального бюджету. МВФ оцінює загальну підтримку білоруської економіки з боку РФ в 106 млрд. доларів лише за період 2005–2015 років, тобто 10,6 млрд. доларів на рік [12].

Тому в умовах ізоляції режиму О.Лукашенка на Заході, маємо фактично тотальну залежність Білорусі від Російської Федерації.

Казахстан зацікавлений у надійному транзиті через російську територію енергоносіїв та іншої експортної продукції. В умовах російської агресії проти України, політична еліта Казахстану чітко усвідомлює, що значна кількість етнічних росіян, які проживають в цій країні та складають більшість населення в північних областях Казахстану, у будь-який момент може слугувати приводом для Кремля виступити на «захист російськомовних громадян». Крім цього, Казахстан через участь в ЄАЕС намагається балансувати між Росією та Китаєм, вплив якого дедалі посилюється в Центральноазійському регіоні.

Для Вірменії Російська Федерація є гарантом суверенітету та фактично єдиним союзником у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном. Окрім того, ключові сектори вірменської економіки знаходяться під контролем російського бізнесу.

Найбідніший учасник ЄАЕС – Киргизстан – через участь в об'єднанні розраховує отримувати від РФ фінансово-економічну допомогу та намагається захиститися від економічного тиску з боку Китаю.

Відмова України від євразійської інтеграції та, будемо сподіватися, остаточна і безповоротна переорієнтація на європейську та євроатлантичну спільноту, стали причиною анексії Криму та розгортання війни на сході України. Агресія проти України наочно демонструє країнам-членам ЄАЕС як Російська Федерація буде реагувати на будь-які спроби захисту ними своїх національних інтересів.

Значну роль в ефективності інтеграційних процесів відіграє поетапність, зваженість, відповідальність в ході реалізації тактики та стратегії об'єднання. Європейський досвід доводить, що тільки після досягнення певного рівня економічної інтеграції доцільно приступати до об'єднання зусиль у реалізації наступних більш складних етапів. Водночас, спроби передчасно прискорювати темпи інтеграції закінчуються провалом. В ЄАЕС спостерігаємо форсований темп інтеграції, при цьому слід зауважити, що навіть перший етап економічної інтеграції у вигляді зони

вільної торгівлі в об'єднанні так і не реалізований у повній мірі. Для прикладу, вільний ринок нафти і газу планується створити тільки у 2025 р.

На відміну від процесів європейської інтеграції, коли кожен етап у її розвитку мав широкий суспільний резонанс і підтримку громадськості, євразійська інтеграція у розумінні більшості громадян країн-членів є нагромадженням великої кількості угод та документів, які не мають прикладного значення і практичної реалізації з точки зору забезпечення стійкого розвитку країн ЄАЕС [10]. Наявність великої кількості правових документів свідчить, з одного боку, про намагання максимально уніфікувати правову базу діяльності структур євразійської інтеграції, а з іншого – про відсутність цілісної концепції та послідовності цього процесу.

При цьому, як зазначає Т.Ісаченко, жодна угода так і не стала реальним внеском у формування єдиної торгівельної політики і забезпечення конкурентних позицій як всього євразійського блоку, так і його окремих учасників. Майже у всіх правових документах головна увага зосереджується на поверховому бюрократичному оформленні, а не на реальному поглибленні співробітництва. На відміну від ЄС, де ініціатива у розвитку інтеграційних процесів йшла від підприємницького середовища та бізнесу, угоди в рамках євразійської інтеграції відображали здебільшого інтереси авторитарної політичної еліти без врахування потреб ринкового середовища [10].

Якщо інтеграційні процеси в інших регіонах світу здебільшого розвиваються на основі положень ГАТТ/СОТ, то розвиток євразійської інтеграції відбувається на підставі власного досвіду і поглядів, які нав'язуються Російською Федерацією.

Ще однією особливістю євразійської інтеграції є той факт, що її формують країни із авторитарними політичними режимами. Тож ключові рішення щодо розвитку інтеграційних проектів приймаються здебільшого кулуарно, як правило на рівні президентів країн, без широкого суспільного обговорення та залучення інших гілок влади, переговори проводяться в закритому для громадськості режимі. Користуючись значною залежністю всіх країн ЄАЕС від Росії, остання намагається «проштовхувати» рішення, вигідні тільки для себе, без врахування національних інтересів інших держав. Відсутність реальних демократичних перетворень у вказаних

країнах, недорозвиненість інститутів громадянського суспільства тільки посилюють ці перекоси.

Щодо тенденцій розвитку євразійської інтеграції, то слід зазначити наступне. На сьогоднішній день потенціал Російської Федерації дозволяє втримувати існуючі формати об'єднання під своїм контролем. Не дивлячись на широку міжнародну ізоляцію та санкційний тиск, сучасна Росія поки що володіє необхідною військовою силою та економічними спроможностями, щоб змушувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері російської інтеграційної політики.

Але питання інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішим по мірі загострення геополітичної конкуренції між США, ЄС та Російською Федерацією. Формування нового світового порядку безпосередньо впливатиме на подальшу долю пострадянських країн, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ. З одного боку, брутальна агресія проти України та Грузії, намагання за будь-яку ціну втримати під власним контролем решту країн пострадянського простору, а з іншого – прагнення загорнути в красиву обкладинку власний інтеграційний проект, яким є ЄАЕС. Такою є справжня сутність євразійських інтеграційних процесів. Тож доля до кінця так ще і не створеного Євразійського союзу виглядає малоперспективною, а фінал євразійської інтеграції ризикує виявитися таким же як і в її попередниці – соціалістичної інтеграції у вигляді Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору.

Список використаних джерел та літератури:

1. Шемятенков В.Г. Европейская интеграция. Учебное пособие / В.Г. Шемятенков. – М : Междунар. отношения, 2003. – 400 с.
2. Большой экономический словарь / Под ред. А.Н. Азриляна. – 4-е изд. перераб. и доп. – М. : Институт новой экономики, 1999. – 1248 с.
3. Винникова Р. В. Этапы евразийской интеграции [Електронний ресурс] / Р.В. Винникова. – Режим доступу : <http://narodiossii.ru/?p=19150>
4. Киевич А.В., Король О.В. Евразийская интеграция: этапы становления и перспективы развития / А.В. Киевич, О.В. Король // Экономические науки. – 2016. – №1 (134). – С.123-129.
5. Иванова Е.М. Евразийская интеграция: путь от СНГ к ЕАЭС / Е.М. Иванова // Российский внешнеэкономический вестник. – 2015. – №6. – С.112-119.
6. О Союзе. Хронология развития. 1994 / Сайт Євразійського економічного союзу. – Режим доступу: <http://eaeunion.org/#about-history>

7. Нешатаева Т. Н. К вопросу о создании Евразийского союза: интеграция и наднационализм / Т. Н. Нешатаева. 07.05.2015. – Режим доступа: <http://отрасли-права.рф/article/2747>
8. Договор о Евразийском экономическом союзе. – Режим доступа: <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ae-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>
9. Евразийская экономическая комиссия: вопросы и ответы. – Режим доступа: http://www.eurasiancommission.org/ru/Pages/eec_quest.aspx
10. Исаченко Т. Эволюция евразийской интеграции: перспективы и риски / Т. Исаченко. 12.03.2015. – Режим доступа: www.ictsd.org/bridges-news/мосты/news/эволюция-евразийской-интеграции-перспективы-и-риски
11. Кондратенко О. Ю. Євразійський економічний союз – новий геополітичний проект Російської Федерації / Кондратенко О. Ю. // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2016. – Вип. 127. – Ч. I. – С.42-56.
12. Паливода А. Українські наслідки капітуляції Лукашенка / Паливода А. // Дзеркало тижня. – 2018. – № 37 (383). – 6-12 жовтня.

УДК 316.423.3(47+57) «19/20»

Орлова Т.В.

СОЦІАЛЬНІ РЕВОЛЮЦІЇ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст. НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

У статті поза межами монодисциплінарних стандартів аналізується феномен «соціальна революція» у конкретиці революції зростаючих очікувань, сексуальної – сімейної – гендерної революцій, а також так званої «тихої» або «мовчазної» революції з акцентуванням проявів на пострадянському просторі, зокрема, в Україні.

Ключові слова: макроісторія, революція, соціальна революція, революція претензій, сексуальна революція, сімейна революція, гендерна революція, «тиха» революція, пострадянський простір.

Орлова Т.В. Социальные революции ХХ – начала ХХІ ст. на постсоветском пространстве

В статье вне рамок монодисциплинарных стандартов анализируется феномен «социальная революция» в конкретике революции возрастающих ожиданий, сексуальной – семейной – гендерной революций, а также так называемой «тихой» или «молчаливой» революции с акцентированием проявлений на постсоветском пространстве, в частности, в Украине.

Ключевые слова: макроистория, революция, социальная революция, революция претензий, сексуальная революция, семейная революция, гендерная революция, «тихая» революция, постсоветское пространство.

Orlova T.V. Social revolutions of the XX – early XXI centuries in the post-Soviet space

Beyond the monodisciplinary standards, the article analyses the phenomenon of «social revolution» in the specifics of the revolution of growing expectations, sexual – family – gender revolutions, and the so-called «quiet» or «silent» revolution, highlighting their manifestations in the post-Soviet space, particularly, in Ukraine.

Key words: *macrohistory, revolution, social revolution, revolution of expectations, sexual revolution, family revolution, gender revolution, «quiet» revolution, post-Soviet space.*

У соціогуманітаристиці нашого часу спостерігається зростання уваги до сучасності, оскільки людей більше цікавить те, що відбувається з ними зараз і що відбуватиметься у найближчий час. У тому виявляється особливість європейського, західного світобачення, яке використовує досвід минулого для орієнтації у майбутньому. Інша особливість західної науки: у пошуках відповідей на виклики часу – прагнення виходити за межі монодисциплінарних стандартів, що надає ширший спектр можливостей синтезу і аналізу. Вельми ефективним видається поєднання соціальної філософії, політології, соціології, психології, історії. Третя риса сучасного західного суспільствознавства полягає у підвищенні уваги до людини в історії, що виявилось у так званому «антропологічному повороті». Тому не дивним видається посилений інтерес до соціальної історії із всіма її розгалуженнями.

Зазначена тенденція останнім часом все виразніше позначається на пострадянському просторі, зокрема в Україні, де тривалий час домінувала історія політична, а із набуттям незалежності посилила свої позиції етнологія. Кожна з цих дисциплін на свій лад тлумачила ті чи інші феномени життя суспільства, зокрема соціальну революцію. Етнологія, яка на верхівку системи цінностей ставить збереження традицій, до революції як такої ставиться негативно, адже під її впливом традиції руйнуються. Представники політичної історії, даючи визначення феномену «революція», перефразують всім відомі слова К. фон Клаузевіца про «продовження політики іншими засобами», тобто говорять про революцію як про «різновид політичного процесу, у котрому різні групи прагнуть реалізувати свої цілі шляхом завоювання влади» [1, с.5].

Якщо дивитися ширше, соціально-гуманітарне пізнання фіксує поняття «революція» як ключове для теорій розвитку будь-яких систем – і природничих, і соціальних, і антропологічних, і епістемологічних. Основним моментом у змісті поняття «революція» є акцентування якісного характеру змін, які відбуваються з об'єктом.

Саме слово «революція» походить від латини, де *revolutio* – це поворот, переворот, перетворення. Наприкінці середніх віків це слово використовували для позначення обертання небесних тіл. У соціальному значенні як «переворот» першим його використав Н.Макіавеллі у своїй

праці «Державотворець» [2]. Однак на той час таке вживання не прижилося. Вперше термін «революція» в якості такого, що пов'язаний із політикою і соціальністю, з'являється наприкінці XVI – на початку XVII ст. у працях англійського філософа в державного діяча Ф.Бекона і позначає «політичний переворот» [3, с.133].

Суттєвий внесок у становлення філософського вчення про революцію зробили західноєвропейські мислителі доби Просвітництва Т.Гоббс [4], Дж.Локк [5], Ж.-Ж.Руссо [6], Ж.Кондорсе [7], а також громадські діячі і публіцисти А.Фергюсон [8], Е.Берк [9], Ж.де Местр [10], Г.Бабеф [11], соціалісти-утопісти К.А.Сен-Сімон [12], Ш.Фур'є [13], Р.Оуен [14]. Зародження соціологічної традиції дослідження соціальної революції пов'язане із працями таких діячів, як К.Маркс [15, 16], А.Токвіль [17], Г.Моска [18], В.Парето [19], П.Сорокін [20], Х.Фрайер [21] та ін. Радикальний напрям теорії революції розробляли теоретики анархізму і синдикалізму П.Прудон [22], М.Бакунін [23], П.Кропоткін [24], Ж.Сорель [25], Е.Реклю [26] та ін. Теорія революції К.Маркса одержала розвиток у працях Г.Плеханова [27], Л.Троцького [28], К.Каутського [29], А.Грамші [30] та ін.

Дослідження революції відбувалося і в рамках соціальної історії, де свій внесок зробили представники французької школи «Анналів», такі як Л.Февр [31] і Ф.Бродель [32]. Надалі феномен революції цікавив широке коло дослідників різних галузей знання з різних країн, що відбилося у сотнях публікацій від монографій до статей. З'явилися студії, в яких узагальнювалися напрацювання у цьому плані [33, 34, 35, 36 та ін.]. На теперішній час визначення поняття «революція» залишається неоднозначним. Різноманітність оцінок зумовлена багатомірністю цього феномену. Англо-німецький соціолог Р.Дарендорф врешті решт дійшов висновку, що слово «революція» використовується для позначення двох зовсім різних форм крутих перетворень. «Перша – глибокі перетворення, зміни стрижневих структур суспільства, котрі, природно, потребують часу; друга – перетворення швидкі, зокрема, зміна носіїв влади впродовж днів або тижнів шляхом вищою мірою явних і наочних, часто насильницьких дій. Першу можна назвати соціальною революцією, другу – політичною» [37]. Отже, соціальна революція є однією з численних форм соціальних змін, одним з механізмів, що перетворюють людське суспільство. Це – революція у соціосфері, якісні зміни соціального життя.

При чому революційні трансформації є довготривалими процесами. Довготривалими процесами займається макроісторія. А також соціологія. Взаємна користь історії і соціології давно визнана нашими іноземними колегами.

Всю історію людства, на нашу думку, можна розглядати як боротьбу за ресурси. Революції соціальні, в решті решт, – за перерозподіл ресурсів. Особливо виразно це виявляє «революція зростаючих очікувань» або «революція претензій». У 1950-х рр. американський соціолог Д.Лернер запропонував поняття «революції зростаючих очікувань» («революції претензій») для характеристики раптового масового зростання «нетерплячих» споживацьких очікувань у різних суспільствах, а також формування нового типу особистості – суб'єкта життєвих претензій, що збільшуються [38]. Це поняття стосується ситуації, в якій зростання благополуччя та свободи дає людям повірити, що вони можуть змінити на краще життя своє і своїх родин. Це спонукає до пошуку політичних змін, що дозволять їм слідувати за можливостями. Друга світова війна дестабілізувала силову структуру світу. Колишні колонії скинули старий імперіалізм й надихнулись перспективами незалежності, мріючи досягти благополуччя Заходу. Адже за умов глобалізації і розвитку засобів масової інформації та комунікації розширюються можливості для порівняння власного рівня життя й свобод із чужими. Тому звичайні люди в бідних ігноблених країнах почали сподіватися на краще життя.

Причому практично всі ті суспільства були традиційними, аграрними у соціально-економічному аспекті, із селянською домінуючою культурою. Селянський світ, як такий, впродовж тисячоліть існував із «етикою прогодування», що породжувалася страхом нестач продуктів харчування, жахом голоду. Така етика регулює буденну поведінку селянина, його цінності, погляди на сенс життя, життєві мотиви та настанови. Історично відпрацьовується оптимальна технологія ведення сільського господарства, що максимально забезпечує від зовнішніх ризиків.

За умов залежності від зовнішніх факторів і природної невизначеності, провідною рисою селянської свідомості стає фаталізм. Провідною є формула: «Що Бог дасть». Така позиція перешкоджає прогнозуванню результатів власних економічних дій. А там, де неможливий прогноз, неможливі і чітко окреслені очікування, крім тих, які дозволяються звичаями, селянською доктриною економічної

справедливості, прийнятими моральними категоріями та стандартами. Серед важливіших – розуміння справедливості як рівності і соціальна доктрина «гарантованого мінімуму», який в скрутних обставинах допомагала одержати община. Звідти такі народні приказки: «Що громаді, те й бабі» або «Ач, який розумний знайшовся! Хоче жити краще за всіх!». Стабільність аграрно-патріархального ладу з його невисокими життєвими стандартами і невибагливістю люду підтримувала релігія: за допомогою доктрини «гріха» раннє християнство намагалось урізати надмірні зазіхання людини, розглядаючи людську гординю в якості головного з усіх смертних гріхів. Бідність же сприймається селянством як життєва неминучість, а намагання змінити ситуацію, інновативність часто сприймається як патологічний тип поведінки [39]. Головним аргументом виступає твердження: «Наші діди-прадіди так жили і нам веліли».

Однак ситуація змінюється, коли те чи інше суспільство стає на шлях переходу від традиційності до сучасності: відбувається незворотний розрив з традиційними цінностями й нормами, формується суб'єкт іншого гатунку – суб'єкт із зростаючими зазіханнями. Що зумовлює такі зміни? Справа у тому, що промислова революція призводить до докорінних соціальних трансформацій, зокрема, до індустріалізації і появи індустріального суспільства із масовим виробництвом, що в свою чергу породжує масове споживання.

Як пише канадська дослідниця В. МакЕлрой: «Самий лише акт виробництва товарів і послуг продукує свободу, бо робить людей свідомими свого вибору і можливості його розширення. Можливості, що відкриваються із вільним ринком, створюють жагу до більшого» [40]. Виникла і розвивається технологія реклами і моди, що втовкмачує людям пристрасне бажання мати ті чи інші речі із тенденцією їх швидкого змінювання (адже потрібен збут нової продукції). Потреби зростають, з'являються нові, часто сконструйовані штучно. У цьому процесі можна побачити прояви демократизму у відносній рівності споживчих прагнень різних соціальних груп, їхній вірі у можливість придбання одних і тих самих споживчих товарів високої якості. Формується культура, девізом якої стає «Бути – означає мати». Схильність до споживання у певній частини населення стає способом конструювання власної ідентичності [41, с.15].

«Суспільство масового споживання», виникнувши у розвинених країнах Заходу, перетнуло їхні кордони і поширилося світом. У минулому потужним бар'єром, що захищав місцеву систему потреб, виступали станові і кастові рамки культури, як це було і в Російській імперії, де понад 90% населення існувало із зрівняльним селянським світовідчуттям. Пізніше захистом слугував месіанізм ідеології, зокрема, радянської.

За часів панування комуністичної влади в СРСР та країнах так званого «соціалістичного табору» споживацькі настрої всіляко цькувалися. Радянський тоталітарний режим здійснював свого роду диктаторський контроль над життєвими потребами і претензіями пересічного громадянина. Бідність була обов'язковою умовою міцності політичної влади комуністів.

Політичні вигоди злиденності були розкриті у статті 1979 р. І.Єфімова-Московита в антикомуністичному журналі «Континент», що видавався за кордоном. Автор, зокрема, писав: «Адже людина створена так, що не може перестати бажати покращення свого становища. Доти, поки життя її заповнене стоянням у безкінечних чергах, біганиною по магазинах, лагодженням і ремонтом низькосортних товарів, пошуками кількох додаткових метрів житлової площі, вона просто не має сил думати про щось інше. Але зніміть з неї ці повсякденні виснажливі турботи – і вона захоче більшого. Вона почне помічати своє соціальне і політичне безправ'я, почне мучитися своїм положенням державного кріпака. А звідси вже один крок до визрівання опозиції, тобто до появи загрози безконтрольному пануванню КПРС» [42].

Низький рівень добробуту радянських людей давав можливість легко маніпулювати трудовими ресурсами: запроваджуючи додаткову плату за роботу на новобудовах у віддалених районах або сплачуючи випускнику військового училища вдвічі більше, ніж молодому інженеру та ін. Але якщо покращити умови життя людей, вони будуть більше цінувати спокій, здоров'я, комфорт, і їх важче буде «кидати на прорив». Для комуністичних режимів ідеальним варіантом була ситуація, «коли народ схожий на людину, яка чвалає у глибокій воді, так, що тільки обличчя її утримується над поверхнею. Управляти такою людиною, сидячи на її плечах, виявляється дуже легко, бо вона не стане вступати у боротьбу з тим, хто її осідлав, через страх захлинутися. Якщо ж дно під її ногами почне підніматися і тулуб висунеться з води хоча б по груди, становище

«вершника» може опинитися вельми сумнівним і незavidним» [42]. Такий стан речей досить легко було підтримувати у колишній Російській імперії із століттями кріпацтва і бідності, що освячувалися церквою. А потім в СРСР з його потужною пропагандистською машиною і безжалючими каральними органами.

З іншого боку, влада висунула утопічну мету – побудову комуністичного суспільства. Слід зазначити, що утопічна свідомість за радянських часів була частиною повсякденного життя. Рух до утопічного ідеалу не тільки нав'язувався згори, але певний час підтримувався значною частиною населення. Саме постійна присутність ідеалу дозволяла людям миритися з багатьма труднощами повсякдення. У 1959 р. тодішній очільник КПРС М. Хрущов висунув одну з своїх авантюрних ідей – наздогнати і випередити Америку за промисловим і сільськогосподарським виробництвом на душу населення. Суспільству було запропоновано програму побудови комунізму, в якій марксистський ідеал вільного розвитку особи був замінений на обіцянку безмежного і безкоштовного споживання.

У 1960-ті роки швидко зростання обсягів виробництва товарів масового попиту вперше досягло таких масштабів, що дозволило покращити ситуацію на споживчому ринку. Водночас з цим радянський уряд взяв політичний курс на «підвищення добробуту народу», доклав зусиль для збільшення грошових прибутків населення, досягнення «соціальної однорідності суспільства» через штучне підтягування прошарків з низькою оплатою праці до середнього рівня заробітної плати. Деякі сучасні дослідники вважають, що тоді «відбулася справжня споживацька революція» [43].

Свою роль відіграли соціодемографічні зміни. Індустріалізація потягла за собою урбанізацію. Серед нових городян – колишніх селян, які переїздили до міст, настрої погодження на бідне, але гарантоване рівне існування і багатодітність змінювалися зростаючими запитами і зниженням народжуваності. Демографічні зміни призводили до того, що починаючи з 1970-х років і надалі в СРСР та країнах «соціалістичної співдружності» у самостійне життя вступала молодь (часом це були єдині діти в родині, яким батьки намагалися дати все найкраще) освічена, цікава до того, як живуть за «залізною завісою». У молодих людей був великий інтерес до різноманітності закордонних моди, музики, фільмів тощо. До

можливості вільного вибору, що є сенсом свободи. Роль «пускового мотору» в переорієнтації суспільства на ліберальні цінності відіграли молоді інтелігенти. За спостереженнями соціологів і соціальних істориків, саме освіта виступає детермінантою ідеологічного вибору на користь лібералізму у широкому розумінні цього слова.

В Росії ліберальні ідеї з часів пізнього СРСР у суспільній свідомості втілював Б.Єльцин. Одну з точок біфуркації він пройшов 16 вересня 1989 р. під час візиту до США. Тоді народний депутат Верховної Ради СРСР завітав до периферійного супермаркету у Хьюстоні. Враження від 30 тисяч найменувань товарів на полицях магазину було шокуючим. І це тоді, коли у Москві, аби купити молоко, треба було годинами стояти у черзі, якщо поталанить його взагалі знайти. Дехто з оточення партократа припустив, що саме тоді «у Єльцина остаточно впала остання підпорка у його більшовицькій свідомості. Можливо, у ті хвилини сум'яття духу у ньому безповоротно визріло рішення вийти з партії і включитися у боротьбу за верховну владу в Росії» [44]. До слова, В.Панюшкін у своїй книзі «Повстання споживачів» висуває риторичні запитання: «А якщо революція 90-х рр. в Росії була зовсім не буржуазною і зовсім не демократичною? А якщо на барикадах у Білого дому ми билися не за плюралізм і народовладдя, а за джинси і шампунь із кондиціонером в одному флаконі? А якщо революція 90-х – це споживацька революція?» [45].

Після розпаду СРСР країни пострадянського простору почали рухатись від суспільства дефіциту до суспільства споживання. І «революція зростаючих очікувань» все голосніше заявляла про себе, з різною інтенсивністю у різних нових незалежних державах. Раніше радянська соціальна система була суспільством виробництва. В СРСР навіть було вироблено формулу: «Державна велич за рахунок споживчої рясноти». Вона працювала деякий час, проте врешті решт призвела до перебудови, відмови від соціалістичної моделі економіки, краху ладу. Радянські ідеологи виправдовували погіршення життєвого рівня геополітичним протистоянням із Заходом, і це спрацьовувало. Зазначимо, що в сучасній Росії таке пояснення також активно використовується у масовій пропаганді серед населення, чий життєвий рівень зазнав суттєвого погіршення після анексії Криму і агресії на сході України. Тобто в

пострадянській Російській Федерації у масовій свідомості відтворюється радянська ідеологічна матриця.

Суспільство споживання – складний феномен, дослідженню якого присвятили свої розвідки такі відомі соціальні філософи, як З.Бауман, Ж.Бодрійяр, М.Блюменкранц, Г.Дебор, Ж.Липовецькі, Е.Тоффлер, Е.Фромм та ін. З одного боку, воно, наче, надає більше свободи, свободи вибору у консьюмерізмі. З іншого, як зазначає Ж.Бодрійяр, суспільство споживання стає «владним елементом соціального контролю» [46, р.53]. Причому це відбувається у дуже своєрідний спосіб: у суспільстві споживання людина повинна бути «щасливою, закоханою, такою, яку обожнюють/такою, яка обожнює, спокусливою/спокушеною», динамічною, захопленою і таке інше. А якщо з якоїсь причини ви заспокоїтеся на досягнутому і більше не прагнете до нових задоволень, «суспільство записує вас у розряд «асоціальних» або маргінальних типів, які відкидають ідею всезагального щастя» [46, р.48]. Людині, яка у суспільстві масового споживання прагне бути «як всі», дуже складно. Бо суспільство споживання створює простір підвищених бажань, в той час як економіка створює простір обмежених можливостей [47, с.54]. Особливо гостро ця суперечність відчувається на пострадянському просторі й особливо гостро на неї реагує молодь.

При тому, що і за радянських часів, частка людей з вищою освітою була вельми значною, у нових незалежних державах вона постійно збільшується, оскільки можливості її одержати зросли. Освіта, а надто вища, змінює саму структуру свідомості, формує нове бачення світу і сучасні стратегії соціальної поведінки, прищеплює інтерес до освоєння нового способу життя. І на молодь «революція претензій» справляє найсильніший вплив.

Останнім часом питання про причини масових заворушень і революцій часто пов'язують із ефектом «молодіжного бугра» – значного зростання частки молоді у населенні. Думка про те, що чисельне зростання не забезпеченої засобами існування молоді може порушити соціальну стабільність, висловлювалася багатьма науковцями. Найбільш чітко ця теза була сформульована у працях американського соціолога Дж.Голдстоуна: «Швидке збільшення молоді може підірвати існуючі політичні коаліції і створювати нестійкість. Великі молодіжні когорти часто линуць до нових ідей і неортодоксальних релігій, кидаючи виклик

авторитетам. Оскільки більшість молодих людей менш пов'язані сімейними або службовими обов'язками, то вони відносно легко можуть бути втягнені в соціальні або політичні конфлікти [48, р.10–11].

Статистичний аналіз ролі «молодіжного бугра» у декількох сотнях соціальних конфліктів був представлений у дослідженнях Г.Урдаля, який працює у столиці Норвегії. Він доводить, що найефективнішою мірою цього феномену є частка молоді у віці 15–24 років у дорослому населенні. Результати статистичного аналізу показують, що зростання цієї частки на 1% збільшує вірогідність виникнення конфлікту на 4% [49]. Ця вірогідність ще більше посилюється із збільшенням частки молоді, яка одержала середню або вищу освіту. Деякі дослідники стверджують, що розширення вищої освіти в багатьох країнах Близького Сходу призвело до появи маси освіченої молоді, котру не міг поглинути ринок праці. Це призвело до того, що амбіційні випускники вищих навчальних закладів поповнювали лави екстремістських організацій [50, р.145-146]. Німецький соціолог Г.Хайнзон у своїй книзі «Сини і світове панування» дає пояснення явищу, що породило непередбачувану хвилю тероризму і насильства, яка накрила нині більшість країн світу, назвавши це явище «злоякісним демографічним пріоритетом молоді». Він зазначає: «Визначення цього явища підтверджується елементарним математичним розрахунком – порівнянням кількості чоловіків у віці 40-44 років із хлопчиками у віці від 0 до 4 років. Демографічний збій трапляється тоді, коли на кожних 100 чоловіків у віці 40 – 44 років припадає менше, ніж 80 хлопчиків у віці від 0 до 4 років» [51].

На більшій частині пострадянського простору пропорція чоловічої статі у названих вікових категоріях не є загрозливою. Виключенням є держави Центральної Азії. Одним з перших виступів проти існуючої влади стали масові акції протесту у зв'язку з призначенням росіянина Г.Колбіна на посаду першого секретаря ЦК компартії Казахстану у грудні 1986 р. Виступи завершилися жорстокими репресіями, насамперед проти студентства, яке складало більшість протестувальників. Після розпаду СРСР на території Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану і навіть Туркменістану ситуація вибухала масовими заворушеннями, головною рушійною силою в яких виступала молодь. Пізніше напруження дещо спало через масовий виїзд на заробітки за кордон, насамперед, до РФ.

Що стосується України, так тут можна зазначити кілька принципових моментів. По-перше, вище згадане співвідношення не є загрозливим через «тиху революцію», про яку мова йтиме нижче. По-друге, молодь сказала своє слово: студентство ініціювало «Революцію на граніті» у жовтні 1990 р.; з побиття студентських маніфестантів почалася Революція гідності восени 2013 р., яка призвела до повалення режиму В.Януковича. По-третє, нова влада, ставши на шлях реформ, намагається вплинути на демографічну ситуацію. Так, навчання у середній школі подовжено до 12 років; робиться акцент на системі професійної освіти; натомість скорочуються можливості одержання вищої освіти за державний кошт на ті спеціальності, які на сучасному ринку праці не користуються попитом; відкрито можливості одержання освіти за кордоном, куди виїздить все більше випускників українських шкіл.

На ситуацію в країні впливає і те, що до нас прийшли революції сексуальна, сімейна, гендерна. Терміном «сексуальна революція» позначаються докорінні зміни у сфері відносин між статями, сексуальної поведінки і сексуальної моралі, що мало наслідком значні трансформації на індивідуальному і суспільному рівні. Поява суспільства масового виробництва, а потім масового споживання, «революція зростаючих очікувань» відіграли у цьому процесі неабияку роль. У суспільстві масового споживання існувати – означає споживати. І не тільки товари і послуги. Споживаються враження, емоції, почуття. Усвідомлення багатства життя породжує бажання взяти від нього якомога більше. Це стосується і відносин між статями, становища кожної з них у суспільстві.

Трансформації індустріального суспільства зачіпають характерні для нього соціальні форми, такі як «клас», «верства», гендерні і сімейні «ролі» та ін., відбувається тотальна індивідуалізація життя людини (що дуже несхоже на комунальність буття більшості населення пострадянського простору). Настає епоха нового розуміння людиною своєї свободи – свободи від соціально обумовленої ідентичності. Зникає прив'язаність до стандартних моделей соціальної поведінки, що віддзеркалюється у сімейній і гендерній революціях. Люди у своїх життєвих зазіханнях більш вільні і менш відповідальні у порівнянні із попередніми генераціями. Це стосується не тільки станovo-класового статусу людини, але й її гендерних і вікових ролей, сімейної організації життя.

Сексуальна революція, яка розпочалася на Заході наприкінці 1960-х рр. відокремила сексуальність від шлюбу і репродукції. Від кінця 1970-х рр. науковці заговорили про справжню «сімейну революцію», яка змінює суспільство ще сильніше, ніж сексуальна. Сім'я нині не є економічною одиницею, якою вона була впродовж тривалого часу. Перехід від традиційної форми родини з її єдністю шлюбної, сексуальної і репродуктивної поведінки до сучасної супроводжувався їхньою сепарацією. У західних країнах молоді чоловіки і жінки укладають шлюби рідкісніше і пізніше, ніж це відбувалося раніше, а їхні шлюбні союзи частіше розпадаються. Поряд із традиційним шлюбом з'явилися різноманітні форми позашлюбних союзів. Все більше дітей виховується без участі одного з батьків, батьківство відкладається або взагалі заперечується. І в цілому, шлюб втратив монополію на виправдання сексуальності і легітимацію партнерських і сімейних відносин.

В деяких пострадянських республіках, в Україні зокрема, дослідники акцентують три основні процеси, що характеризують стан справ у цій сфері: деінституалізація шлюбу; зміна моделей і практик батьківства; перехід від уніфікованої до плюралістичних моделей сім'ї [52, с.98]. Як і в країнах Європи, національною проблемою є зниження народжуваності, яке є основою біологічного і символічного відтворення нації, а її зниження і депопуляція – найважливішою проблемою, що визначають її майбутнє. Держава намагається вдаватися до певних заходів, пропагуючи повернення до «національних традицій» як основи національного і духовного відродження, демографічного зростання і соціального благополуччя. Таку риторичку науковці розцінюють як неотрадиціоналістську: її специфіка полягає у тісному переплетенні демографічного і національного дискурсів та реконструкції відповідних культурних міфів, що обґрунтовують унікальність української нації. Подібну ситуацію можна спостерігати і в сучасній Росії [53]. Дослідники вказують на неадекватність реальним умовам орієнтації державних програм на традиційну сімейну модель і домінування традиціоналістських настанов в інтерпретації сучасних соціально-демографічних процесів [52, с.101].

Часто політики країн пострадянського простору діють так, наче їх народи живуть не у XXI, а у XIX ст. За рідкісним виключенням, у пострадянських державах при владі перебувають чоловіки, які додержуються традиційних поглядів на гендерні відносини, що час від

часу виявляється у публічних сексистських заявах. «Стара гвардія» прагне використати одержану владу у власних інтересах, не зважаючи на ті зміни, які мають місце в світі. При чому зрушення ці кардинальні, що дало підставу говорити про «гендерну революцію».

Зокрема у сфері виробничих відносин йде поступове руйнування традиційної системи гендерного розподілу праці, причому цей процес прискорюється. Послаблюється поляризація чоловічих і жіночих сфер діяльності. Динамічною силою виступають жінки, які швидко опановують чоловічі професії, не поступаються чоловікам у рівні освіти. У політичній сфері паралельно цьому, хоча із помітним відставанням, змінюються гендерні відносини влади. Чоловіки поступово втрачають колишню монополію на публічну владу. Яскравим прикладом може бути активність української політичної діячки Ю.Тимошенко або литовської Д.Грибаускайте. Надалі еволюціонують шлюбно-сімейні відносини, провідною тенденцією є психологізація подружніх і батьківських відносин із акцентом на взаєморозумінні, що практично несумісне із жорсткою дихотомізацією чоловічого і жіночого.

Цікаво зазначити, що гендерну революцію ініціювали молоді освічені чоловіки Скандинавії, яка впродовж останнього часу посідає перші позиції у рейтингах якості життя громадян. Вони займалися інтелектуальною працею, були профеміністами й відкрито заявляли, що не воліють повторити у своєму батьківстві ті відносини, що були у них з їхніми власними батьками. Інакше кажучи, пішли проти традиційної сім'ї, де чоловік виконує роль годувальника, а жінка – домогосподарки. Ці нові західні чоловіки не побажали увесь час проводити на роботі і бути виключеними з життя своїх дітей, бути виключеними із сфери батьківства. Результатом стали правові зміни, зокрема у Норвегії декретна відпустка розбита на частини, одну з яких може взяти тільки чоловік [54]. Для багатьох мешканців пострадянського простору це дорівнювало б приниженню їхньої чоловічої гідності і втраті певних життєвих привілеїв, пов'язаних із повсякденним комфортом, що забезпечує жіноцтво.

При тому, що саме жіноцтво в усьому світі виконує більшу частину роботи, середня тривалість життя чоловічої статі є нижчою, особливо на пострадянському просторі. Хоча в цілому, середня тривалість життя людини впродовж століть значно зросла: від часів Христа до часів Наполеона вона становила 25 років, від 1800 до 1900 р. досягла 40 років, і

від 1900 до 2000 р. – до 60 років [55, с.9]. Наслідком цих процесів стала «тиха» або «мовчазна революція» [56, 57]. Це – міжгенераційний зсув, викликаний демографічним старінням населення у ряді країн світу, під яким розуміють збільшення частки літніх людей в загальній чисельності людності. В економічно розвинених країнах Європи цей процес позначився в останній третині XIX ст., а повною мірою проявився в другій половині XX-го. На теперішній момент там чисельність людей похилого віку перевищила число дітей, а рівень народжуваності опустився нижче рівня відтворення населення. Зростання чисельності неавтохтонного населення, спричинене масовою імміграцією, кидає виклик перспективам власне європейської цивілізації, до кола якої прагне повернутися Україна.

У нас історичний бар'єр у вказаному історичному плані перейдено наприкінці минулого століття. «Тиха революція» відбивається на економічній ситуації, на соціальній сфері (проблема пенсій – їх розмір, підвищення пенсійного віку, трансфери між поколіннями – перерозподіл ресурсів, медична реформа тощо). Але вона може впливати і на політичну сферу. Найяскравіше це виявляється під час голосування, адже люди похилого віку, на відміну від молоді, – найбільш дисциплінований електорат. В якості прикладів можна згадати «улюблених стареньких» київського мера Л.Черновецького, які радо віддавали свої голоси за «гречку» і райдужні обіцянки, так само як і учасників кримського референдуму, більшість з яких становили люди похилого віку, з очікуваннями великих пенсій і сподіваннями «вмерти в Росії».

Людей похилого віку також зачепили революційні зміни. Відчуваючи тягар прожитих років, вони чи не більше страждають від моральних втрат. Особливо від того, що зламано рівність, яку вони вважали за норму життя, нехай це була рівність у гарантованій бідності. Але за радянських часів так жили всі (ті, хто мав привілеї від свого становища не афішували переваги заради збереження стабільності ладу). Морально важко переносити відносну бідність за умов, коли величезні статки, більшість з яких утворилася в результаті «прихвизації» створеного працею старших поколінь, зухвало демонструються, а корупція, яка існувала і за радянських часів, не приховується і набула колосальних масштабів. Фрустрації сприяє розвал старих ідеологічних рамок і нова соціальна нерівність. При чому цей стан відчуває і молодь.

Відповідно у суспільствах пострадянського простору зростає психологічне напруження. Одним з пояснень може бути те, що ці спільноти перетворюються на «суспільства ризику». Дане поняття запропонував німецький соціолог У.Бек на підставі переосмислення природи і сутності сучасних суспільств [58]. В них відбувається руйнування традиційного соціального порядку, тобто мають місце соціальні революції, внаслідок чого у житті як окремих соціальних груп, так і окремих індивідів, посилюються відчуття невизначеності, непередбачуваності, невпевненості і незахищеності. Населення більшості країн пострадянського простору, особливо середнього і старшого віку, виховане у традиціях етатизму і патерналізму, тому важко сприймає нові реалії. А вони передбачають відкритість змінам, постійну готовність до активних дій в ситуації вибору. Можливість вибору – головна ознака свободи. І треба вміти нею розпорядитися.

Список використаних джерел та літератури:

1. Добренков В.И. Русский консерватизм как идеология возрождения и развития России / В.И. Добренков // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2011. – № 1. – С. 5-26.
2. Макіавеллі Н. Державотворець / Нікколо Макіавеллі. – К. : Арії, 2015. – 223 с.
3. Шульц Э. Революция: к вопросу об определении термина / Эдуард Шульц // Социологические исследования. – 2014. – № 4. – С. 132 - 142.
4. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. / Томас Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 600 с.
5. Локк Дж. Два трактата о правлении / Джон Локк // Сочинения. – Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – 668 с.
6. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Жан-Жак Руссо. – К. : Port-Royal, 2001. – 349 с.
7. Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума / Жан Антуан Кондорсе. – М. : Либроком, 2011. – 280 с.
8. Фергюсон А. Очерк истории гражданского общества / Адам Фергюсон. – М. : РОССПЭН, 2000. – 391 с.
9. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Эдмунд Берк. – М.: Рудомино, 1993. – 142 с.
10. Местр Ж. Рассуждения о Франции / Жозеф де Местр. – М. : РОССПЭН, 1997. – 216 с.
11. Бабеф Г. Манифест плебеев / Грахх Бабеф // Сочинения в 4 т. – Т. 3. – М. : Наука, 1977. – 572 с.
12. Сен-Симон А. Катехизис промышленников / Анри Сен-Симон // Избранные сочинения в 2 т. – Т. 2. – М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1948. – С. 121 – 272.
13. Фурье Ш. Избранные сочинения / Шарль Фурье // Избранные сочинения. Т. 3. – М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1954. – 600 с.

14. Оуэн Р. Избранные сочинения в 2 т. Т. 2. / Роберт Оуэн. – М.-Л. : Издательство Академии наук СССР, 1950. – 486 с.
15. Маркс К. Классовая война во Франции / Карл Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. 2-е изд. – Т. 7. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. – 665 с.
16. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / Карл Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. – Т. 16. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1960. – 787 с.
17. Токвиль А. Старый порядок и революция / Алексис де Токвиль. – СПб : Алетейя, 2008. – 248 с.
18. Моска Г. Революции / Гаэтано Моска // Личность. Культура. Общество. – 2008. – Т. 10. – Вып. 5/6. – С. 71-87.
19. Парето В. Трансформация демократии / Вильфредо Парето. – М. : Litres, 2017. – 290 с.
20. Сорокин П.А. Социология революции / Питирим Александрович Сорокин. – М. : РОССПЭН, 2005. – 704 с.
21. Фрайер Х. Революция справа / Ханс Фрайер. – М. : Праксис, 2008. – 144 с.
22. Прудон П.Ж. Что такое собственность или исследование о принципе права и власти / Пьер Жозеф Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
23. Бакунин М.А. Государственность и анархия / Михаил Александрович Бакунин. – М. : Книжный клуб Книголек, 2014. – 704 с.
24. Кропоткин П.А. Великая французская революция 1789 – 1793 / Петр Алексеевич Кропоткин. – М. : Наука, 1979. – 576 с.
25. Сорель Ж. Размышления о насилии / Жорж Сорель. – М. : Фаланстер, 2013. – 293 с.
26. Реклю Э. Эволюция, революция и идеалы анархизма / Элизе Реклю. – М. : Книжный дом «Либроком», 2009. – 104 с.
27. Плеханов Г. В. Наши разногласия / Георгий Валентинович Плеханов // Плеханов Г.В. Избранные философские произведения в 5-ти томах. Т.1. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 115-794.
28. Троцкий Л.Д. Перманентная революция / Лев Давидович Троцкий. – СПб. : Издательская группа «Азбука-классики», 2009. – 169 с.
29. Каутский К. Путь к власти. Политические очерки о вращении в революцию. Славяне и революция / Карл Каутский. – М. : Издательство ЛКН, 2013. – 456 с.
30. Грамши А. Тюремные тетради. Часть первая / Антонио Грамши. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
31. Февр Л. Бои за историю / Люсьен Февр. – М. : Наука, 1991. – 635 с.
32. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. Т.1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Фернан Бродель. – К. : Основи, 1995. – 543 с.
33. Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции / Григорий Алексеевич Завалько. – М. : КомКнига, 2005. – 115 с.
34. Никифоров А.А. Революция как объект теоретического осмысления: достижения и дилеммы субдисциплины / Александр Андреевич Никифоров // Полис. – 2007. – № 5. – С. 92-104.
35. Концепт «революция» в современном политическом дискурсе / Под ред. Л. Бляхера, Б. Межуева, А. Павлова. – СПб : Алетейя, 2008. – 360 с.
36. Капустин Б.Г. Спор о революции: методологические развилки /Борис Гурьевич Капустин //Логос. – 2012. – № 4. – С. 252-285.
37. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очер политики свободы / Ральф Дарендорф. – М. : РОССПЭН, 2002. – 288 с.

38. Lerner D. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East / Daniel Lerner. – N.Y. : Free Press, 1958. – 466 p.
39. Согомонов А.Ю. Феномен «революции притязаний» в культурно-историческом контексте / Александр Юрьевич Согомонов. – Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/542/700/1219/8_Prityazania_SOGOMON.pdf
40. McElroy W. The Revolution of Rising Expectations / Wendy McElroy. – Режим доступа: <https://www.fff.org/explore-freedom/article/revolution-rising-expectations/>
41. Золотухин В.В. Экономическая культура в период социальных перемен. Автореф. дис. на соискание степени канд. соц. наук. – Ростов н/Д. 2003. – 32 с.
42. Ефимов-Московит И. Политические выгоды нищеты / Игорь Ефимов-Московит // Континент. – 2013. – № 152. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/continent/2013/152>
43. Романов П. Фарца: Подполье советского общества потребления / Павел Романов, Елена Ярская-Смирнова // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 5. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/43>
44. Суханов Л. Три года с Борисом Ельциным / Лев Суханов. – Режим доступа: <http://det.lib.ru/o/olbik/bnewamerikedoc.shtml>.
45. Панюшкин В. Восстание потребителей / Валерий Панюшкин. – М. : Астрель, 2012. – 190 с.
46. Baudrillard J. Consumer Society: Myths & Structures / Jean Baudrillard J. / Baudrillard J. Selected Writings. – Stanford : Stanford UP, 1988. – 208 p.
47. Девиантность в обществе потребления: коллективная монография / Под ред. Я.И. Гилинского, Т.В. Шипуновой. – СПб : Алеф-Пресс, 2012. – 464 с.
48. Goldstone J. Population and Security: How Demographic Change Can Lead to Violent Conflict / Jack Goldstone // Journal of International Affairs. – 2002. – №56(1). – P.3-22.
49. Urdal H. A Clash of Generations? Youth Bulges and Political Violence / Henrik Urdal // International Studies Quarterly. – 2006. – № 50. – P.607 – 629.
50. Lia B. Globalisation and the Future of Terrorism: Patterns and Predictions / Brynjar Lia. – London & New York : Routledge, 2005. – 278 p.
51. Интервью с немецким социологом Гуннаром Хайнзоном о выходе его книги «Сыновья и мировое господство: роль террора в подъеме и падении наций». – Режим доступа: <http://gabblgob.livejournal.com/194773.html>
52. Стрельник Е.А. Государственный неотрадиционализм и семейная политика в Украине / Елена Александровна Стрельник // Социс. – 2014. – № 9. – С. 97–102.
53. Журженко Т. Старая идеология новой семьи: демографический национализм России и Украины / Татьяна Журженко // Семейные узы: модели для сборки: Сб. статей. Кн. 2. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 268-296.
54. Лютых С. Насилие – все еще основа порядка / Сергей Лютых. – Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2018/05/19/vsemfem/>
55. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності / Ярослав Грицак. – К. : Грані-Т, 2008. – 232 с.
56. Сидоренко О. Мовчазна революція, або криза старіючого суспільства / Олександр Сидоренко // Дзеркало тижня. – 2003. – № 23. Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/movchazna_revolyutsiya_abo_kryza_stariyuchogo_suspilstva.htm
57. Денисенко М. Тихая революция / Михаил Денисенко // Отечественные записки. – 2005. – № 3. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2005/3/tihaya-revolyciya>
58. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

ВПЛИВ ФІНАНСОВОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ОБ'ЄДНАНОГО РИНКУ КАПІТАЛУ ЄС НА УКРАЇНУ

Автором проведено дослідження щодо впливу об'єднаного ринку капіталу в країнах ЄС (Capital Market Union) на фінансово-інвестиційний ринок України; з'ясовано умови формування об'єднаного ринку капіталу в ЄС та охарактеризовано провідні положення і Директиви, що забезпечують функціонування об'єднаного ринку капіталу в країнах-членах ЄС.

Ключові слова: фінансова глобалізація, об'єднаний ринок капіталу ЄС, фінансовий ринок країн ЄС і України.

Редзюк Є.В. Влияние финансовой глобализации и объединенного рынка капиталов ЕС на Украину

Автором проведено дослідження по впливу об'єднаного ринку капіталів в країнах ЄС (Capital Market Union) на фінансово-інвестиційний ринок України; раскрыты условия формирования объединенного рынка капиталов в ЕС и охарактеризованы ведущие положения и директивы, обеспечивающие функционирование общего рынка капитала в странах-членах ЕС.

Ключевые слова: финансовая глобализация, объединенный рынок капиталов ЕС, финансово-инвестиционный рынок стран ЕС и Украины.

Redzyuk E.V. Influence of Financial Globalization and the EU United Capital Market on Ukraine

The author carried out research on the influence of the united capital market in the EU countries (Capital Market Union) on the financial and investment market of Ukraine; the conditions for the formation of a unified capital market in the EU are disclosed and the leading provisions and directives that ensure the functioning of the common capital market in the EU member countries are described.

Key words: financial globalization, united capital market of the EU, financial and investment market of EU countries and Ukraine.

Успіх наддержавного регулювання і управління щодо економічної інтеграції і впровадження валютного союзу в країнах ЄС дає підстави оцінити поступові кроки з формування об'єднаного ринку капіталів, як результативні. Відзначимо, що між об'єднаним ринком капіталу, а також економічним і валютним союзом в ЄС існує тісний взаємозв'язок і взаємозалежність: економічний і валютний союз доповнює функціонування об'єднаного ринку капіталу, який є істотним елементом діяльності економічного і валютного союзу в країнах ЄС.

Введення євро скоротило торгові бар'єри за рахунок зменшення витрат по валютно-обмінним операціям, ліквідувало ризики, пов'язані з коливаннями валютних курсів; зменшило розмежування в цінах на

аналогічні товари, а значить, сприяло зростанню прозорості та конкурентоспроможності європейської економіки. Тобто ці попередні реформи сформували якісну базу для подальшого фінансово-інвестиційного розвитку і об'єднання в єдиний ринок в межах країн ЄС.

Реалізувати ці заходи можливо було при дотриманні базових принципів. Так, принципи європейських стратегій функціонування і розвитку об'єднаного ринку капіталів включають:

а) ясність цілей; б) пріоритет системного підходу до пакету ключових напрямків; в) розробка заходів щодо активізації міждержавного співробітництва і реалізації принципу субсидіарності з появою ролі і місця країн Євросоюзу в реалізації цілей і завдань внутрішнього ринку; г) формування сучасної гнучкої системи використання інструментів європейської політики в різних сферах.

Незважаючи на успіхи і досягнення в процесі формування і розвитку об'єднаного ринку капіталів в країнах ЄС, все ж таки, станом на 2017-2018 рр. існує ряд невирішених проблем:

1) зберігаються фрагментованість і обмеження в русі осіб та інвестицій;

2) проявляється слабка ефективність правозастосовчого механізму між наддержавними органами країн ЄС і представниками національних урядів;

3) ліквідність і зростання ринку капіталів ЄС є менша у порівнянні з провідними фінансовими центрами світу;

4) відзначається зарегульованість і монополізація окремих фінансових ринків (страховий ринок);

5) спостерігається роздробленість ринків державних цінних паперів у зв'язку із рішенням на національному рівні щодо питань обслуговування боргових зобов'язань;

6) не ліквідовано значну кількість адміністративних бар'єрів;

7) проявляються деструктивні та асиметричні ініціативи на рівні держав щодо регулювання фінансово-інвестиційного ринку;

8) не враховуються значні розбіжності фінансово-інвестиційного і бюджетного забезпечення, боргового навантаження й підприємницької активності в різних країнах ЄС, а значить і потенціал до зростання.

На наш погляд, повністю і остаточно завершити формування об'єднаного ринку капіталів в країнах ЄС буде складно, гармонізувати цей

процес майже неможливо з огляду на значні відмінності соціально-економічного стану між країнами ЄС (особливо, коли в деяких проявляються фінансово-економічні кризи). Лише суттєві інвестиції в країни, що приєдналися після 1995 р., і зближення (підвищення) соціальних стандартів життя в них суттєво вирівняє і наблизить економічну ситуацію в країнах Балтії (Латвія, Литва, Естонія), Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія), південних і Балканських країнах Європи (Португалія, Іспанія, Італія, Греція, Сербія, Хорватія, Словенія, Македонія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Албанія) до країн Західної і Північної Європи (Німеччина, Франція, Нідерланди, Бельгія, Австрія, Данія, Швеція, Норвегія, Фінляндія).

З 2014 р. і по цей час Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом (далі – Угода про асоціацію) передбачено зобов'язання України в поступовому наближенні до визнаних міжнародних стандартів щодо регулювання і нагляду за напрямком фінансових послуг у сферах цінних паперів, недержавного пенсійного забезпечення та інститутів спільного інвестування в цінні папери, що обертаються, а саме адаптація законодавства України до *acquis* ЄС, які визначені у Доповненні XVII-2 Додатку XVII до Угоди.

Відзначимо, що процес адаптації законодавства України до *acquis* ЄС у сфері фінансово-інвестиційного співробітництва не зможе бути проведений протягом чотирьох років з дати набрання чинності Угоди. Є певні суттєві фінансово-інвестиційні невідповідності та ризики, які потрібно врахувати й мінімізувати після підписання цієї угоди, особливо в напрямку забезпечення вільного руху капіталів між Україною та країнами ЄС.

Враховуючи те, що Україна є державою, яка динамічно розвивається, але не має достатнього обсягу ресурсів, у т. ч. фінансових, імпорт капіталу є необхідною передумовою якісного й системного зростання її економіки. У цьому контексті підписання Угоди про асоціацію та впровадження в державі директив ЄС можна оцінити як позитивний і прогресивний крок на шляху до залучення капіталу на вітчизняний ринок фінансових послуг, зокрема на фондовий ринок. До того ж це наблизить Україну до європейських і світових стандартів у сфері фінансових послуг, принесе новий досвід, нові інструменти й підходи до управління фінансовим капіталом, дасть змогу привести вітчизняне законодавство у відповідність

із європейськими вимогами, встановити чіткі орієнтири, критерії та принципи для більш цивілізованого розвитку місцевим учасникам ринку фінансових послуг та державному регулятору – Національній комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР).

Разом із тим необхідно назвати загальні ризики, які можуть проявитися при впровадженні положень Угоди про асоціацію та директив ЄС. До речі, навіть фінансово потужніші за Україну держави при підписанні подібної угоди враховували можливі ризики та намагалися захистити себе від швидкого припливу й відпливу фінансового капіталу, включивши у свої угоди відповідні доповнення та обмеження.

Вважаємо, що на нинішньому етапі Україні варто налаштуватися передусім на залучення дешевого фінансового капіталу із країн ЄС у реальний сектор економіки, а вже потім, коли національна економіка зміцниться та з'явиться достатня кількість конкурентоспроможних корпоративних структур, що потребуватимуть додаткового інвестування, на його базі доцільно поступово відкривати вітчизняний ринок фінансових послуг для капіталу нерезидентів.

На теперішньому етапі на фондовому ринку України обсяг торгів акціями становить 15-50 млн. грн. на добу. Для порівняння: на Варшавській фондовій біржі – 250-300 млн. дол., на Нью-Йоркській фондовій біржі – 200-250 млрд. дол. США [1; 2; 3]. Нерозвиненість вітчизняного фондового ринку, обмежена кількість цінних паперів у обігу на ньому та їхня низька інвестиційна якість за наявності реальних ліквідних активів за цими паперами, які аналогічні російським, польським, європейським підприємствам, може призвести до введення на цей ринок спекулятивних, «гарячих» грошових коштів із метою швидко в разі підвищити вартість цінних паперів, щоб потім, коли у фондовий ринок України повірять, що він зростає і справді є ліквідним, та інвестують кошти, швидко вивести ці кошти з країни. Така схема була реалізована в Південній Кореї (1997), Таїланді (1998), Китаї (2008), а також в Україні (2008-2009) – тоді 85-90 % коштів нерезидентів становили основні інвестиції у вітчизняний фондовий ринок, котрі вони вивели за перших ознак нестабільності української економіки, що істотно посилювало кризові явища у фінансово-промисловому секторі та будівельній галузі. Скорочення національного ринку цінних паперів у 2008 р. сягнуло 74 % і було найбільшим у світі.

Для того щоб зменшити ймовірність настання повторної фінансово-економічної кризи, треба готувати радикальне поліпшення інвестиційного клімату під іноземні фінансові ресурси та якісні активи для приватизації. При цьому вважаємо за доцільне розподілити акції серед іноземних інвесторів, які отримуватимуть їх за гроші, міноритарних акціонерів (на основі привабливої й прозорої підписки) та державних пенсійно-інвестиційних фондів України, створених на кшталт європейських. За такого підходу іноземні фінансові ресурси підвищуватимуть капіталізацію вітчизняного фондового ринку.

Утім, зазначене можливе лише за умови якісної підготовки таких підприємств до приватизації за міжнародними стандартами та наявності відповідних стимулів для інвесторів (гарантії виплати дивідендів, можливості отримання опціонів на акції, обумовлені низькі ставки оподаткування доходу інвестора тощо). Тому доцільним є активізація структурних реформ (державного апарату управління, забезпечення верховенства права, макроекономічна стабілізація, антикорупційна політика тощо) з впровадженням раціональних протекційних обмежень, що надають можливість поступово й гармонійно інтегруватись до ринку цінних паперів країн ЄС.

В цілому, формування об'єднаного ринку капіталів в країнах ЄС відбувається складно, а результати є неоднозначні. З однієї сторони в цьому процесі країни-члени ЄС отримали суттєві економічні переваги (європейський внутрішній ринок пов'язаний з формуванням загального ринку капіталів, який обслуговує понад 500 млн. споживачів), а це посилює власну конкурентоспроможність, підвищило інвестиційну привабливість, збільшило можливості і географію для активізації бізнес-структур. Крім того, за рахунок масштабу й уніфікації на ринку капіталів ЄС в економіці цього регіону світу підвищився товарообіг, створено значну кількість нових робочих місць, знижено ціни на товари і послуги, що в цілому посприяло зростанню міжнародної конкурентоспроможності.

Але зберігаються й проблеми, що пов'язані з неоднорідністю соціально-економічного стану в країнах-членах ЄС, внутрішніми проблемами країн та існуючими адміністративними бар'єрами цього регіону, які не дають в повній мірі сформувати ефективний об'єднаний ринок капіталів в країнах ЄС. Проблемою є і ментальність бізнес-структур в ЄС, що сфокусовані на обслуговуванні в банківській системі з кредитно-

борговими інструментами. Також ліквідність і розвиненість ринку капіталів ЄС є меншою в порівнянні з провідними фінансовими центрами світу (США, Японія, Китай), що потребує подальшої інтенсивної співпраці між країнами-членами ЄС та зближенню і конвергенції в параметрах їх соціально-економічного розвитку.

В цілому, вільний рух товарів, осіб та введення єдиної валюти євро в розрахунках є основоположною підтримкою і апробованою базою для подальшого успішного реформування і об'єднання ринку капіталів в ЄС. Тому при відповідній політиці стимулів щодо зміни менталітету функціонування і відходу від кредитно-боргового фінансування до активізації корпоративних розміщень акцій, венчурного фінансування тощо, а також при гармонізації національного законодавства країн-членів ЄС і поступовому вирівнюванні соціально-економічних показників в країнах ЄС з'явиться потужний, конкурентоспроможний і масштабний об'єднаний ринок капіталів в країнах ЄС.

При відсутності прогресу у соціально-економічному вирівнюванні між країнами ЄС, недостатності стимулів і форм ефективної спільної співпраці між країнами ЄС, зростанні національного егоїзму в окремих країнах, а також при подальшому виходу країн з ЄС (нещодавній приклад Великобританії) – процес формування об'єданого ринку капіталів ЄС буде під загрозою і зберігатиме шанси залишитись не реалізованим. При цьому з точки зору України, як країни-реципієнта фінансово-інвестиційних ресурсів, є потреба мати потужний і стабільний фінансовий ринок країн ЄС для подальшої власної інфраструктурної та соціально-економічної трансформації, а це можливо при проведенні реформ і наближенні до стандартів країн ЄС за всіма провідними соціально-економічними показниками [4; 5].

Список використаних джерел та літератури:

1. Українська біржа. – Режим доступу: <http://www.ux.ua/#>
2. Giełda Papierów Wartościowych w Warszawie S.A. – Режим доступу: <https://www.gpw.pl/>
3. New York Stock Exchange. – Режим доступу: <https://www.nyse.com/>
4. Редзюк Є.В. Прямі іноземні інвестиції: Можливості для продуктивного економічного зростання в Україні // Фінанси України. – 2017. – Вип. №3 (256). – С.96-110.
5. Европейский Союз - Финансовая деятельность и финансовые рынки. – Режим доступу: http://www.worldbiz.ru/base/part4_theme35.php

ЧАСТИНА II

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРАЗІЙСЬКІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

УДК 94:327(477+47+57)

Бульвінський А.Г.

РОЛЬ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

У статті осмислюється вплив України та подій, які в ній відбувались на трансформацію пострадянського простору. Доведено, що сама поява поняття пострадянський простір напряду пов'язане з всеукраїнським референдумом про незалежність 1991 р., який запустив процес розпуску СРСР; процес структурної трансформації пострадянського простору у формі його геополітичної сегментації почався зі створення у 1997 р. ГУАМ; Помаранчева революція в Україні 2004 р. посилює процес геополітичної сегментації пострадянського простору; старт у 2007 р. переговорів України з ЄС про укладення Угоди про асоціацію започаткував процес цивілізаційної дезинтеграції пострадянського простору; події Революції гідності 2013/2014 рр. та наступна російська збройна агресія проти України остаточно розколює пострадянський простір на три групи країн: євроорієнтовані, євразійськоорієнтовані та ті, які уникають участі в інтеграційних об'єднаннях.

Ключові слова: пострадянський простір, трансформація, Україна, Помаранчева революція, Революція гідності.

Бульвинский А.Г. Роль Украины в процессах трансформации постсоветского пространства

В статье осмысливается влияние Украины и событий, которые в ней происходили на трансформацию постсоветского пространства. Доказано, что само появление понятия постсоветское пространство напрямую связано с всеукраинским референдумом о независимости 1991, который запустил процесс роспуска СССР; процесс структурной трансформации постсоветского пространства в форме его геополитической сегментации начался с создания в 1997 г. ГУАМ; Оранжевая революция в Украине 2004 г. усилили процесс геополитической сегментации постсоветского пространства; старт в 2007 г. переговоров Украины с ЕС о заключении Соглашения об ассоциации начал процесс цивилизационной дезинтеграции постсоветского пространства; события Революции достоинства 2013/2014 гг. и последующая российская вооруженная агрессия против Украины окончательно раскололи постсоветское пространство на три группы стран: евроориентированные, евразийскоориентированные и те, что избегают участия в интеграционных объединениях.

Ключевые слова: постсоветское пространство, трансформация, Украина, Оранжевая революция, Революция достоинства.

Bulvinsky A. Ukraine's role in the transition of post-soviet space

The article deals with the influence of Ukraine and the events which took place in Ukraine on the transition of post-Soviet space. It is proved that the very appearance of the concept «post-Soviet space» is directly related to the 1991 All-Ukrainian referendum on independence, which launched the process of the USSR dissolution; the process of structural transformation of post-Soviet space in the form of its geopolitical segmentation began with the establishment of the GUAM in 1997; the 2004 Orange Revolution in Ukraine intensified the process of geopolitical segmentation of post-Soviet space; Ukraine beginning negotiations with the EU on the conclusion of the Association Agreement in 2007 initiated the process of civilizational disintegration of post-Soviet space; the events of the Revolution of Dignity in 2013 and 2014, and the subsequent Russian armed aggression against Ukraine have finally split the post-Soviet space into three groups of countries: European-oriented, Eurasian-oriented and those which avoid participation in integration unions.

Keywords: post-Soviet space, transition, Ukraine, Orange Revolution, Revolution of Dignity.

Одним із найважливіших питань сучасного розвитку України, яке має безпосередній вплив на наше майбутнє, є адекватне розуміння ролі України у процесах трансформації пострадянського простору після розпаду СРСР. Зміст та значення цього впливу не завжди чітко усвідомлюється вітчизняними та зарубіжними політиками й науковцями.

Серед російських дослідників деякі аспекти цієї проблеми побіжно розглядали у своїх роботах Т.Ворожейкіна [1], П.Баєв [2], І.Кукліна [3], А.Лисенков [4], Г.Чуфрін [5], Н.Дергунова [6], В.Соловей [7], М.Бочанова [8], А.Скаков [9] та ін. Серед українських дослідників у першу чергу варто згадати роботи О.Фісуна [10] та П.Бовсуновського [11]. Вплив подій в Україні на пострадянський простір намагались також осмислювати американські дослідники Р.Асмус [12], Т.Колтон, С.Чарап [13], Е.Еплбаум.

Метою нашого дослідження є з'ясування впливу та ролі України і подій, які відбувались на її території, на процеси трансформації пострадянського простору.

Перш за все необхідно чітко наголосити на тому, що, як друга за вагою та значенням союзна республіка, Україна безпосередньо була причетна до розпуску СРСР та припинення його існування як геополітичної реальності і, відповідно, тектонічних геополітичних зрушень у регіоні, на континенті та світі.

Поки в Україні 01 грудня 1991 р. не відбувся референдум про незалежність на якому 90,32 % громадян підтвердили Акт проголошення незалежності від 24 серпня 1991 р., і консервативні союзні сили, і

реформатор М.Горбачов зберігали надії і підстави думати, що вдасться зберегти СРСР у якомусь новому форматі (Союз суверенних держав тощо).

Проте після відмови восени 1991 р. українського керівництва брати участь у новоогарьовському процесі та безпрецедентно одностайних і багатьма неочікуваних результатів всеукраїнського референдуму про незалежність, і в Москві, і в усіх інших союзних республіках остаточно зрозуміли, що СРСР не відновиться, ідея нового союзного договору стала неактуальною і потрібно шукати інших форматів співпраці.

У цьому розумінні ми вважаємо цілком правомірним стверджувати, що СРСР остаточно поховав саме вибір українським народом незалежності на референдумі 01 грудня 1991 р. Саме його наслідком стало термінове скликання наради керівників Росії, України та Білорусі, які 8 грудня 1991 р. підписали Біловезькі угоди, якими фактично денонсували угоду про створення СРСР 1922 р., заявивши, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування» й створили Співдружність незалежних держав, як своєрідний формат цивілізованого розлучення та налагодження відносин у нових політичних реаліях.

Із цього рішення розпочався складний процес трансформації пострадянського простору. Впродовж усіх 1990-х рр. Росія намагалась перетворити СНД на нове інтеграційне утворення на чолі із собою. У свою чергу Україна, яка відмовилась підписувати статут СНД, не ставши таким чином формально його членом, постійно була тією силою яка стримувала ці процеси і тенденції.

Натомість Україна виступала неформальним центром «сил опору» імперським та інтеграційним планам Росії в СНД, мірою можливості протистоячи їм. Зокрема, починаючи із 1993 р. Україна надавала військово-технічну допомогу Грузії та Азербайджану у їх боротьбі із підтримуваними Москвою сепаратистами, українські добровольці у 1990-х рр. воювали на боці Грузії [14; 11].

Потім, у 1997 р., з метою протидіяти політичному й економічному диктату Москви на пострадянському просторі, у Страсбурзі на зустрічі президентів Грузії, України, Азербайджану та Молдови було утворене регіональне об'єднання ГУАМ. У 1999 р. до нього приєднався Узбекистан і він отримав назву ГУУАМ. Організація задумувалась як певна інтеграційна альтернатива СНД за участі країн, орієнтованих на

поглиблену співпрацю із Заходом. Як вважає російський дослідник О. Скаков, створення ГУАМ було спробою перетворити СНД на біполярну структуру [9].

Прагнучи запропонувати союзним країнам пострадянського простору альтернативний до російського порядок денний, Україна у 2007 р. ініціювала створення зони вільної торгівлі між країнами ГУАМ, у 2008 р. – енергетичної структури для контролю за постачання російського газу через Україну.

Іншим позаросійським інтеграційним форматом на пострадянському просторі, став запропонований Україною і Грузією у 2005 р. «Демократичний вибір» за участі ряду країн балто-чорноморського регіону для збалансування у ньому впливу Росії. У грудні 2005 р. на саміті у Києві ця ідея формально була запущена – Україна, Грузія, Молдова, Румунія, Македонія, Словенія, Литва, Латвія та Естонія створили «Співтовариство демократичного вибору». Фактично у часи президентства В. Ющенка Україна спробувала посилити свій статус регіонального лідера групи пострадянських країн, орієнтованих на Захід.

Подією, яка суттєво змінила ситуацію на пострадянському просторі стала низка «кольорових революцій», у середині 2000-х рр. Ідеологія цих подій полягала у свідомому русі до цінностей ліберальної демократії (свободи слова, преси, політичної діяльності, вільних рівних виборів), прагненні їх ствердити та намагання подолати пережитки радянсько-номенклатурного типу управління з корупцією, клановим характером влади, намаганнями зберегти владу понад відведений законом термін тощо. Відповідно ця революційна хвиля несла серйозну загрозу елітам пострадянських країн де утвердився авторитарний неопатримоніальний політичний устрій, адже виникла загроза відсторонення правлячих режимів від влади та втрати ними основних джерел прибутків.

Ряд дослідників, зокрема, М. Макфаул [15], Д. Дрезн [16], М. Бочанова [17], Т. Немчинова [18] вважають, що «кольорові революції» стали початком четвертої хвилі демократизації у світі. Для нас важливо підкреслити, що про нову хвилю демократизації у світі почали говорити лише після Помаранчевої революції в Україні 2004 р., хоча започаткували її Бульдозерна революція 2000 р. у Сербії та Трояндова революція 2003 р. у Грузії. Таким чином, можемо стверджувати, що масовим світовим явищем поняття «кольорових революцій» та четвертої хвилі демократизації стало

саме у зв'язку з подіями на пострадянському просторі, насамперед, з Помаранчевою революцією, яка стала найбільшим і найвідомішим репрезентантом цього тренду.

Серія масових громадянських протестів, які привели до зміни влади у Грузії, Україні та Киргизії, і які відомі як Трояндова революція 2003 р., Помаранчева революція 2004 р., Тюльпанова революція 2005 р. спричинила запуск на пострадянському просторі двох процесів: його більш чіткої геополітично-цивілізаційної сегментації та своєрідної контрреволюційної стабілізації (термін О.Фісуна) більш стійких неопатримоніальних режимів Росії, Білорусі, Казахстану, Азербайджану та інших країнах [19, с.211].

Ці революції були спробою перетворити політичні інститути і дати нове обґрунтування політичної влади в суспільстві за допомогою неформальної мобілізації мас (визначення революцій четвертого покоління Д.Голдстоуна [20, с.61]) й означали початок процесу розпаду неопатриманіальної системи, яка до того нероздільно панувала у всіх пострадянських державах за виключенням країн Балтії. І найважливішою із цих революцій була саме Помаранчева революція, оскільки Україна є великою державою регіону і все, що відбувається в ній, неминуче впливає на її сусідів.

Нова українська влада на чолі з президентом В.Ющенком вперше в пострадянській історії запропонувала новий порядок денний для пострадянського простору, альтернативний до російського, його основними елементами були: поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів. Зрозуміло, що по всіх цих пунктах спроба української сторони перехопити у Москви лідерство зустріла жорстку протидію з боку Російської Федерації.

Головним геополітичним наслідком цих подій для пострадянського простору став його очевидний розкол на дві частини, в одній із яких, більшій, євразійській, йшов процес укорінення авторитарних режимів, а в іншій – меншій, євроорієнтованій, йшов складний процес переходу до інституціоналізованих демократичних режимів.

Москва сприйняла Трояндову та Помаранчеву революції як інспіровані Заходом, а новообраних лідерів Грузії М.Саакашвілі та України В.Ющенка – маріонетками США. Насправді ж ці революції

означали, що суспільство ряду пострадянських країн перестало вважати російський шлях розвитку привабливим для себе. Саме після цих подій «холодний мир» між Росією та Заходом, який наступив після «холодної війни», почав стрімко холонути, оскільки у Москві вирішили, що рівновага її інтересів із Заходом на пострадянському просторі порушена на користь останнього. Ситуацію погіршив вступ у 2004 р. країн Балтії та ряду колишніх соціалістичних республік Центрально-Східної Європи до ЄС та НАТО.

Як зазначають у своїй роботі американські дослідники Т.Колтон, С.Чарап «саме «кольорові революції» 2003-2005 рр., перш за все «помаранчева революція» в Україні в 2004 р., запустили процес руйнування холодного миру» [13, с.68]. Адже падіння режимів, що були частиною статус-кво в регіоні, свідчило про ослаблення російського впливу, тим більше, що невдовзі за прикладом України та Грузії проти власних неопатримоніальних режимів спробували виступити в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009). Проте ці антивладні акції протесту були невдалими.

У відповідь на ці процеси владні еліти ряду пострадянських країн почали вживати заходи для унеможливлення перемоги подібних рухів у своїх країнах. Зміст цих заходів зводився здебільшого до посилення ролі держави в економіці та обмеженні чи контролі політичної конкуренції.

Участь провідних російських ліберальних політиків Б.Немцова та А.Чубайса у Помаранчевому майдані [21] створили у путінського режиму відчуття загрози повторення сценарію «кольорової революції» у Росії. Тим більше, що після українського Майдану російська ліберальна опозиція спромоглась організувати низку масштабних антипутінських демонстрацій («Марші незгодних» у 2005, 2006, 2007, 2008 рр. т а ін.), прагнучи змінити існуючий політичний режим, використовуючи законні методи політичної боротьби.

Перспектива тривалого масового політичного протесту громадян проти дій влади, тобто Майдан, є вкрай загрозливою для пострадянських країн з авторитарною політичною системою, оскільки руйнує її основу, делегітимізує владу. Саме тому, як зазначає В.Соловей, «особливо гостру реакцію Кремля викликала «помаранчева революція» в Україні...», яку «крім втрати політичного впливу на Україну Кремль підсвідомо екстраполював... на російську ситуацію...», а тому «під час другого

президентського терміну Путіна був стерилізований виборчий процес, надмірно посилено законодавство по боротьбі з екстремізмом, репресувалась будь-яка несанкціонована громадська діяльність, переслідувалися неурядові організації, час від часу влаштовувалися антизахідні пропагандистські кампанії, були створені масові прокремлівські молодіжні та громадські організації та ін.» [7, с.39-40].

Однією із відповідей команди В.Путіна на Помаранчеву революцію стало створення у 2005 р. низки провладних молодіжних контрреволюційних рухів. Наймасовішим із них став молодіжний рух «Наші», учасники якого сповідували ідеї російського націоналізму, антилібералізму, недопущення «кольорової революції» в Росії, антифашизму, протистояння зовнішнім ворогам, залякували і переслідували противників режиму Путіна [22]. Іншими молодіжними рухами з подібними цілями діяльності стали створені у 2005 р. Євразійський союз молоді та «Молода гвардія Єдиної Росії». Так, наприклад, один із керівників ЄСМ В.Коровін прямо заявляв, що, «наша організація створена з єдиною метою – протидіяти «помаранчевим» процесам, які набирають оберти» [23, с.301].

Як пояснили згодом у фільмі ВВС «Путін, Росія і Захід», російські політичні технологи Г.Павловський та С.Марков, які працювали на виборах 2004 р. в Україні і бачили розгортання антивладного народного руху – у відповідь на загрозу Помаранчевої революції потрібно було «швидко ввести в політично лояльний до Путіна простір молодих безробітних людей» в регіонах, розташованих приблизно в десять годинних їзди на автобусі від Москви, «щоб вони за ніч могли приїхати на Червону площу і сказати: «Ми захистимо суверенітет країни» [24].

За влучним висловом Т.Колтона та С.Чарапа, в роки після «кольорових» революцій Росія перейшла до контрреволюційної політики в регіоні [13, с.71]. Її суть зводилась до початку активного використання дипломатії, економічного тиску та примусу проти пострадянських країн. Найбільш яскравим її проявом стала серія економічних воєн Росії з Україною – газові 2005/2006 та 2008/2009 рр., сирні 2006 та 2012 рр. та інші, Молдовою – винні 2006 і 2013 рр., Грузією – винна та міграційна 2006 р.), Білоруссю – енергетичні 2006-2007 та 2010 р., молочна 2009, м'ясна 2014 р. Проте зворотнім боком нової російської політики стала

втрата довіри з боку пострадянських партнерів Москви та сприйняття Росії як загрози.

Загалом хвиля «кольорових революцій» на пострадянському просторі привела до формування нових геополітичних реалій у цьому регіоні, загострення суперництва між Росією та Заходом і виходу його на новий рівень.

Найважливішим геополітичним наслідком Помаранчевої революції став підрив неподільного домінування Росії на пострадянському просторі та обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським сегментом. Так, американський дипломат та аналітик Р.Асмус заявляв у 2005 р., що Помаранчева революція відкрила можливості для перегляду карти Європи і Євразії, маючи на увазі отриманий Заходом історичний шанс поширити на Україну і, можливо, Росію демократичний порядок [12, с.90]. Така зміна підходів щодо пострадянського простору у частині західного політикуму спричинила й відповідне переосмислення своїх позицій Росією.

Як пишуть деякі російські автори, «події Помаранчевої революції в Україні у 2004 р поставили Росію в умови відкритої конкуренції з Європейським Союзом на пострадянському просторі. Раніше існуюча пасивність та недооцінка зовнішньополітичної активності ЄС змінилися спробами Росії підвищити конкурентоспроможність своїх політичних проєктів в пострадянських республіках» [6, с.137].

У своїй промові на Мюнхенській конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 р. [25], яку ряд західних політиків сприйняли як найбільш агресивну з часів закінчення «холодної війни», президент РФ В.Путін виступив проти спроб США нав'язувати іншим країнам свої порядки, прозоро натякнувши, що розглядає розгортання передових сил НАТО у країнах Південно-Східної Європи як загрозу для Росії. Займаючи все більш агресивну позицію щодо НАТО, Росія змогла торпедувати надання Україні та Грузії Плану дій щодо членства на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р.

Надалі це положення було закріплене у першому російському стратегічному документі, який вийшов після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні і Бухарестського саміту, Концепції зовнішньої політики 2008 р. [26], де Україна згадувалась лише у контексті негативного ставлення Росії до планів її прийому у члени альянсу. Фактично у 2008 р.

Росія змогла повернути своє право вето на ухвалення країнами пострадянського простору стратегічних зовнішньополітичних рішень, які не відповідали московському світобаченню.

В ухваленій у 2008 р. Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. [27] було позначено декілька сфер, які особливо цікавили Москву у контексті СНД, зокрема «формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури». Очевидно, що це положення потрапило до документу після газової війни з Україною взимку 2006 р.

Газова війна з Україною 2006 р. у поєднанні з її чітким євроінтеграційним курсом спонукали Росію переглянути свою політику щодо умов постачання газу країнам пострадянського простору. Тепер газ за пільговими цінами стали отримувати лише ті країни, які брали реальну участь у російських інтеграційних проектах, усі інші мали купувати його за ринковою ціною, або, як у випадку з Україною, і вище ринкової.

Загалом, одним із найбільш масштабних українських проєктів трансформації пострадянського простору стала ідея диверсифікації постачання вуглеводнів із регіону Каспію до ЄС з використанням маршрутів в обхід Росії території, насамперед через країни ГУАМ. Проте проєкти нафтопроводу «Одеса-Броди-Плоцьк» та газопроводів «Білий потік» і Nabucco у силу різних причин не були реалізовані. У разі їх успішної реалізації, ці проєкти створили б надійну економічну та геополітичну основу для діяльності ГУАМ. Натомість ідея постачання газу з пострадянського простору до країн ЄС без участі Росії була реалізована у газопроводі TANAP (запущений у 2018 р.) за участі Азербайджану і Грузії.

Обравши стратегічний курс на євроінтеграцію, Україна першою з пострадянських країн 5 березня 2007 р. розпочала переговори з ЄС щодо укладення Угоди про асоціацію, включаючи ЗВТ. Почавши ці переговори, ЄС фактично дав добро на повну інтеграцію, але без участі у політичних структурах які ухвалюють рішення. У січні 2010 р. аналогічні переговори розпочала Молдова, а влітку 2010 р. – Грузія, Азербайджан та Вірменія. Будучи локомотивом цього процесу на пострадянському просторі, Україна своїм прикладом демонструвала іншим пострадянським країнам можливість іншої, неросійської, парадигми розвитку. Ключовим моментом цього курсу є переорієнтація внутрішніх законодавчих норм та стандартів на єсівські, що у свою чергу, означає нормативно-правове відокремлення

цих країн від радянської спадщини, реформування правил внутрішнього життя країн й адаптацію до правил ЄС.

Парафування Україною 30 березня 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також наміри Грузії і Молдови зробити те саме у 2013 р., спонукало Москву записати у Концепцію зовнішньої політики 2013 р. [28] застереження, що «поважаючи право партнерів по Співдружності на вибудовування відносин з іншими міжнародними суб'єктами, Росія виступає за всеосяжне виконання державами – учасниками СНД узятих на себе зобов'язань в рамках регіональних інтеграційних структур з російською участю». На практиці це вилилось у політику викручування рук щодо країн, які мали намір підписати угоди про асоціацію з ЄС із тим, щоб учасники СНД відмовились від відносин з ЄС у небажаних для Москви форматах. У результаті спочатку Вірменія у вересні 2013 р. відмовилась від Угоди про асоціацію з ЄС на користь участі в Євразійському економічному союзі [29], а у листопаді 2013 р. й Азербайджан, щоправда без приєднання до ЄАЕС [30].

Під російським тиском 21 листопада 2013 р. і Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження «Питання укладання угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами-членами, з іншої сторони», яким призупинив підготовку до укладання угоди про асоціацію між Україною та ЄС [31]. Саме це рішення українського уряду привело до Євромайдану та наступних серйозних змін на пострадянському просторі.

Революція гідності 2013-2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України кардинально змінили доктринальне ставлення Росії до України, як до фактично ворожої країни, на яку Москва дивилась через призму свого стратегічного суперництва із Заходом.

Як писав ще на початку ХХ ст. один із батьків геополітики Х.Макіндер, «той, хто править Східною Європою, панує над хартлендом. Той, хто править хартлендом, панує над світовим островом. Той, хто править світовим островом, контролює світ» [32, р.106]. А оскільки Україна є серцевиною Східної Європи, тому її переорієнтація на ЄС була сприйнята Москвою як суттєва втрата у боротьбі за домінування у хартленді (Євразії) й посилення конкуруючого інтеграційного проекту.

Саме тому у Воєнній доктрині 2014 р. [33] явно під впливом подій Революції гідності, з'являється нова зовнішня військова небезпека для

Росії: «встановлення в державах, суміжних з Російською Федерацією, режимів, в тому числі в результаті повалення легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації».

Окрім того, при описі особливостей сучасних військових конфліктів у Доктрині з'являються нові їх риси (яких не було у редакції 2010 р.), явно навіяні досвідом російської агресії щодо Криму та Донбасу. Йдеться, зокрема, про «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій», а також про «використання фінансованих і керованих ззовні політичних сил, громадських рухів».

Для нашої теми важливо підкреслити, що у своїй програмній «валдайській» промові 24.10.2014 р. В.Путін був змушений визнати, що події в Україні мають серйозний вплив на ситуацію в регіоні та світі: «Україна..., один із прикладів такого роду конфліктів, які впливають на загальносвітову розстановку сил» [34].

Політична оцінка подіям Революції гідності в Україні була дана Москвою у Стратегії національної безпеки 2015 р. [35], де підкреслюється, що «підтримка США і Європейським союзом антиконституційного державного перевороту в Україні призвела до глибокого розколу в українському суспільстві і виникнення збройного конфлікту», що перетворює «Україну на довгострокове вогнище нестабільності в Європі і безпосередньо біля кордонів Росії». У цьому ж документі Росія на доктринальному рівні вперше визнала «кольорові революції», інспіровані, на думку Москви, з-за кордону, загрозою державній безпеці.

Саме український Майдан зразка 2013-2014 рр. та Революцію гідності В.Путін сприйняв як реальну загрозу для реалізованого ним імперського сценарію розвитку Росії. Як наголосила польсько-американський історик Ен Еплбаум, «якщо Україна вибере європейський і демократичний шлях розвитку, то росіяни спитають – чому вони так не можуть? Російський і український народи сотні років були разом, то чому українці можуть бути європейцями, а росіяни ні? Власне цього і боїться Путін. Тому коли він побачив на Майдані молодих людей з європейськими прапорами і антикорупційних гаслами, то для нього це був мабуть найбільший жах в житті. Він боїться настання таких подій в Москві. Мені здається, що через це він так гостро відреагував на Майдан» [36].

У свою чергу російський політолог Т.Ворожейкіна у своїй статті для спецвипуску «Pro et Contra» підкреслює, що «від результату української кризи буде вирішальною мірою залежати і доля модернізації російського суспільства: чи збережуться в ньому ті, поки ще слабкі і фрагментарні тенденції до самоорганізації і відокремлення від держави, які намітилися в останні два десятиліття, чи відродження імперської політики і шовіністична консолідація населення навколо самодержавної влади в черговий раз ці тенденції зруйнує» [1, с.6].

З метою ідейної нейтралізації впливів нової української революції у Росії у січні 2015 р. була створена нова контрреволюційна організація «Антимайдан». Один із ініціаторів його створення, член Ради Федерації Федерального зібрання РФ Д.Саблін чітко пояснив що ця організація була створена для попередження «українського» сценарію зміни влади в Росії: «Антимайдан» створюється, насамперед, щоб протидіяти «кольоровим революціям», запланованим для нашої Батьківщини... Рік тому нам кинули виклик на Україні, і ми розуміємо, є чимало бажаючих реалізувати подібний сценарій і в нашій країні... Ми не можемо допустити, щоб прозахідна меншість знову нав'язала більшості свою волю... У разі потреби ми, зрозуміло, вийдемо на вулиці міст, щоб протистояти тим, хто спробує розхитати ситуацію в Росії» [37]. Одним із своїх основних конкретних завдань «Антимайдан» бачить боротьбу із російською ліберальною опозицією [38].

Після українського Євромадану російська влада почала активно використовувати цю подію у якості додаткового аргументу проти дій російської ліберальної опозиції, натякаючи, що будь-які опозиційні мітинги, навіть антикорупційної тематики, несуть у собі загрозу дестабілізації ситуації в країні, адже як сказав В.Путін у березні 2017 р., «це ж стало приводом для державного перевороту на Україні і кинуло країну в хаос» [39].

На нашу думку, влада Росії побоюється що Україна може стати для населення пострадянських країн позитивним прикладом успішності у реалізації єврінтеграційного курсу на засадах демократичного розвитку. У такій якості Україна складає серйозну загрозу планам Москви зацементувати свої впливи та лідерство на пострадянському просторі, адже вона фактично уособлюватиме альтернативний до російського вектор та перспективи розвитку на пострадянському просторі.

Саме тому В.Путін в інтерв'ю телеканалу «Мир» 12 квітня 2017 р. заявив, що Росія не допустить «кольорових» революцій ні в Росії, ні в країнах ОДКБ (Вірменії, Білорусі, Казахстані, Киргизії та Таджикистані): «Зрозуміло, нічого такого допустити ми не повинні і будемо всіляко прагнути відповідним чином поводитися в Росії і всіляко підтримувати наших партнерів по ОДКБ» [40].

Побоювання російського керівництва мали під собою певні підстави. Зокрема частина російських і татарських націоналістів розглядали Майдан як приклад повалення влади, який, у раз реалізації подібного сценарію у Росії, зможе привести їх до створення, відповідно, російської і татарської національних держав [41].

Як слушно відзначив экс-президент Грузії М.Саакашвілі, «у нас дуже складний регіон, де путінська Росія намагається всіх під себе піджати. Якщо Україна буде успішною, вона зможе стримати цю агресію. Ні маленька Грузія, ні маленька Молдова, ніхто сам по собі не здатний стримувати цю агресію, тільки Україна. Стримувати не в військовому сенсі, хоча це теж важливо, але виграючи гібридне протистояння. Якщо Україна покаже, що вона здатна реально проводити реформи, у Путіна не залишається аргументів. І ми тоді виграємо ідеологічну боротьбу в усьому регіоні ... Україна буде головним гарантом розвитку і незалежності всіх країн регіону, коли вона буде успішною ... Успішна Україна – це гарантія успіху та локомотив всього регіону» [42].

Українські події 2014 р. та наступна російська збройна агресія значно пришвидшили процеси сегментації пострадянського простору, зруйнувавши існуючий у регіоні status quo. Головний наслідок цих подій полягав у зменшенні можливостей для пострадянських країн здійснювати зовнішньополітичні маневри та реалізовувати політику багатовекторності. Після того, як Росія і Захід перейшли у режим конфронтації, усі пострадянські країни мали для себе визначатись на чиєму вони боці і якої інтеграції бажають, чи відсторонюються від обох інтеграційних парадигм, адже виникло побоювання, що Москва захоче продовжити переділ кордонів на пострадянському просторі.

По-перше, сама Росія в особі В.Путіна у його «валдайській» промові 2014 р. фактично визнала існування на пострадянському просторі двох інтеграційних парадигм, одна з яких розвивалась поза контролем Росії. У баченні Путіна інтеграційні проекти на пострадянському просторі

поділяються на позитивні і негативні. Перший представляють країни, які ідуть шляхом євроінтеграції, і цей шлях довів, зокрема, Україну «до державного перевороту», а європейські партнери на цьому шляху «ввергли країну в хаос, в розвал економіки, соціальної сфери, в громадянську війну з величезними жертвами». Другий, це очолюваний Росією Євразійський економічний союз, який базується на «прозорій, зрозумілій основі» [43].

Російські політологи дещо деталізували це бачення, структуруючи пострадянський простір на три групи країн за їх ставленням до політики Росії щодо України. Так, до першої групи І.Кукліна [3, с.63-64] віднесла членів ОДКБ, які сприйняли анексію українських територій як даність. При цьому, якщо президенти Білорусі та Казахстану реально намагались відігравати роль миротворців-посередників, то президент Вірменії С.Саргсян у своїй заяві від 19 березня 2014 р. фактично підтримав відторгнення Криму, назвавши його прикладом реалізації права народу на самовизначення [44]. До другої групи належать Туркменістан, Узбекистан та Азербайджан, які підкреслено дистанціювались від проблеми, закликавши з повагою ставитись до територіальної цілісності країн. Третю групу склали «колішні республіки, які мріють вирватись із пострадянського простору» – Україна, Грузія, Молдова.

По-друге, сама Росія була вимушена остаточно згорнути свою політику вибудовування стратегічного партнерства із Заходом та спроби економічно вбудуватись у Західну цивілізацію, що тією чи іншою мірою робили і М.Горбачов, і Б.Єльцин, і певний час В.Путін. Як написав у своїй статті «Самотність напівкровки» один із ідеологів путінського режиму В.Сурков, «4-й рік нашого століття пам'ятний важливими і дуже важливими зверненнями... Але найважливіше з тодішніх подій тільки тепер відкривається нам... Подія ця – завершення епічної подорожі Росії на Захід, припинення багаторазових і безплідних спроб стати частиною Західної цивілізації, поріднитися з «гарною родиною» європейських народів... Наша культурна і геополітична приналежність нагадує блукаючу ідентичність людини, народженої у змішаному шлюбі. Він всюди родич і ніде не рідний. Свій серед чужих, чужий серед своїх. Всіх розуміє, ніким не зрозумілий. Полукровка, метис» [45].

Отже, з початку 2014 р. Росія остаточно пішла шляхом конфронтації із Заходом та самоізоляції. Захід, у свою чергу, перейшов щодо Росії до стратегії стримування, підкріпленої запровадженням ряду економічних та

інших санкцій, які впродовж усього часу їх дії лише розширювались, що спричинило негативний вплив на російську економіку та відлучило Росію від ряду важливих для неї західних технологій. Наслідком цієї ситуації є неможливість проведення модернізації та пришвидшення відставання Росії від розвинутих країн світу.

По-третє, після початку збройної агресії проти України головним напрямком російської зовнішньої політики стало будівництво власного «полюса сили» в особі Євразійського економічного союзу. Як відзначає П.Баєв, «українська криза здійснила негативний вплив на реалізацію цього проекту, і заради того, щоб утримати Союз на плаву, знадобилося його істотно полегшити, скинувши складні проблеми, такі як єдина валюта або загальне громадянство» [2, с.79-80].

Хоча Євразійський економічний союз у складі Росії, Казахстану, Білорусії, Вірменії та Киргизії з 2015 р. почав діяти, проте російська агресія проти України серйозно налякала не лише ті країни, які не увійшли до цього, контролюваного Москвою євразійського об'єднання, а й союзників Росії по ЄАЕС.

По-перше варто підкреслити, що жодна країна СНД чи ЄАЕС офіційно не визнала анексію Криму Росією і на сайті Виконавчого комітету СНД (<http://www.cis.minsk.by>) станом на 2018 р. і Крим і Донбас показані як територія України. Однак, російська агресія проти України остаточно показала, що СНГ не здатне вирішувати базові завдання, для яких він був створений у 1991 р., – у першу чергу забезпечити повагу територіальної цілісності та недоторканності кордонів її членів. Грубо порушивши ст.5 Договору про створення СНД, Росія підштовхнула його до розвалу, поховавши також і фетиш «слов'янської єдності».

По-друге, показовим щодо реального структурування пострадянського простору стало голосування 27 березня 2014 р. за резолюцію 68/262 Генеральної Асамблеї ООН на підтримку суверенітету і територіальної цілісності України. З пострадянських країн її підтримали всі західноорієнтовані країни ГУАМ (Азербайджан, Грузія, Молдова, Україна) та Балтії (Латвія, Литва, Естонія), проти проголосували лише критично залежні від Росії Вірменія та Білорусь, натомість усі країни Центральної Азії, не зважаючи на тиск Москви або утримались, як Казахстан та Узбекистан, або не брали участі у голосуванні – Киргизія, Таджикистан та Туркменістан [46].

По-третє, навіть найближчі союзники Росії по євразійській інтеграції, Білорусь та Казахстан, відмовились підтримати її політику запровадження жорсткого торгового режиму з Україною і піднімати мита на українські товари, після підписання нею Угоди про асоціацію з ЄС. Росія не лише не отримала підтримки своїй політиці торгового ембарго щодо українських та західних товарів, але Білорусь та Казахстан вирішили заробити на російській політиці продовольчого ембарго, постачаючи через свої території в Росію заборонені товари. У результаті Росія 20 жовтня 2014 р. була змушена посилити режим контролю на кордонах з Білоруссю та Казахстаном, що прямо суперечило концепції євразійської економічної інтеграції [5].

Ці дії свого євразійського союзника і Мінськ і Астана рішуче засудили, недвозначно підкресливши при цьому, як зазначає російський дослідник Г.Чуфрін «своє бажання дистанціюватися від російсько-українського конфлікту, уникнувши при цьому погіршення відносин з країнами Заходу і поширення антиросійських санкцій на свої зв'язки з ними» [5].

Нові реалії міжнародних відносин, у яких міжнародне право перестало виконувати роль їх регулятора, найбільше стурбували країни Центральної Азії з їх задавленими територіальним та етнічними конфліктами. Адже, після фактичної окупації Росією частини грузинських та українських територій, жодна з центральноазійських країн вже не могла бути впевненою у непорушності своїх кордонів.

Чи не найбільше російська агресія проти України 2014 р. занепокоїла Казахстан у якому росіяни загалом складають п'яту частину населення, а в п'яти північних областях – від третини до половини населення. Як написав у своїй статті навесні 2015 р. головний науковий співробітник Інституту філософії, політології та релігієзнавства Комітету науки МОН Казахстану Р.Кадиржанов: «2014 рік абсолютно однозначно висвітлив цю ситуацію. Росія забирає Крим в Україні. Як поведуться росіяни в Казахстані? Більшість підтримує Росію... Раніше ми не знали страху перед Росією. Ми, казахи, не думали, що Росія може напасти на Казахстан, поки вона вела себе відповідно до принципів міжнародного права, найважливіший з яких – повага територіальної цілісності держав. І раптом повний відступ від цивілізованої поведінки» [47].

Найбільша проблема, яка постала перед Казахстаном – це ідентифікація казахських росіян себе із Росією, що у контексті прикладу подій у Криму та на Донбасі почало сприйматись казахською громадськістю як потенційна проблема з лояльністю росіян до Казахської держави у разі ймовірного нападу Росії. А тому представники казахської еліти почали задумуватись: «якщо Росія раптом нападе на Казахстан, як будуть поводитись люди? Казахи беруть в руки зброю і йдуть давати відсіч. А росіяни? Вони стануть поряд з казахами чи вийдуть назустріч агресору з хлібом-сіллю? На Україні як було? Пропаганда зробила свою справу, і росіяни стали говорити, що українці – це фашисти. Якщо завтра зомбоящик почне погано говорити про казахів, цілком можливим є такий же розвиток подій» [47].

Додаткову складність ситуації у Казахстані створює і та обставина, що казахи, як одна із найбільш русифікованих націй, у зв'язку з подіями в Україні також опинилась поділеною, бо частина їх, купившись на російська казки про «українських фашистів», підтримала у 2014 р. Росію.

Відповіддю казахської влади на потенційну загрозу російського сепаратизму та вторгнення стала активізація політики казахизації північних територій, зокрема, шляхом перекидання казахського населення із півдня країни. Вже навесні 2014 р., після кримського референдуму у ЗМІ потрапила інформація про плани казахської влади переселити з півдня на північ 300 тис. казахів [48]. Прагнучи змінити етнічний баланс у прикордонних із Росією областях та убезпечитись від розвитку там сепаратистських тенденцій, казахський уряд влітку 2017 р. оголосив про плани впродовж 2018-2020 рр. переселити на північ із перенаселених південних та західних регіонів 59 тис. казахських сімей [49].

Крім того, у жовтні 2017 р. президент Казахстану Н.Назарбаєв підписав указ про поетапне переведення казахської мови з кирилиці на латинську графіку та затвердив новий алфавіт [50].

Влада найбільш інтегрованої з Росією Білорусі після російської агресії проти України 2014 р. також демонстративно не підтримала російський курс щодо України. У той час, як російський політикум тривалий час називав нову українську владу не інакше як «хунта» й докладав значних зусиль для розколу України та створення на її території підконтрольної Москві «Новоросії», президент Білорусі О.Лукашенко 28 травня 2014 р. привітав новообраного президента України

П.Порошенка, підкресливши, що для Білорусі «важливо, щоб Україна була стабільною і сильною державою» [51].

Водночас у Мінську почали говорити про необхідність зміцнювати суверенітет власної держави та білоруську національну ідентичність, розцінюючи ці кроки у якості превентивних заходів проти ймовірних посягань Москви на білоруську державність.

Так, у липні 2014 р. президент Білорусі О.Лукашенко вперше за довгі роки виступив із промовою на білоруській мові, а згодом анонсував збільшення кількості годин білоруської мови у школі. З 2014 р. білоруської мови стало більше на телебаченні та у рекламі, значно поширилась практика продажу одягу з елементами національного орнаменту, окремі мережі магазинів та заправок почали переходити на обслуговування клієнтів білоруською мовою. Фактично влада Білорусі почала обережно реалізовувати курс «м'якої білорусизації» [52].

Як пишуть деякі, стурбовані цим новим курсом Білорусі російські оглядачі, «справжній сплеск націоналістичних настроїв відбувся незабаром після возз'єднання Криму з Росією. Білоруська влада вирішила, що кримський сценарій може бути застосований і до неї, і гарантію від цього побачили у поширенні в суспільстві націоналістичних і русофобських ідей» [53].

Зокрема, після 2014 р. білоруська влада почала практикувати арешти проросійських активістів та публіцистів, звинувачуючи їх у підриві суверенітету та незалежності білоруської держави, чого раніше собі не дозволяла. Зокрема, під час щорічної прес-конференції 29 січня 2015 р. О.Лукашенко заявив, що дав доручення спецслужбам вжити заходів проти російських «чорносотенців», які не тільки бігають по лісах, а й плывузають про Білорусь» [54].

Йдучи цим шляхом, білоруська влада у 2016 р. за українським прикладом започаткувала День вишиванки й переглянула своє скептичне ставлення до Білоруської Народної Республіки, трактуючи тепер БНР одним із етапів становлення сучасної білоруської державності [55]. Відповідно у 2018 р. влада не лише дозволила провести у Мінську День волі, присвячений 100-річчю проголошення Білоруської Народної Республіки, хоча попереднім святкуванням білоруські правоохоронці активно перешкождали, а й підключила державні установи до святкувань.

На концерті в центрі Мінська зібралось близько 50 тис. чол., що стало наймасовішою акцією білоруських націоналістів з середини 1990-х рр.

Очевидно режим О.Лукашенка після подій 2014 р. в Україні вирішив додатково зміцнити позиції білоруської державності перед тиском Росії, контролювано підключивши і ресурс білоруських націоналістичних рухів, які, очевидно, пішли на співпрацю з владою у цьому питанні.

Водночас міжнародна криза навколо агресії Росії проти України сприяла виходу Білорусі з ізоляції з боку Заходу. Ці події змусили ЄС переглянути свою політику щодо Білорусі, столиця якої стала міжнародним майданчиком для переговорів з врегулювання кризи. Після того, як у Мінську 05 вересня 2014 та 12 лютого 2015 рр. двічі укладались угоди щодо припинення збройного конфлікту на Донбасі, ЄС задля поліпшення дипломатичних відносин із Білоруссю спочатку у жовтні 2015 р. призупинив дію персональних санкцій проти президента Республіки Білорусь О.Лукашенка та його оточення, які були запроваджені у 2004 та 2011 рр. через порушення прав людини, а потім у лютому 2016 р. відмінив їх [56]. Також із жовтня 2015 р. уряд США почав реалізовувати політику послаблення санкцій щодо білоруських кампаній, запроваджених у 2006, 2007 та 2010 рр.

Водночас влада Білорусі побоюється, що український революційний досвід делегітимації та зміни влади можуть спробувати використати білоруські опозиціонери, взявши український Майдан у якості прикладу. Окрім того, у бойових діях на Донбасі беруть участь білоруські націоналісти, набуваючи відповідного досвіду. Тому у березні 2017 р. у Білорусі в якості превентивних заходів були затримані декілька десятків опозиційних активістів із «Білого легіону» та «Молодого фронту», які, за словами О.Лукашенка та представників КДБ Білорусі, готувались до організації масових безладів у таборах на території України [57]. 24 березня 2017 р. О.Лукашенко прямо заявив: «Ситуація українська в Білорусі – не зі мною. Не можу допустити, щоб у Білорусі повторився український варіант... І якщо влада цього не побачить, тоді буде ланцюгова реакція, її дуже складно зупинити, тому що будуть втягнуті мільйони людей» [58].

Також влада Азербайджану у 2015 р. та Казахстану у 2016 р. заявляли, що попередили розгортання протестних подій за сценарієм Майдану. Зокрема президент Азербайджану І.Алієв 8 вересня 2015 р.

заявив, що «в Азербайджані хотіли створити «майданівський рух». Хотіли залучити до цих брудних справа молодь і зробили їх нещасними. Для створення напруженості в Азербайджані були витрачені великі гроші... Ми захистили нашу країну від цих лих» [59]. У свою чергу президент Казахстану Н.Назарбаєв 5 травня 2016 р. наголосив, що «зараз час непростий, казахстанці не хочуть українських подій в Казахстані, я це знаю. Нехай всі чують. А хто це хоче сюди принести – ми застосуємо найжорсткіші заходи» [60].

У свою чергу в Таджикистані у липні 2014 р. під впливом українських подій були прийняті превентивні заходи проти мітингової активності громадян. Парламент ухвалив зміни до відповідного закону, які забороняють участь в акціях протесту іноземців, осіб без громадянства, а також «людей у масках», а використання на мітингах запальних і вибухових сумішей типу коктейлів Молотова буде трактуватися як застосування вогнепальної зброї і каратимуться відповідно [61].

Все вище викладене дає нам підстави стверджувати що події в Україні та позиція України, особливо у 1991, 1997, 2004 та 2013-2014 рр. мали суттєвий вплив на весь пострадянський простір та його трансформацію.

Загалом у результаті нашого дослідження ми дійшли наступних висновків:

1. Всеукраїнський референдум про незалежність 1991 р. запустив процес розпуску СРСР та появу т.зв. пострадянського простору, країни якого Росія намагалась по новому зібрати у форматі СНД.

2. Впродовж усіх 1990-х та початку 2000-х рр. Україна була ключовою силою, яка стримувала трансформацію СНД на більш інтегроване об'єднання на чолі з Росією. Більше того, Україна виступала неформальним центром «сил опору» імперським та інтеграційним планам Росії в СНД, надаючи посильну військово-технічну допомогу Грузії та Азербайджану у їх боротьбі із підтримуваними Москвою сепаратистами.

3. Процес структурної трансформації пострадянського простору у формі його геополітичної сегментації почався зі створення у 1997 р. орієнтованого на Захід регіонального об'єднання ГУАМ у складі Грузії, України, Азербайджану та Молдови з метою протидіяти політичному й економічному диктату Москви на пострадянському просторі. Створення у 2005 р. «Співтовариства демократичного вибору» було спробою України

посилити свій статус регіонального лідера групи пострадянських країн, орієнтованих на Захід.

4. Серія масових громадянських протестів, які привели до зміни влади у Грузії, Україні та Киргизії у 2003-2005 рр., але насамперед Помаранчева революція в Україні, як найбільшої з демократично орієнтованих країн пострадянського простору, у середині 2000-х рр. посилили процес геополітичної сегментації пострадянського простору на три групи країн, вектори розвитку яких розходились: в одній ішов складний процес побудови демократичної політичної системи з традиціями змінюваності влади (Україна, Грузія, Молдова), інша продовжила йти шляхом укорінення авторитарних режимів (Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Окремо стоять Вірменія та Киргизстан, які за своїми політичними процесами тяжіють до групи євроорієнтованих країн, але їх геополітичне становище змушує їх залишатись на євразійському векторі розвитку.

5. Україна в часи президентства В.Ющенка вперше в пострадянській історії запропонувала новий порядок денний для пострадянського простору, альтернативний до російського, його основними елементами були: поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів.

6. Помаранчева революція в Україні запустила процес руйнування відносин «холодного миру» між Росією і Заходом, який існував з часів перемоги Заходу у «холодній війні» та посилила геополітичне суперництво між ними. Геополітичним значенням Помаранчевої революції став підриг неподільного домінування Росії на пострадянському просторі та обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським сегментом.

7. Народжена й успішно апробована в Україні соціально-політична традиція Майдану стала чинником, який почав впливати на весь пострадянський простір, адже тепер еліти усіх пострадянських країн, мали враховувати те, що українці довели – авторитарний пострадянський режим може бути усунутий від влади народом. Зокрема, Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан та Таджикистан на офіційному рівні визнати приклад Майдану загрозою державній безпеці.

8. Одним із наслідків Помаранчевої революції в Україні став перехід Росії до політики жорсткого економічного тиску щодо інших пострадянських країн, яка вилилась у ряд торгових воєн з Україною, Грузією, Молдовою, Білоруссю тощо. Зворотнім боком такої нової російської політики стала втрата довіри до Мокви з боку її пострадянських партнерів та сприйняття Росії як загрози.

9. Почавши у 2007 р. першою серед країн пострадянського простору переговори з ЄС про укладення Угоди про асоціацію, Україна започаткувала процес цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору, адже слідом за Україною у 2010 р. аналогічні переговори з ЄС розпочали Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан.

10. Прагнення Росії перешкодити процесам цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору через формалізоване приєднання ряду пострадянських країн до європейського цивілізаційного простору привело спочатку до безпрецедентного політико-економічного тиску на ці країни, а потім і до відкритої збройної агресії проти України у 2014 р.

11. Російська агресія проти України 2014 р. виявила наступні тенденції у розвитку пострадянського простору:

- зробила неможливим поєднання євразійського та європейського векторів інтеграції, усі пострадянські держави мали обрати або один із них, або жодного. У результаті дефрагментація пострадянського простору за геополітично-цивілізаційними ознаками на три сегменти зміцнилась. Станом на сьогодні, на пострадянському просторі за критерієм участі в інтеграційних процесах можна виділити три групи країн: ті, які ідуть шляхом інтеграції з ЄС (Україна, Молдова, Грузія), учасники Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан. Киргизстан, Вірменія) та країни, які в силу різних причин ухиляються від участі в інтеграційних об'єднаннях (Узбекистан, Азербайджан, Туркменістан, Таджикистан).

- небажання практично всіх країн односторонньо орієнтуватись на Росію;

- з огляду на серйозні розходження Росії, Білорусі та Казахстану у питанні формату торговельних відносин з Україною після підписання нею Угоди про асоціацію з ЄС, під загрозу було поставлено одне з ключових досягнень євразійської інтеграції – єдина митна територія у межах Митного союзу ЄАЕС;

- навіть найближчі союзники Росії – Білорусь і Казахстан – почали побоюватись загроз державній безпеці з боку Москви і стали вживати заходи для зміцнення національної ідентичності білорусів і казахів та зменшення російських культурних впливів;

- продемонструвала практичний провал концепту «Русского мира» на пострадянському просторі, який ґрунтувався на ідеї загальноросійської ідентичності, оскільки в умовах України створити «Новоросію», граючи на мовних, культурних чи національних почуттях громадян, не вдалося.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ворожейкина Т. Украина: неутраченные иллюзии / Татьяна Ворожейкина // Pro et Contra. – 2014. – №3-4 (63). – С.6-25.
2. Баев П. Геополитика самоизоляции / Павел Баев // Pro et Contra. – 2014. – №3-4 (63). – С.73-86.
3. Куклина И.Н. Украинский кризис и трансформация постсоветского пространства / И.Н.Куклина // Запад – Восток – Россия 2014. Ежегодник. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – С.61-66.
4. Лысенков А.В. Взаимоотношения Украины со странами СНГ после «Оранжевой» революции: интересы и результаты (2005–2009) / А.В. Лысенков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2011. – № 6. – С. 320–325.
5. Чуфрин Г.И. Евразийская интеграция и украинский кризис / Г.И.Чуфрин // Запад – Восток – Россия 2014. Ежегодник. – М.: ИМЭМО РАН, 2015. – С.92-94.
6. Дергунова Н.В., Насыбуллова В.Н. Противоречия интеграционной политики Европейского Союза и Российской Федерации на европейской части постсоветского пространства (реализация прогнозов З.Бжезинского) / Н.В.Дергунова // Власть. – 2014. – №11. – С.136-139.
7. Соловей В.Д. «Цветные революции» и Россия / В.Д. Соловей // Сравнительная политика. – 2011. – Т.2. – № 1 (3). – С.33-43.
8. Бочанова М.А. «Цветные революции»: актуальный ракурс / М.А.Бочанова // Среднерусский вестник общественных наук. – 2011. – №2. – С. 138-144.
9. Скаков А. Россия и ГУАМ А.Скаков // Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №3-4. – С.162-177.
10. Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримониальная интерпретация / А.Фисун // Прогнозис. – 2006. – № 3(7). – С. 211–244.
11. Бовсунівський П.В. Військово-технічне співробітництво України й Республіки Азербайджан в контексті нагірно-карабахського конфлікту / П.В. Бовсунівський // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2011. – Вип. 103(2). – С. 32-34.
12. Asmus R. Redrawing (Again) the Map of Europe: A Strategy for Integrating Ukraine into the West / Ronald Asmus // Ukraine after the Orange Revolution: Strengthening European and Transatlantic Commitments / Joerg Forbrig and Robin Shepherd (edit.). – Washington DC : The German Marshall Fund of the United States. – 2005. – P.85-112.
13. Колтон Т., Чарап С. Победителей нет: украинский кризис и разрушительная борьба за постсоветскую Евразию / Тимоти Колтон, Самуэль Чарап // Россия в глобальной политике. – 2017. – Декабрь. – Спецвыпуск. – 184 с.
14. Бобрович В. Як козаки Кавказ воювали. Щоденник сотника Устима: біографія / В. Бобрович. — К. : Гамазин, 224 с.; У горах Сванетії. Історія. Факти. Особливості /

- Тригуб О. А., Бірюков І. І., Горбунов Д. Є., Клименко С. В., Сизоненко С. В. – Вінниця : Крила України, 2006. – 143 с.
15. McFaul M. Transitions from postcommunism / Michael McFaul // *Journal of Democracy*. – 2005. – July. – Vol. 16. – № 3. – P.5-19.
 16. Drez D. The Fourth Wave of Democratization? / Daniel W. Drezner / *Foreign Policy*. 24.05.2005. – Режим доступу: <http://foreignpolicy.com/2005/03/24/the-fourth-wave-of-democratization/#>
 17. Бочанова М.М. «Цветные революции» на постсоветском пространстве в контексте четвертой «демократической волны» / М.М. Бочанова // *Среднерусский вестник общественных наук*. – 2009. – №2. – С.171-177.
 18. Немчинова Т.С. Проблема концептуального развития демократии в контексте четвертой волны демократизации / Т.С.Немчинова // *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*. – 2012. – Т.13. – Вып.4. – С.206-213.
 19. Фисун А. Политическая экономия «цветных» революций: неопатримониальная интерпретация / А.Фисун // *Прогнозис*. – 2006. – № 3(7). – С. 211–244.
 20. Голдстоун Дж. К теории революции четвертого поколения / Дж.Голдстоун // *Логос*. – 2006. – № 5. – С.58-103.
 21. Немцов и Чубайс на оранжевом майдане. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=xItPkD6Ay3k>
 22. «Путін Югенд» на шляху до створення Владіміром Путіним нової наддержави... 26.07.2007. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/967193.html>
 23. Смазнов И. А. Евразийство в постсоветской России / И. А. Смазнов // *Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. Аспирантские тетради*. – 2008. – №29(65). – С.298-303.
 24. «Наши» спасли Кремль от «оранжевой революции». 31.01.2010. – Режим доступу: <https://russian.rt.com/inotv/2012-01-31/Putin-Rossiya-i-Zapad-demokratiya>
 25. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10.02.2007. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>
 26. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/acts/news/785>
 27. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г. № 1662-р). – Режим доступу: <http://government.ru/info/6217/>
 28. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 12 февраля 2013 г.) – Режим доступу: http://archive.mid.ru/brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b160051bf7f
 29. Вірменія вирішила вступити у Митний союз. 03.09.2013. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/88429>
 30. Азербайджан теж відмовляється від асоціації з ЄС. 25.11.2013. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/94806>
 31. Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами - членами, з іншої сторони / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. №905-р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80>
 32. Mackinder H. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction* / Halford Mackinder. – Washington, D.C. : National Defense University Press, 1996. – 214 p.

33. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г. №815) // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2014. – 30 декабря. – №6570 (298).
34. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». 24.10.2014. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
35. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г. № 683) – Режим доступа: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>
36. Кремль понимает: все, что происходит в Украине, будет иметь влияние на Россию, поэтому Майдан для Путина - это был самый большой ужас в жизни, - историк Эпплбаум. 08.03.2018. – Режим доступа: <https://censor.net.ua/n3054610>
37. Дмитрий Саблин: «Антимайдан» никому не позволит расшатать ситуацию». 20.01.2015. – Режим доступа: <http://portal-kultura.ru/articles/person/80034-dmitriy-sablin-antimaydan-nikomu-ne-pozvolit-rasshatat-situatsiyu/>
38. В России создается движение «Антимайдан». 15.01.2015. – Режим доступа: <http://mirror715.granir.info/Politics/Russia/Parties/m.236898.html>
39. Путин сравнил антикоррупционные митинги в России с началом «арабской весны» и «Евромайдана». 30.03.2017. – Режим доступа: <https://www.novayagazeta.ru/news/2017/03/30/130292-putin-sravnil-antikorrupsionnye-mitingi-v-rossii-s-nachalom-arabskoy-vesny-i-evromaydana>
40. Путин: мы не допустим цветных революций в России и странах ОДКБ. 12.04.2017. – Режим доступа: https://www.gazeta.ru/politics/news/2017/04/12/n_9913283.shtml
41. Самсонов А. «Сегодня Украина, а завтра Россия». Татарские сепаратисты и исламисты призывают к российскому «Евромайдану» / Александр Самсонов. – Режим доступа: <http://ruspravda.info/Segodnya-Ukraina-a-zavtra-Rossiya.-Tatarskie-separatisti-i-islamisti-prizivayut-k-rossiyskomu-Evromaydanu-3284.html>; Сепаратистские тенденции в России и евромайдан. 26.02.2014. – Режим доступа: <https://rossaprimavera.ru/article/separatistskie-tendencii-v-rossii-i-evromaydan?gazeta=/gazeta/66>
42. «После того как я поменяю Украину, я хочу стать мэром Одессы». Интервью Михаила Саакашвили — о депортации, родине и политическом будущем. 07.03.2018. – Режим доступа: <https://meduza.io/feature/2018/03/07/posle-togo-kak-ya-pomenyayu-ukrainu-ya-hochu-stat-merom-odessa>
43. Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». 24.10.2014. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/news/46860>
44. Президент Армении шёл аннексию Крыма "примером реализации права народов на самоопределение". 20.03.2014. – Режим доступа: https://zn.ua/UKRAINE/prezident-armenii-schel-anneksiyu-kryma-primerom-realizacii-prava-narodov-na-samoopredelenie-141524_.html
45. Сурков В. Одиночество полукровки (14+) / Владислав Сурков // Россия в глобальной политике. – 2018 – №2. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/odinochestvo-polukrovki-14-19477>
46. Генасамблея ООН підтримала територіальну цілісність України. 27.03.2014. – Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/03/27/7020541/>
47. Рустем Кадыржанов: Казахи напуганы: сегодня Украина, а завтра кто? 17.03.2015. – Режим доступа: <http://www.dialog.kz/comment/75275>
48. Казахстан приступил к «коренизации». 31.03.2014. – Режим доступа: <https://topwar.ru/42707-kazahstan-pristupil-k-korenizacii.html>
49. Великое переселение народов: «казахизация» севера как прививка от сепаратизма? 15.08.2017. – Режим доступа: <http://press-unity.com/analitika-stati/10393.html>
50. Куда язык доведет: почему Казахстан перешел на латиницу. 20.02.2018. – Режим доступа: https://www.gazeta.ru/politics/2018/02/20_a_11657323.shtml

51. Лукашенко поздравил Порошенко с победой на выборах и напомнил о дружбе. 28.05.2014. – Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/politics/lukashenko-pozdravil-poroshenko-s-pobedoy-na-vyborah-i-napomnil-o-druzhbe-524190.html>
52. Почему Лукашенко полюбил белорусский язык и нацстроительство. 27.12.2016. – Режим доступу: <https://carnegie.ru/commentary/66512>
53. Батькины нацисты. Белорусские правые защищают страну от России. Лукашенко не против. 03.04.2018. – Режим доступу: <https://lenta.ru/articles/2018/04/03/belonazi/>
54. Президент обещал принять меры к "черносотенцам". 29.01.2015. – Режим доступу: http://by24.org/2015/01/29/alexander_lukashenko_promised_to_catch_all_pro_russian_co_ssacs_in_belarus/
55. Администрация Лукашенко интересовалась у Академии наук ролью БНР в истории страны. Что ответили ученые? 01.03.2018. – Режим доступу: <https://belaruspartisan.by/politic/417385/>; Празднование юбилея БНР: 7 удивительных моментов. 26.03.2018. – Режим доступу: https://gazetaby.com/cont/art.php?sn_nid=136928
56. ЕС зняв санкції з Білорусі та Лукашенка. 15.02.2016. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/world/1265722-es-chastkovo-znyav-sanktsiji-z-bilorusi.html>
57. Лукашенко заявив про затримання "бойовиків, які тренувалися в Україні". 21.03.2017. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/03/21/7138802/>; КГБ: среди задержанных активистов "Белого легиона" профессиональные боевики. 23.03.2017. – Режим доступу: <http://www.belta.by/society/view/kgb-sredi-zaderzhannyh-aktivistov-belogo-legiona-professionalnye-boeviki-239069-2017/>
58. Лукашенко: украинского варианта в Беларуси не допустят. 24.03.2017. – Режим доступу: <http://www.belta.by/printv/president/view/lukashenko-ukrainskogo-varianta-v-belarusi-ne-dopustjat-239199-2017/>
59. При Президенте Азербайджана Ильхаме Алиеве состоялось совещание, посвященное экономическим вопросам и подготовке государственного бюджета на 2016 год. 08.09.2015. – Режим доступу: https://azertag.az/ru/xeber/Pri_Prezidente_Azerbaidzhana_Ilhame_Alieve_sostoyalos_soveshchanie_posvyashchennoe_ekonomicheskim_voprosam_i_podgotovke_gosudarstvenno_go_byudzhetu_na_2016_god_VIDEO-882954
60. Казахстанцы не хотят украинских событий, я это знаю – Назарбаев. 05.05.2016. – Режим доступу: <https://informburo.kz/novosti/kazahstancy-ne-hotyat-ukrainskih-sobytiy-ya-eto-znayu-nazarbaev.html>
61. Таджикистан опасается повторения украинского "майдана". 03.07.2014. – Режим доступу: https://ria.ru/cj_news/20140703/1014535330.html

УДК 94: 330.35 + 339.924 (4)

Вітер В. І.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ЇЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Розглянуто якість життя як важливий фактор європейської інтеграції. Досліджено категорію «якість життя» та її значення. Зроблено висновок про важливу роль держави в підвищенні рівня і якості життя населення через активізацію економічного росту і соціальну спрямованість його результатів.

Ключові слова: *якість життя, економічне зростання, інтегральний підхід, соціальна політика, стандарти життя, євроінтеграція.*

Витер В. И. Качество жизни населения Украины как фактор ее европейской интеграции.

Рассмотрено качество жизни как важный фактор европейской интеграции. Исследована категория «качество жизни» и ее значение. Сделан вывод о важной роли государства в повышении уровня и качества жизни населения с помощью активизации экономического роста и социальной направленности его результатов.

Ключевые слова: качество жизни, экономический рост, интегральный подход, социальная политика, стандарты жизни, евроинтеграция.

Viter V. Quality of life of the population of Ukraine as a factor of its European integration.

Quality of life as an important factor of European integration is considered. The category of «quality of life» and its significance was investigated. The conclusion about the important role of the state in raising the level and quality of life of the population is due to the intensification of economic growth and the social orientation of its results.

Keywords: quality of life, economic growth,, integral approach, social policy, population standard of living, eurointegration.

Проблеми рівня і якості життя населення завдяки своїй актуальності сьогодні привертають увагу громадськості, вчених, політиків, відносяться до глобальних проблем сучасності. В умовах глобалізації, коли відбувається зближення країн світу, необхідно постійно переглядати соціально-економічну політику і корегувати її цілі в інтересах людини.

Наміри нашої країни інтегруватися до Європейського Союзу проголошені в багатьох документах уряду. У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» від 7 вересня 2017 р. говориться: «У країні сформувався креативний постіндустріальний клас носіїв європейських цінностей свободи, відповідальності, активності... Наш сценарій – оптимістичний, і назва цьому сценарію: «Успішна європейська Україна успішних українців» [1]. Сьогодні швидко формується новий світогляд українського громадянина, якому імпонують європейські та загальнолюдські цінності. Однією із таких європейських цінностей є рівень і якість життя населення.

В ХХІ ст. в науковій літературі все частіше зустрічається думка про те, що його особливістю стає не боротьба ідеологій і змагання за темпи економічного росту, а посилення конкуренції за якість життя, якість людського капіталу і науковий прогрес. В багатьох країнах світу нова парадигма суспільного розвитку пов'язується з прогресом людини, а якість життя стає центральною ланкою нової моделі розвитку. При цьому особливого значення набувають забезпечення прав і свобод, матеріальна

забезпеченість і рівень здоров'я населення, безпека умов життя людей, підвищення рівня задоволення соціальних і духовних потреб населення, забезпечення зайнятості й гідних умов праці, високий рівень освіти.

Окремі країни світу в результаті пошуку адекватних цілей суспільного розвитку кардинально змінюють свою соціально-економічну політику. Проте такі зміни не повинні порушувати невід'ємних прав, які мають всі люди. Так, в ст. 25 Загальної декларації прав людини записано: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи, їжу, одяг, житло, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини» [2]. Крім того, в ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права говориться: «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя» [3].

У 60-х рр. XX ст. науковці з'ясували, що окремі кількісні показники рівня життя не відображають багатьох тенденцій розвитку суспільства, оскільки не беруть до уваги багатьох потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій громадян. Тому вчені та політики стали використовувати термін «якість життя», який порівняно з «рівнем життя» доповнює систему оцінок соціально-економічної реальності.

Відомою в економічній літературі є книга А.Пігу «Економічна теорія добробуту» (1932) [4], в якій автор обґрунтував поняття економічного добробуту та фактори, що на нього впливають. Він стверджує, що поняття індивідуального добробуту не зводиться до його економічного аспекту і включає такі показники якості життя, як умови довкілля, праці та відпочинку, доступність освіти, забезпеченість житлом, громадський порядок, медичне обслуговування тощо.

Термін «якість життя» вперше застосував Дж.Гелбрейт у 1957 р. в науковій праці «Суспільство достатку» [5] з метою порівняння високого рівня життя і його відносного відставання від широкого кола потреб, які з'являються в США. І вже в 1963 р. цей термін був прилюдно використаний американським президентом Дж.Кеннеді в «Доповіді про положення нації», де він висунув тезу про те, що якість американського

життя повинне йти в ногу з кількістю американських товарів [6]. В 1964 р. президент Л.Джонсон заявив, що цілі американського суспільства «не можуть бути виміряні розміром наших банківських депозитів. Вони можуть бути виміряні якістю життя наших людей» [7]. З цього часу термін «якість життя» все частіше став використовуватись в політиці.

Ідеї оцінки якості життя певний час не знаходили широкого застосування з тієї причини, що показники якості життя достатньо важко сформулювати, а ще складніше виміряти. Проте, після виходу праці «Соціальні індикатори» (1966) [8] розпочалась робота у новому напрямі соціальних досліджень, що пов'язаний з тематикою якості життя. З початку 70-х рр. XX ст. поняття якості життя стали використовувати соціологи як цілісну концепцію. Дж.Форестер запропонував використовувати соціальну модель якості життя як органічну складову частини глобальної моделі. Для цього він запропонував показники: стандарт життя, рівень сукупності населення, рівень харчування, рівень забруднення навколишнього середовища [9].

Сьогодні категорія «якість життя населення» досліджується всіма соціальними науками через те, що вона охоплює всі сфери суспільства, пов'язані з життєдіяльністю людей. Вчені різних наукових напрямів розглядають це поняття як найкращу характеристику стану людського життя, на яке прямо або опосередковано впливають економічні, екологічні, соціальні, природні, географічні, ідеологічні, історичні, культурні, психологічні й політичні фактори.

Проблема якості життя була однією з центральних в діяльності Римського клубу, який у другій половині XX ст. об'єднав кращих фахівців із різних напрямків науки із різних країн. Створюючи різні моделі якості життя, члени цієї організації постійно зверталися до цінностей, які розглядалися ними і як індикатор рівня життя, і як критерій ефективності розвитку суспільства. Члени Римського клубу розуміли якість життя як сукупність умов життєдіяльності, що дозволяють забезпечити комфортність і безпеку життєдіяльності людини. Вони пов'язували досягнення якості життя з формуванням нової системи цінностей, стверджуючи при цьому, що необхідно навчитися цінувати всі неекономічні переваги та потреби й визнати при цьому, що їх руйнування часто буває результатом надмірної пропозиції економічних благ [10].

В роботі Б.Гаврилишина «Маршрути, що ведуть в майбутнє» (1980) висловлюється думка про те, що зміни в суспільстві, які починаються зі змін технологічної системи, мають своїм наслідком формування нової системи цінностей. З точки зору вченого, саме нові цінності повинні стати основою розвитку економіки, досягнення якості життя, і саме вони в змозі забезпечити ефективність суспільного розвитку.

У дослідженні О.Джаріні «Діалог про багатство і добробут» (1980) висловлюється думка, що високий рівень якості життя пов'язується з формуванням нової еколого-економічної системи цінностей. Критикуючи існуючу економіку, вчений наголошує на тому, що вона не забезпечила багатства і добробуту, зруйнувала навколишнє середовище, не замислювалася про саму людину. О.Джаріні вважає, що необхідно створити нову економіку, засновану на еколого-економічних цінностях, що дозволить забезпечити належну якість життя.

На початку 80-х рр. XX ст. ідеї сформованої концепції якості життя вчені використали в новій концепції людського розвитку. Він став визначатись не лише як досягнутий рівень добробуту, а й як процес зростання людських можливостей – людина має прожити довге життя, бути здоровою, освіченою, користуватися політичними і економічними свободами, правами людини, суспільною повагою до особистості.

Отже фахівці Римського клубу в глобальному масштабі виділили найважливіші фактори, що впливають на параметри якості життя населення: стандарти життя, зростання народонаселення, темпи економічного зростання, стан навколишнього середовища, науково-технічний прогрес.

Щороку в Брюсселі проходить конкурс проектів, які допомагають підвищити якість життя європейців – RegioStars Awards. У 2017 р. 103 регіони країн Євросоюзу запропонували на розгляд свої проекти в сферах охорони навколишнього середовища, захисту прав жінок, освіти, впровадження цифрових технологій в міське середовище, інновацій для середнього та малого бізнесу. П'ять переможців отримали фінансування фондів Європейського Союзу. Перевага віддавалася проектам, що сприяють регіональному розвитку і пропонують оригінальні вирішення актуальних питань [11].

В найближчі роки на ринку праці відбудуться глобальні зміни, які пов'язані з продовженням четвертої промислової революції. Торкнуться ці

зміни й рівня і якості життя населення. В нових умовах підвищиться попит на висококваліфікованих працівників. При цьому безперервного підвищення кваліфікації вже буде недостатньо, людина в нових умовах буде частіше міняти професію. Все це швидко вплине на зміну умов і способу життя людей, змінить саму людину – вона стане більш освіченою, вимогливою, незалежною, зміцниться її соціальний статус. Тобто вплив Індустрії-4 позначиться на якісних змінах в сфері праці і через ці зміни вплине на рівень і якість життя населення.

Підвищення психофізіологічних вимог до працюючої людини вимагають створення умов для відтворення якісно нових характеристик робочої сили. Принципово змінюються підходи до визначення рівня і структури джерел та засобів матеріального забезпечення відтворення населення в цілому та робочої сили, зокрема. В першу чергу буде забезпечено найманих працівників з адекватним рівнем заробітної плати та надійною системою соціального захисту.

Вже сьогодні в європейських країнах спостерігається розвиток гнучких форм зайнятості та створення робочих місць з неповним робочим днем на допоміжних роботах і у приватній сфері послуг, поширення тимчасової або часткової зайнятості, короткотермінових трудових контрактів. Всі ці заходи спрямовані на попередження значних масштабів безробіття. Важливо те, що на попит робочої сили будуть більше впливати не кількісні параметри робочої сили, а її якісні характеристики.

Сьогодні рівень і якість життя населення порівнюють в різних країнах світу, і тому такими дослідженнями займаються міжнародні організації. Найбільш поширені методи дослідження рівня і якості життя населення базуються на розрахунках індексу людського розвитку, індексу процвітання, всесвітнього індексу щастя, індексу людського капіталу, індексу покращення життя.

Тобто сьогодні у світі вже існує спеціальна методика розрахунку агрегованих показників якості життя. Наприклад, індекс людського розвитку розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття як основних характеристик людського потенціалу досліджуваної території. Він є стандартним інструментом при загальному порівнянні рівня життя різних країн і регіонів. Індекс публікується в рамках Програми розвитку ООН (ПРООН) в звітах про розвиток людського потенціалу [12].

Експерти ООН відзначають, що в період 1990-2015 рр. у всіх регіонах світу середні показники людського розвитку значно покращилися, однак третина населення Землі, як і раніше, живе за межею мінімально допустимого рівня.

За даними доповіді ПРООН про розвиток людського потенціалу за 2016 р., Україна за індексом людського розвитку знаходилась на 84 місці серед 187 країн світу. Україна і Вірменія поділили позицію в рейтингу, увійшовши до числа держав з високим рівнем людського розвитку. Водночас наша країна істотно погіршила свої позиції порівняно з 2015 р., коли перебувала на 55-му місці.

Однак індекс людського розвитку враховує лише окремі аспекти життєдіяльності людини, які впливають на формування людського потенціалу, а подальша реалізація придбаного потенціалу не враховується, тобто недооцінюється соціальне середовище конкретної країни, функціонування якого безпосередньо залежить від політики держави.

Інший агрегований показник якості життя – індекс процвітання – оцінює суспільне благополуччя і його розвиток в глобальному масштабі. Індекс складається британським аналітичним центром The Legatum Institute з 2008 р. і включає групи показників, що об'єднані за вимірами: економіка; підприємництво; управління; освіта; охорона здоров'я; безпека; особисті свободи; соціальний капітал. Україна за цим індексом у 2017 р. зайняла 112 місце серед 149 країн світу [13].

За індексом всесвітнього щастя (2016) Україна зайняла 70 місце серед 140 країн світу. Цей індекс публікується з ініціативи ООН з 2012 р. і показує відносну ефективність, з якою країни використовують економічний ріст і природні ресурси для забезпечення щасливого життя своїх громадян. Він вимірює показники задоволеності жителів кожної країни та середню тривалість їх життя у відповідності з кількістю споживаних ними природних ресурсів. Економічні показники при розрахунку цього індексу не використовуються.

Інший агрегований показник якості життя – індекс щастя, за яким Україна у 2017 р. зайняла 132 місце серед 157 країн; розраховується американським дослідним центром під егідою ООН. Мета цього індексу – показати досягнення країн світу і окремих регіонів з точки зору їх здатності забезпечити своїм жителям щасливе життя. Цей індекс враховує рівень ВВП на душу населення, очікувану тривалість життя, існуючі

громадянські свободи, почуття безпеки, впевненості в завтрашньому дні, стабільність сімей, гарантії зайнятості, рівень корупції, рівень довіри в суспільстві, доброчинність і щедрість, а також суспільну думку. На жаль, за цим індексом Україна визнана найнещаснішою країною Європи [14].

У 2017 р. за індексом людського капіталу Україна посіла 24 місце серед 130 країн світу, покращивши за рік позицію на 2 пункти. Проте наша країна значно відстає за складовими показниками, що характеризують реалізацію людського капіталу та очікувану тривалість здорового життя. Індекс людського капіталу розраховується Всесвітнім економічним форумом. При визначенні індексу враховуються складові, які характеризують рівень освіти в країні, професійної підготовки, працевлаштування і зайнятості, тривалість життя тощо.

Країни ОЕСР постійно оцінюють добробут своїх громадян та здійснюють розрахунки індексу покращення життя людей. Останні розрахунки цього індексу здійснені в 2017 р. за показниками в 11 різних сферах життя людини, які ОЕСР виділила в якості найважливіших після консультацій в країнах-членах. Кожен із 11-ти аспектів індексу включає від одного до трьох середніх показників, що стосуються добробуту: 1) житлові умови; 2) праця (заробітки, забезпечення роботою); 3) освіта; 4) громадянські права (участь в демократичних процесах); 5) задоволеність життям (наскільки людина щаслива); 6) праця/відпочинок; 7) доходи (доходи і фінансовий стан сім'ї); 8) суспільство (якість соціальних зв'язків, що підтримують людину); 9) екологія; 10) здоров'я (наскільки людина здорова); 11) безпека (кількість вбивств і нападів) [15].

Країни, що за величиною ВВП на душу населення мають високі показники матеріального благополуччя, такі як, наприклад, сімейний дохід і заробіток, можуть відставати в таких сферах, як гарантія трудової зайнятості, якість повітря, доступність житла і баланс між роботою і сімейним життям. Тому сьогодні у світі зростає розуміння того, що не один показник ВВП на душу населення важливий для життя людини, а існує ще багато показників, які заслуговують на увагу.

Для України одним з важливих завдань є формування соціальної політики, спрямованої на реалізацією функції підвищення рівня і якості життя переважної більшості населення. Соціальна політика повинна бути більш зрозумілою для населення у вирішенні багатьох соціальних проблем. Більш повна система оцінки рівня та якості життя могла б

спрямувати роботу органів державного управління на досягнення цілей соціально-економічного розвитку країни. Якість життя населення повинна стати критерієм ефективності розвитку суспільства, його орієнтації на задоволення потреб населення, поліпшення соціального середовища, вдосконалення людських ресурсів.

Майбутнє України нерозривно пов'язано з Європою та європейськими цінностями. У цьому контексті необхідно адаптувати національні соціальні норми, нормативи та гарантії до європейських стандартів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році» 7 вересня 2017 року. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-43086>.
2. Загальна декларація прав людини Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року. – Режим доступу: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_042
4. Пигу А. Экономическая теория благосостояния / А. Пигу: В 2 т. – М.: Прогресс, 1985. – Т. 1. – 512 с.
5. Galbraith J. The Affluent Society / John Kenneth Galbraith. – Houghton Mifflin, 1958. – 368 p.
6. Митин М.Б. НТР, образ жизни и идеологическая борьба / М.Б. Митин // XXV съезд КПСС: проблемы социалистического образа жизни и укрепления правопорядка : мат-лы науч. конф., 23-25 ноября 1976 г. – М.: Наука, 1977. – С.62-69.
7. Попов С.И. Проблема «качества жизни» в современной идеологической борьбе / С. И. Попов. – М. : Политиздат, 1977. – 277 с.
8. Social Indicators / Ed. By R.Bauer. – Cambridge. Mass: M.I.T. Press. 1966. – 357 p.
9. Forrester J. World Dynamic / Jay Wright Forrester. – N.Y. : Wriht-Allen Press 1971. – 142 p.
10. Вайцеккер Э. Фактор «четыре» в два раза больше богатства из половины ресурсов / Э. Вайцеккер, Э. Ловинс, Л. Ловинс // Новая постиндустриальная волна на Западе / под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999. – 640 с.
11. Инновационные проекты для улучшения качества жизни европейцев. 21.12.2017. – Режим доступу: <https://rumunia.com.ua/post/innovacionnye-proekty-dlya-uluchsheniya-kachestva-zhizni-evropejcev/>
12. Рейтинг ООН за индексом людського розвитку: Україна опускається на 29 позицій. 24.03.2017. – Режим доступу: <https://www.businessz.com.ua/news/27/2121>
13. Хоменко О. Україна у глобальних рейтингах 2017-2018 / О. Хоменко. 05.03.2018. – Режим доступу: <http://hvylya.net/special-projects/ukrainian-institute-future/ukraina-v-globalnyih-reytingah-2017-2018.html>
14. World Happiness Report 2017: Україна – «найнещасніша» країна Європи. 20.03.2017. – Режим доступу: <https://www.businessz.com.ua/news/27/2101>
15. OECD. Better Life Index - Edition 2017. – Режим доступу: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=BLI>

ПРОБЛЕМА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

З точки зору порівняльної західної політології та з врахуванням досвіду політичної історії розвинених західних країн доби Новітнього часу, в статті проведено аналіз основних етапів політреформи, що триває в Україні вже не перше десятиліття. Показано принципову відмінність реальних механізмів та інститутів української влади від справжнього демократичного еталону західної демократії та ефективного поділу влад. Розкриваються системні вади будь-якого парламентаризму за ситуації гострої кризи та механізми фальсифікації як президентських, так і парламентських політичних устоїв на пострадянському просторі. Спростовуються розповсюджені міфи щодо можливості демократизації української влади та сприяння наближенню України до членства в ЄС за допомогою запровадження процедури обрання президента у представницькому статусі законодавчим органом влади.

Ключові слова: українська політреформа, парламентсько-президентська республіка, конституції пострадянських країн, європейська політична історія.

Шморгун А.А. Проблема демократической трансформации постсоветского пространства: историко-политологическое измерение.

С точки зрения сравнительной западной политологии и с учётом опыта политической истории развитых западных стран Новейшего времени, в статье проведен анализ основных этапов политреформы, которая продолжается в Украине уже не первое десятилетие. Показано принципиальное отличие реальных механизмов и институтов украинской власти от подлинного демократического эталона западной демократии и эффективного разделения властей. Раскрываются системные недостатки любого парламентаризма в ситуации острого кризиса и механизмы фальсификации как президентских, так и парламентских политических форм власти на постсоветском пространстве. Опровергаются распространённые мифы относительно возможности демократизации украинской власти и приближения Украины к членству в ЕС с помощью процедуры избрания президента в представительном статусе законодательным органом власти.

Ключевые слова: украинская политреформа, парламентско-президентская республика, конституции постсоветских стран, европейская политическая история.

Shmorgun O. The problem of democratic transformation of the post-Soviet space: the historical and political dimensions

From the point of view of comparative Western political science and taking into account the experience of the political history of the developed Western countries, the article is devoted to the analysis of the main stages of the political reform that has been going on in Ukraine for more than the first decade. The principal difference between the real mechanisms and institutions of Ukrainian government from the true democratic standard of Western democracy and the effective division of power is shown. The systemic defects of any parliamentarianism are revealed in the context of the acute crisis and the mechanisms of falsification of both the presidency and parliamentary political structures in the post-Soviet space. The current widespread myths about the possibility of democratization the Ukrainian

authorities and facilitating Ukraine's accession to EU membership are being refuted by introducing a procedure for the election of a president in a representative status by the legislative authority.

Keywords: *Ukrainian political reform, parliamentary-presidential republic, constitutions of post-Soviet countries, European political history.*

Напередодні та під час святкування чергового Дня української Конституції знову активізувалось обговорення чергових проектів зміни чинної Конституції, обумовлене не стільки прагненням удосконалення чинного Основного закону, скільки початком чергової передвиборчої кампанії. В цілому ж процес так званої політреформи, періодично дещо вщухає, знову активізуючись з метою імітації політичної активності та підміни оцінки реальних справ того чи іншого політика.

Як це вже було на початку і наприкінці двохтисячних, практично всі політики першого ешелону нашої квазіеліти раптом заходились створювати «свої» проекти Конституції. Причому, за нашим глибоким переконанням, за весь цей час жодного по справжньому неупередженого і професійного обговорення проблеми побудови ефективної української влади, демократичної в тому сенсі, що вона реалізує інтереси українського народу, так і не відбулось.

Спочатку декілька слів щодо існуючої моделі політичного устрою та проектів його модернізації. Противники чергових конституційних змін слушно стверджують, що за процесом не скільки політичної реформи, скільки «перманентної революції» (термін Л.Троцького) ми так і не навчилися виконувати уже прийняті закони, в тому числі і Закон Основний.

Водночас, з цього ж приводу можна почути висловлювання на кшталт того, що, мовляв, завдяки проведеним конституційним змінам Україна, попри всі перепони, все ж таки, рухається в бік демократії, а значить, нехай і повільніше, ніж хотілось, наближається до омріяного статусу постійного члена ЄС. На користь цього висновку наводиться той аргумент, що відразу після приходу до влади на хвилі Революції гідності нової генерації політиків, були реалізовані заповіти другого Майдану, а саме: було відмінено «ганебне рішення заангажованого В.Януковичем Конституційного суду», який скасував поправки до Конституції, внесені за часів В.Ющенко.

Справді, 22 лютого 2014 р. натхненні настановами Революції Гідності депутати Верховної Ради України конституційною більшістю проголосували за повернення від незаконно відновленої з метою узурпації влади Конституції взірця 1996 р., яка задля спрощення узурпації влади запровадила президентсько-парламентську республіку, з явним домінуванням президентської складової, до поправок Основного Закону 2004 р., що буцімто встановили в країні парламентсько-президентську форму правління.

В дійсності «кучмівський» конституційний витвір, який його творці і сьогодні продовжують називати чи найкращим серед існуючих у демократичних країнах Основним законом, не мав нічого спільного з справжньою президентською республікою. Загальновідомо, що він став наслідком довгих політичних торгів між головою Верховної Ради О.Морозом (1994-1998) і Президентом України Л.Кучмою (1994-2005). З одного боку, в тому числі за рахунок граничного ускладнення процедури імпідменту «перша конституція незалежної України» гарантувала недоторканість і можливість монополізації влади практично непідсудному главі держави, а з іншого – надавала гарантії самій Верховній Раді, яку практично не можливо було розпустити.

Водночас документ закріплював фактичне всевладдя президента: хоча згідно тексту Конституції «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України», в реальності ж завдяки конституційно зафіксованому праву Президента призначати (хоча і за формальною згодою Верховної Ради) та припиняти повноваження прем'єр-міністра, а також положення, згідно з яким повноваження попереднього Кабінету Міністрів складаються перед новообраним Президентом України, виконавча влада фактично ставала інструментом в руках останнього.

А сам президент, маючи змогу контролювати діяльність уряду, за цим документом не несе жодної відповідальності за його діяльність. Навпаки він може використовувати очільника уряду у якості своєрідного громовідводу, списуючи на нього власний непрофесіоналізм та кримінальні оборудки шляхом відправлення у разі потреби прем'єр-міністра, який накопив на собі надто багато негативу, у відставку.

І хоча за цією Конституцією Верховна Рада залишає за собою право через процедуру висловлення недовіри відправити прем'єр-міністра та

очолюваний ним уряд у відставку, це не міняє загальної ситуації верховенства «арбітра» над правом (подібна процедура була реалізована лише одного разу у 2001, коли через вотум недовіри фактично позбувся своєї посади автор програми «реформи через добробут» В.Ющенко).

Але маючи повноваження обирати на посаду глави Кабінету Міністрів України чергового наступника, «владний володар» на посаді Президента України завжди мав змогу протягти наступну кандидатуру із числа своїх наближених (що, власне, і робив Л.Кучма). До того ж можливості для висловлення недовіри уряду за конституційним варіантом взірця 1996 р. були обмежені лише однією спробою протягом кожної сесії і, що важливіше, передбачали річний термін імунітету для уряду, програму діяльності якого затвердив парламент.

Отже, важливо підкреслити, що хоча українська Конституція взірця 1996 р. декларувала статус «соціальної держави» з величезними соціальними правами і гарантіями, яких насправді ніхто не збирався забезпечувати, а також демонстративно підкреслювала значення законодавчої влади, позаяк, на відміну від так званих суперпрезидентських республік на більшій частині пострадянського простору, в тексті українського Основного Закону повноваження Верховної Ради передують розділу «Президент», наша псевдо «президентсько-парламентська республіка» 1996 р. зразка типологічно цілком споріднена з «узаконеним беззаконням» ельцинського «президенства», або тими конституційними аналогами, які були написані і прийняті приблизно в той же період 90-х років у Білорусі, Казахстані, Туркменістані тощо.

В західній політології таке квазіпрезиденство називають монархією або ж сучасною дуалістичною монархією (дуалістичної в тому сенсі, що за існування гранично спотворених механізмів всенародного обрання глави держави, одноосібний владар або хазяїн держави керує практично в режимі абсолютного монарха під гаслом «король править, але не відповідає», чим, власне, за словами багатьох його критиків, і займався Л.Кучма).

Але величезна небезпека полягає в тому, що і нинішня, так звана парламентсько-президентська республіка, поправки до якої було внесено і прийнято вже за президенства В.Ющенка (2005-2010), не тільки не має нічого спільного з послідовною демократизацією української влади, а є чи не найгіршим варіантом розподілення повноважень між законодавчою та

виконавчою владою. А значить, з точки зору ефективності управління суспільством, цей конституційний проект аж ніяк не краще за кучмівський Основний Закон взірця 1996 р. Адже конституційні поправки, до яких ми повернулись з метою пом'якшення «президентського авторитаризму» в дійсності перетворюють проголошений поділ влад на поділ влади в першу чергу між президентом та прем'єром, кожний з яких прагне перетягти на свій бік Верховну Раду.

Фактично йдеться про розрив владних повноважень, який в теорії держави і права отримав визначення біцефалізму, тобто дослівно «двоголової», що виникає внаслідок подвоєння двох рівнозначних, а тому неминуче конфліктуючих центрів сили в межах виконавчої гілки влади. Отже, за подібної «безголової двоголової» конфлікт між прем'єром і президентом буквально заохочується самим їх статусом практично рівнозначних за владним статусом політичних функціонерів, що, зрозуміло, вкрай небезпечно через велику ймовірність виникнення клінчу між цими двома найбільш потужними, з точки зору контролю над силовими та економічними важелями, можновладцями.

За запровадження подібного «механізму стримувань та противаг» можливі лише два варіанти перебігу політичних подій: повна однакості між прем'єром і президентом на ґрунті їх належності до одного клану, наслідком якої є перебирання на себе повноважень президентом вже у тіньовому режимі. Але частіше прем'єр-міністр уже не хоче бути лише «технічним» виконавцем волі президента. Він прагне зайняти його місце або перетворити президента «з серйозними повноваженнями» на обраного в парламенті церемоніального розпорядника, перебравши на себе всю повноту влади, що неминуче призводить до непримиренного конфлікту між главами держави та уряду.

Підтвердженням цих політологічних висновків є ситуація, яку ми спостерігали уже за президенства В. Ющенка та прем'єрства Ю. Тимошенко (2005, 2007-2010), взаємна ворожнеча між якими та повна нездатність виконати хоч якісь зобов'язання перед Помаранчевою революцією фактично відкрила прямий шлях до посади президента В. Януковичу; а потім аналогічна ситуація повторилася на тлі «творчої співпраці» двох висуванців останнього Майдану – президента П. Порошенка та прем'єр-міністра А. Яценюка (2014-2016). Нарешті, після обіймання посади керівника уряду здавалося б суцільно президентською

креатурою В. Гройсманом, також відбуваються коливання в діапазоні від всевладдя Банкової до спроб прем'єра почати самостійну політичну гру та сформувати навколо себе переформатовану парламентську коаліцію.

Чому ж взагалі виник подібний варіант конституційних змін? Не маючи жодного відношення до будь-якого реального народовладдя, він став наслідком остаточного встановлення, в Україні системи так званого олігархату, яка є нічим іншим як режимом компраторського мародерства, прекрасно описаним свого часу ще К. Марксом у блискучій політологічній праці «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.» на прикладі ротшильдівських фінансово-люмпенських плутократій (якими можна вважати всі французькі режими, починаючи від Реставрації Бурбонів і закінчуючи Третьою республікою): «Оскільки фінансова аристократія видавала закони, керувала державою, розпоряджалася всією організованою суспільною владою, самим фактом власного панування та за допомогою друкованого слова підкоряла собі масову думку, в усіх сферах... панували та ж проституція, той же безсоромний обман, та ж жага збагачення не шляхом виробництва, а шляхом спритного привласнення уже наявного чужого багатства. Саме на вершині буржуазного суспільства нездорова та порочна хіть проявилася в тій неприборканій – на кожному кроці несумісній навіть з буржуазними законами – формі, в якій породжене спекуляцією багатство шукає собі задоволення згідно своєї природи так, що насолода стає розпущою, а гроші, бруд і кров зливаються в один потік. Фінансова аристократія як за способом свого збагачення, так і за характером своїх насолод є не що інше, як відродження люмпен-пролетаріату нагорі буржуазного суспільства» [1, с.11].

Цілком логічно, що за подібного перебігу подій неминуче виникла потреба у «хресному батькові» в президентських шатах, який би виступав свого роду арбітром, але не у замиренні гілок влади, а визначенні сфер неофеодальних відкупів для нуворишів, що виникли в процесі пограбування України, та забезпечував розподіл влади і власності «за поняттями». При цьому, сам узаконений «авторитет в законі» перебував би у статусі недосяжного олімпійця, який не обтяжує себе зайвими посадовими клопотами.

Не випадково напередодні перших спроб продавлювання «політреформи» на майже одностайному референдумі 2000 р., присвяченому фактичній легітимації антиконституційних змін, було також

прийнято рішення про створення верхньої палати парламенту як свого роду посередника між президентом-самодержцем, та його челяддю - Палату регіонів.

Нинішню ж, офіційно запроваджену В.Ющенком, «збалансовану» модель влади, було прийнято під тиском все того ж Л.Кучми в обмін на погодження останнього на переголосування у другому турі президентських перегонів 2004 р., внаслідок якого президентом став В.Ющенко (підготовку та прощтовхування моделі нинішнього парламентського президенталізму ЗМІ приписували не тільки О.Морозу, але й В.Медведчуку).

Також принагідно зазначу, що запропонований А.Яценюком у 2018 р. варіант модернізації нинішньої моделі влади у разі його реалізації лише посилить вади вже існуючого президент-прем'єрського антагонізму. Зокрема, в публікації экс-прем'єра під символічною назвою «Конституція: давайте почнемо предметну дискусію» [2] пропонується, щоб Президент у майбутньому, залишаючи за собою найважливіші кадрові призначення, окрім затвердження запропонованої ним кандидатури прем'єра, водночас втрачав право прямого президентського вето («Президент скеровує вето в Конституційний суд. Якщо КС вирішив, що вето конституційне, закон повертається для повторного розгляду Радою»). Це аж ніяк не сприятиме легкості з'ясування політичних стосунків між главами уряду і держави.

Крім того, запропоноване А.Яценюком формулювання підстав для порушення імпічменту як «вчинення державної зради, іншого злочину, а також в разі набуття громадянства іншої держави, чи умисного порушення Конституції», своєю абстрактністю гранично розмиває різницю між політичною та кримінальною відповідальністю глави держави, в руках якого продовжує залишатись силовий блок, а значить і ускладнює його притягнення до відповідальності.

А з іншого боку, пропозиція запровадити положення, згідно з яким «Президент керує зовнішньою політикою, але визначається вона Верховною Радою», тобто законодавчим органом, який за нинішньої політичної і економічної ситуації, що неминуче веде до посилення фракційної ворожнечі, в принципі не може працювати інакше, як в режимі лебедя рака і щуки, неминуче лише посилить неефективність нашої зовнішньої політики і ускладнить з'ясування того, хто насправді несе за неї відповідальність.

Тому доводиться визнати: прийняте поспіхом «за народним наказом», тобто сумнозвісним принципом революційної доцільності рішення про повернення до попереднього варіанту конституційних змін черговий раз продемонструвало, що правосуддя у нас остаточно стало заручником політичної кон'юнктури. Адже саме з юридичної точки зору конституційні зміни 2004 р. були запроваджені з брутальними порушеннями прописаної в самому ж чинному Основному Законі процедури. І в цьому плані рішення про їх скасування Конституційним Судом за В.Януковича є абсолютно правомірним, про що, зокрема, ми писали саме в ті часи [3]. Тобто, саме з точки зору правосуддя, легітимність нинішньої влади є далеко не бездоганною.

Втім, все попередня критика чинного конституційного устрою цілком може трактуватися, і, на жаль, трактується більшістю політиків та політологів, таким чином, що у реформі Основного Закону слід бути до кінця послідовним, а саме – з метою уникання будь-яких форм узурпації влади необхідно якомога швидше переходити до чистого або, за визначенням автора класичної праці «Політичні партії» М.Дюверже, асамблейного парламентаризму, який за рахунок нівелювання ролі президента буде в принципі виключати будь-які форми «авторитаризму»; адже всі претенденти, які хочуть бути реальними головнокомандувачами при розподілі влади і власності, просто втратять інтерес посади «весільного президента».

Отже, якщо виходити з точки зору канонів західної демократії, згідно з якими існування повноцінної правової держави передбачає верховенство права, «диктатуру закону», а різноманітні форми одноосібної диктатури, навпаки, відрізняє правове свавілля, то здається очевидним, що не просто парламент, а саме Верховна Рада, як законодавча гілка влади, має стати інституціональною основою справді української влади. Саме з цього приводу один з основоположників лібералізму Дж.Локк в «Трактаті про державне правління» зазначав, що «законодавча влада не тільки є верховною владою в державі, а й священною, незмінною в руках тих, кому спільнота її одного разу довірила» [4, с.339].

За такого підходу будь-яка форма політичного правління, заснована на домінанті одноосібності, розглядається в кращому разі як данина традиції, свого роду неомонархізм, завжди небезпечний можливістю легкої узурпації влади, а в гіршому – як прихована одноосібна диктатура. А

політичне лідерство за панування базового принципу вільної конкуренції – «дозволено все, що не заборонено», взагалі має бути замінено на механізм звичайного нагляду тимчасово найнятими «політичними менеджерами», функціонерами держави-«нічного сторожа» за процесами суспільної самоорганізації.

Отже, в даному випадку йдеться не про лідерів і, тим більше, не якихось видатних діячів, вождів, провідників, а про звичайних собі чиновників, врешті-решт бюрократів у позитивному веберівському розумінні цього поняття.

На користь необхідності саме такого спрямування конституційних змін, здавалося б, переконливо свідчить і реальна історія новостворених на колишній території СРСР держав. Адже практично всі вони дуже швидко трансформувались у політичні режими, які оцінюються різними політологами в діапазоні від жорстких авторитарних до м'яких тоталітарних, в яких главі держави у президентському статусі за великим рахунком жодний закон не писаний. Звідсіля висновок: якщо ми обрали шлях до ЄС, повинні враховувати, що переважна більшість заможних та стабільних держав, що сьогодні входять до Євросоюзу, є парламентськими монархіями та республіками.

Втім, варто вийти за межі усталених стереотипів, негайно з'ясовується: як це не дивно, парламентська форма правління далеко не в усьому забезпечує ефективність державотворення. Причому, особливо це стосується саме ситуацій, коли суспільство, як це відбувається в Україні, знаходиться не просто у глибоко кризовому стані, а у стані війни.

Почнемо з того, що навіть обраний без жодних зловживань колегіальний законодавчий орган має свої нездоланні системні вади: саме внаслідок прагнення максимально врахувати в процесі законотворення побажання і зауваги членів різних фракцій, які представляють інтереси подекуди протилежних за ідеологічними орієнтаціями політичних сил, неминуче відбувається узгодження підходів за принципом «ні вашим, ні нашим», що призводить до того, що зміст законопроекту неминуче має надто компромісний усереднений характер, що явно не йде на користь ефективності майбутньому закону, часто вихолощуючи його до невпізнанності і нівелюючи закладені розробниками в документ позитиви.

Крім того, саме внаслідок необхідності складної процедури обговорень і узгоджень за карколомної зміни ситуації в будь-які періоди

динамічних змін з великою ймовірністю прийняті законодавчі акти просто не встигають за швидким перебігом подій і, знов-таки, нерідко стають неефективними, а подекуди й шкідливими, уже в момент свого прийняття.

Що ж до відповідальності законодавців, а тим паче, в країнах, утворених на основі колишніх радянських республік, то вони, користуючись особливостями колегіального законотворення, часто мають змогу ухвалювати антинародні закони, виходячи сухими із води, в якій ховають кінці: якщо законопроект і має авторство одного або декількох конкретних розробників, він голосується всім законодавчим органом і часто в анонімному режимі, що офіційно робить автором документу не тільки всіх хто проголосував «за», а й фактично законодавчий орган в цілому. Але, як відомо, коли відповідають всі – насправді не відповідає ніхто.

Причому після запровадження пропорційних виборів з'явилися додаткові «аргументи» на користь цієї безвідповідальності: посилення на фракційну дисципліну. Більше того, не так уже важко прорахувати ситуацію, за якої навіть у випадку, коли якась фракція у суто популістських цілях не підтримає певний законопроект, наприклад, постанову про приватизацію землі, він все одно буде прийнятий більшістю голосів, що дозволяє навіть кишеньковій опозиції продемонструвати свою «принциповість», отримуючи за це відповідну винагороду.

Нарешті, слід зазначити, що прийняття рішень в процесі роботи законодавчого органу простою або навіть конституційною більшістю з точки зору ефективності отримуваних результатів також має принципові системні нездоланні вади, суть яких полягає в тому, що в силу притаманній масовій свідомості інерційності та стереотипності мислення, у будь-якій царині людської діяльності найчастіше більшу компетентність проявляє не більшість, а креативна меншість учасників, пропозиції якої під час процедури волевиявлення найчастіше не береться до уваги ані в процесі обрання майбутнього депутата чи Президента, ані під час парламентських дебатов.

З цих же причин, чисельно великими зібраннями, в тому числі парламентами, навіть обраним без зловживань та некорумпованими, значно легше маніпулювати, доручаючи експертизу або підготовку законопроектів так званим узгоджувальним комісіям, профільним комітетам та підкомітетам тощо.

Нарешті, сама процедура голосування та переголосування, навіть без врахування пострадянського феномену кнопкодавства, досвідченому політичному маніпулятору дає великі можливості для зловживань своєю владою.

Ось чому за ситуацій, коли зростає небезпека виникнення надзвичайних ситуацій (економічна криза, стихійне лихо, війна), за яких різко ускладнюється нормальне продовження законотворчої діяльності і різко зростає необхідність в оперативних нестандартних рішеннях, ефективність діяльності парламентів різко знижується.

Але й це ще не все. Уряди, сформовані у парламентських республіках за квотним принципом, часто не відрізняються ефективністю через те, що партійний популізм, завдяки якому політики стають депутатами найбільшої фракції і отримують право з свого складу формувати Кабінет міністрів, часто не доповнюється професіоналізмом державника.

Як наслідок – гранична нестабільність партійних урядів, сформованих за парламентською процедурою. Зокрема, перманентною кризовістю і зміною урядів майже кожні півроку характеризувалась вже після Другої світової війни італійська парламентська система. Тією ж урядовою чехардою, заикленістю на процедурності і парламентській мітинговості, що часто переростало в брудне політиканство, відзначалась Третя (1870-1940), а потім Четверта (1946-1958) французька республіка, діяльність якої поставила країну на межу національної катастрофи, від якої її врятував Ш. де Голль, в тому числі завдяки запровадженню П'ятої президентської республіки.

Важливо зазначити, що навіть творці європейських парламентських республік віддають собі звіт в тому, що багаточисельні колегіальні органи не можуть бути ефективними за надзвичайних ситуацій. Так, згідно з поправкою до Основного Закону Німеччини 1968 р., передбачено можливість чисельного згортання обох палат парламенту та створення на випадок «особливого режиму», а фактично надзвичайного стану або стану оборони, нового органу – «спільного комітету», який складатиметься з 48 членів: на дві третини з депутатів Бундестага и на одну третину – Бундесрату (депутати призначаються Бундестагом на основі пропорційного представництва фракцій і заміщує Бундестаг и Бундесрат).

Про всі ці небезпеки колегіальних законодавчих зборів, особливо за ситуації кризи і занепаду, писали видатні мислителі з протилежних політико-ідеологічних таборів, в діапазоні від консервативного до ліберального полюсів політичної думки, зокрема, Е.Берк, Г.Болінгброк, Т.Джефферсон, А.де Токвіль, Дж.Медісон, Дж.Стюарт Міл, Б.Констан, а також видатні теоретики політичної соціології Н.Макіавеллі, Т.Гоббс, Ж.Боден, В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельс, Т.Карлейль, М.Вебер, К.Шміт.

Подібні критичні застереження неодноразово повторювали такі видатні патріотично налаштовані політичні діячі сучасності, як Теодор та Франклін Рузвельти, У.Черчілль, Ш.де Голль, зазначаючи, що безвідповідальність – системна вада «партійного феодалізму», а також видатні українські політичні мислителі, зокрема, М.Сціборський та В.Липинський [5].

Втім, уже за часів Аристотеля було відомо, що послідовно колегіальний устрій і механізм прийняття рішень не позбавляє від небезпеки виникнення тіншової тиранії, яка приховується за фасадом демократичної процедури ухвалення рішень. Адже чим більш чисельні законодавчі збори, тим легше ними маніпулювати, перетворюючи демократію на охлократію – владу натовпу, за фасадом якого переховуються справжні ляльководи. Саме тому у своїй геніальній «Політиці» Аристотель зазначав: «Гранична демократія – та сама тиранія».

Що ж до техніки перетворення парламентської республіки у парламентську тиранію за допомогою маніпуляцій з конституційними повноваженнями, то вона, як це не дивно, прекрасно відпрацьована в межах саме європейської історико-політичної традиції. Витоки подібного до нашого «парламентаризму» можна знайти в плутократично-кланових італійській Республіці дожів, яку ліберальні російські політологи свого часу порівнювали з системою сльцинської «семибанкірщини», у стюартівському (XVII-XVIII ст.) та бурбонівському (1814-1848) парламентському монархізмі реакційно-реставраційного типу, а також у врозігнаній Наполеоном Бонапартом французькій Директорії (1794-1799), в якій також відверто домінував спекулятивний капітал.

Зовсім не дивно і те, що неофіційна назва Третьої французької республіки, що виникла на етапі перетворення Франції на стагнаційну «країну-рантьє» з сильним паразитично-фінансовим олігархічним компонентом – «республіка двохсот сімей». Саме ця форма парламентської

демократії виявилась абсолютно нездатною спочатку попередити гітлерівську агресію, а потім дати їй гідну відсіч.

Що ж до українських історичних реалій, то саме в цьому ж напрямку з самого початку замислювалась і конституційні поправки прибічниками Л.Кучми, який на думку багатьох опозиційних політиків та аналітиків, крім всього іншого, за рахунок змін до Основного Закону прагнув розпочати новий цикл свого правління. Адже на початках «політреформи» у 2003 р. було продавлено у так званому режимі відкритого голосування, тобто, буквально обома руками «за» [6], саме варіант парламентського обрання Президента практично з тими повноваженнями, які має за чинного варіанту українського Основного Закону, Президент, обраний всенародним голосуванням у два тури [7].

Як відомо, Ю.Тимошенко на своєму форумі у червні 2018 р. «Новий курс України», який фактично став початком президентської передвиборчої кампанії, серед інших пропозицій радикального переустрою держави також запропонувала створити в Україні парламентську республіку канцлерського типу (про необхідність впровадження так званого українського канцлерства свого часу говорив ще О.Мороз).

Але задовго до нинішніх конституційних новацій Ю.Тимошенко разом з Партією регіонів у 2009 р. взяла участь у розробці проекту Конституції, який отримав назву «Конституція Тимошенко-Януковича» [8]. Йдеться про перехід до парламентської республіки особливого типу. Адже в цьому варіанті конституційних змін вражає саме величезний обсяг зовсім не представницьких, а саме виконавчих, навіть силових повноважень буцімто парламентського Президента.

Зокрема, згідно статті 106, за варіантом конституційних змін Тимошенко-Януковича, Президентом України стає кандидат, що отримав дві третини голосів народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Не дивлячись на обрання в закритому режимі, на плечі обраного таким чином президента лягає величезний тягар повноважень: він забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави а також представляє її у міжнародних відносинах, веде переговори та укладає міжнародні договори України, призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України.

А головне – президент, що не отримав належного представництва, є Верховним головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на

посади та звільняє з посад за поданням міністра оборони України начальника Генерального штабу – головнокомандувача ЗСУ, командувача Сухопутних військ ЗСУ, командувача Повітряних Сил ЗСУ, командувача Військово-Морських Сил ЗСУ, вносить до Верховної Ради України подання про призначення міністра оборони України, міністра закордонних справ України, голови Національного банку України, голови Державної судової адміністрації України.

Також кулуарно обраний глава держави очолює Раду національної безпеки і оборони України, скликає її засідання та вводить в дію її рішення; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади генерального прокурора України, голови Державної судової адміністрації України; призначає на посаду та звільняє з посади голову Служби безпеки України, його заступників, керівників підрозділів центрального управління та керівників обласних управлінь СБУ, голову Служби зовнішньої розвідки України та його заступників, голову Державної прикордонної служби України та його заступників.

На виконання рішення очолюваної ним же РНБОУ вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України про використання ЗСУ та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; проголошує загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі небезпеки державній незалежності України; оголошує про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

А ще він має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України. До цього потрібно додати ще й велику кількість повноважень здійснювати кадрові призначення частини складу багатьох важливих державних інституцій.

Очевидно, що подібні повноваження має не кожний глава держави, обраний всенародно, а значить цілком ймовірно є узурпації влади під прикриттям парламентської овечої шкури. Тому не випадково ще в 2009 р. деякі експерти оцінювали цей «проект» як «конституцію державної зради» [9].

Дуже небезпечно і те, що явна спадковість з цими ж ідеями простежується у варіанті «парламентаризму», запропонованому у 2016 р. в документі під назвою «Основа Конституції України» політичним наступником Партії регіонів – «Опозиційним блоком». В ньому пропонується перехід саме до «парламентської форми правління», яка «виключає будь-які політичні кризи на ґрунті протистояння президента Кабінету Міністрів та Парламенту, та будь-які спроби узурпації влади» [10].

Водночас, парламентський президент, якого за цією «конституцією» обирає національна Асамблея, що складається з Палати представників та Палати депутатів, знов таки, є верховним головнокомандувачем і зберігає право законодавчої ініціативи. До того ж, його висування можливе не тільки депутатами чи фракцією, а й шляхом самовисування, для чого потрібно зібрати підписи 500 тисяч громадян.

За цим проектом велика роль відводиться «місцевим та всеукраїнським референдумам», а верхня, чисельно обмежена до 35 членів палата представників чомусь не тільки затверджує та підписує закони, прийняті Палатою депутатів, не тільки ратифікує міжнародні договори і угоди, але й затверджує повний склад виборчої комісії, а головне – приймає воєнну доктрину, призначає глав СБУ, СЗРУ, НАБУ і навіть розпускає Палату депутатів, якщо протягом місяця не сформовано Кабінет міністрів України чи не затверджено державний бюджет України.

Враховуючи ж заяву глави опозиційного уряду Б.Колеснікова про те, що за запропонованим проектом, функції уряду будуть достатньо обмежені, оскільки в основу нової Конституції буде покладено децентралізацію [11], а Палата депутатів, обрана на пропорційних засадах, буде надто малочисельною для організації ефективної опозиції (150 осіб), вимальовується прозора схема: верхня Палата представників, обраних «з місць», за посилення фрагментаризації території формально «унітарної держави» та наростаючого сепаратизму, розпускає палату депутатів, розв'язуючи руки клановому диктатору, що керує збройними силами та силовими структурами.

Подібні жпідходи до парламентаризації України активно підтримували російські політики. Зокрема, ще у 2001 р., відомий своїм антиукраїнством директор Інституту країн СНД К.Затулін заявляв: «Висловлюючись цинічно, Росії зовсім не потрібний сильний український

президент, сильна Україна. Це зовсім очевидно. Нам взагалі не потрібна президентська влада в Україні, буде краще, якщо це буде парламентська республіка. Наш національний інтерес зовсім не полягає в тому, щоб Україна була потужною державою, з якою ми повинні були б рахуватися... Відповідно, Росії зовсім не потрібний сильний, далекоглядний, видатний державний діяч на чолі України. Навіщо він їй? Щоб диктував свою волю в складних обставинах сьогоденного життя?» [12].

Проведений аналіз свідчить: будь-які спроби парламентаризації української влади за нинішнього, фактично воєнного стану та анексії частини території України, на практиці будуть нічим іншим, як конституційним оформленням протекторатного статусу нашої країни. Причому запровадження так званої канцлерської моделі конституційного представництва, запропоноване Ю.Тимошенко, також не є вирішенням проблеми збалансування повноважень і відповідальності виконавчої влади [13].

Ось чому лише розробка повноцінної моделі президенталізму, яка весь цей час також лише імітувалася, реально сприятиме покращенню ефективності української влади [14]. Але право розробити і запровадити таку модель повинні отримати лише політичні сили, які реально продемонструють свою здатність захищати національні українські інтереси.

Список використаних джерел та літератури:

1. Маркс К. Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. / Карл Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс Сочинения, издание второе. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. – Т. 7. – С.5-110.
2. Яценюк А. «Конституція: давайте почнемо предметну дискусію» / Арсеній Яценюк. 28.06.2018. – Режим доступу: https://censor.net.ua/blogs/3073929/konstitutsya_davayite_pochnemo_predmetnu_diskusyu
3. Шморгун О. Неконституційні зміни до Конституції: повернення до панування подвійного права? / Олександр Шморгун // Україна молода. – 2004. – №237. – С.4.
4. Локк Дж. Сочинения: В 3 т. / Джон Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
5. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні / Олександр Шморгун // Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура. – К. : Педагогічна думка, 2008. – С.305-417.
6. Зміни до Конституції ухвалено підняттям рук. Опозиція обіцяє не припиняти блокаду. 24.12.2003. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/12/24/2997162/>
7. Проект Медведчука можуть підтримати більшовики, КПУ і СПУ... теоретично. 22.12.2003. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/12/22/2997127/>

8. Конституция Тимошенко-Януковича. Документ. 04.06.2009. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/06/4/4488241/>
9. Палий А. Конституция (констатация) государственной измены? / Александр Палий. 09.06.2009. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/06/9/4488912/>
10. Основы Конституции Украины. – Режим доступу: <http://opposition.org.ua/osnovi-konstituci-ukrani.html/>
11. Борис Колесников: Конституция от Оппозиционного правительства предлагает абсолютно новую систему власти. 23.02.2016. – Режим доступу: <http://opposition.org.ua/news/boris-kolesnikov-konstituciya-vid-opozitsijnogo-uryadu-proponue-absolyutno-novu-sistemu-vladi.html>
12. Какая Украина нужна России. Новые межгосударственные отношения предполагают в первую очередь прагматический подход // Независимая газета. – 2001. – 27 июня.
13. Шморгун О. Типологічні характеристики антикризової модернізаційної моделі влади / О.Шморгун // Модернізація і безпека розвитку в умовах глобалізації. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С.170-175.
14. Шморгун О. Євроатлантичні моделі президенталізму і демократизація української влади: політологічний вимір / О.Шморгун // США і світ XX століття. – К. : Центр вільної преси, 2013. – С.315-331.

УДК 327.8(73+510)

Цапко О.М.

КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КНР ТА ІНДІЇ

В статті проаналізована основна сутність зовнішньої політики КНР та Індії щодо країн пострадянського простору, дається характеристика зовнішньополітичним інтересам цих країн в регіоні. Також показані основні форми та методи реалізації зовнішньої політики Республіки Індія і КНР на пострадянському просторі.

Ключові слова: зовнішня політика, КРН, Індія, країни пострадянського простору, концепція «васудхайва кутумбакам», територіальна цілісність, політика «м'якої сили», Шанхайська організація співробітництва.

Цапко О.М.Страны постсоветского пространства во внешней политике КНР и Индии

В статье проанализирована основная сущность внешней политики КНР и Индии по отношению к странам постсоветского пространства, дается характеристика внешнеполитическим интересам этих стран в регионе. Также показаны основные формы и методы реализации внешней политики Республики Индия и КНР на постсоветском пространстве.

Ключевые слова: внешняя политика, КРН, Индия, страны постсоветского пространства концепция «васудхайва кутумбакам», территориальная целостность, политика «мягкой силы», Шанхайская организация сотрудничества.

Tsapko O.M. The Countries of the post-Soviet Space in Foreign Policy of China and India

The main essence of the foreign policy of the PRC and India in relation to the countries of the post-Soviet space is analyzed in the article, and the characteristics of the foreign policy interests of these countries in the region are given. The main forms and methods of implementing the foreign policy of the Republic of India and the PRC in the post-Soviet space are also shown.

Keywords: foreign policy, KRN, India, post-Soviet countries the concept of "vasudhiva kutumbakam", territorial integrity, "soft power" policy, Shanghai Cooperation Organization.

На сьогоднішній день ми спостерігаємо дедалі більше посилення впливу провідних країн Азії, зокрема Республіки Індії та Китайської народної республіки (далі – КНР) на країни пострадянського простору. З точки зору інтеграційних практик, пострадянський простір має регіональний рівень організації із слабкими суб'єктами наднаціонального та субнаціонального характеру [1, с.34]. Так, з одного боку, під пострадянським простором можна розуміти всі держави, які колись формували Радянський Союз, а з іншого – ті самі держави, за винятком балтійських країн, що найпізніше увійшли до складу СРСР та були значно відособленими від решти радянських республік у своєму політичному розвитку, майже відразу обравши шлях європейської та євроатлантичної інтеграції, відмовившись приєднатися до будь-яких інституцій, що об'єднували пострадянські республіки (зокрема, СНД). Всі ці особливості активно використовуються сучасним керівництвом Індії та КНР при формуванні їхньої зовнішньої політики щодо зазначених країн.

Окремі аспекти проблеми були предметом аналізу в першу чергу центральноазіатських дослідників: Р.Алімова, А.Каукенова, В.Парамонова, А.Строкова, О.Стопковського, А.Ходжаєва, Е.Усубалієва, Е.Абдилдаєва, С.Сафарова. Серед зазначених праць особливо слід відмітити монографію Р.Алімова «Таджикистан і Китай. Курсом стратегічного партнерства», в якій автор на основі широкого кола джерел та наукової літератури розкрив процес становлення та розвитку багатоаспектного співробітництва Таджикистану і КНР [2]. Окрім того, в контексті досліджуваної нами теми, значний інтерес мають наукові розвідки китайських вчених Ч.Хуаншена, С.Гуанчена, Д.Сяояна та ін. Серед російських досліджень по проблемі російсько-китайських відносин слід відзначити роботи Р.Медведева [1] та А.Лукіна [3]. Значний внесок у вивчення проблеми також зробили українські вчені О.Кожухар [4], О.Васильєв [5], Т.Метельова [6] та ін.

Окрему увагу привертають праці, в якій досліджувався процес становлення зовнішньої політики сучасної Індії. Серед цих праць особливо слід відмітити роботи Р.Басрур, Р.Буданія, В.Вінода, С.Гангулі, В.Датта, С.Капілу, Б.Карнада, С.Коена, М.Крепон, Б.Маршал, К.Михаель, С.Ранганатхан, Б.Раджеш, С.Сингх, С.Телбот, Е.Телліс, Б.Челані, Л.Алаєва, О.Борділовської, С.Галаки, І.Горобець, К.Єфремова, С.Лузяніна, С.Луньова, В.Манжолі, О.Маначинського, О.Лукаш, К.Рубель та ін.

На сьогоднішній день і КНР, і Індія перетворюються на найбільш впливових лідерів азіатського регіону, які мають всі умови в перспективі стати найбільш впливовими світовими державами. Так, сьогоднішній Китай є світовим лідером останніх тридцяти років за темпами зростання промислового й фінансового потенціалу, який має другу за величиною економіку у світі (з 2013 р.), і який перетворився на найбільшого світового експортера, кредитора, споживача сировинних ресурсів, на державу з найбільшими у світі населенням, армією та золотовалютними резервами.

У сучасній китайській зовнішньополітичній доктрині чітко простежується точка зору, згідно з якою у світовій політиці намітилася тенденція до посилення багатополюсності світу в умовах глобалізації. Важливим постулатом, який лежить в основі модернізації зовнішньополітичного курсу КНР, є ідея «комплексної державної могутності» [7, с.127]. Реалізуючи цей курс сучасна КНР дотримується політики «м'якої сили», де за основу беруться не погрози чи пряме застосування воєнної сили, а мирні, дипломатичні методи у вирішенні зовнішньополітичних питань.

Після розпаду СРСР, на його території склалася ситуація, яка привела, з одного боку, до глибоких структурних змін всієї системи міжнародних відносин, з другого боку, до пошуку нових моделей взаємовідносин між країнами, в тому числі і між вчорашніми союзниками і противниками. На початку поява на території колишнього СРСР нових суверенних держав викликала певні побоювання керівництва КНР, щодо можливості негативного впливу цього фактору на сам Китай. Ці побоювання ґрунтувалися на наступних чинниках:

по-перше, після розпаду СРСР, і як наслідок, колапсу всієї світової соціалістичної системи, внутрішньополітичний курс КНР і надалі був спрямований на побудову соціалізму в країні. В той час, як більшість

держав колишнього СРСР, відкрито проголосили курс на перехід до ринкових відносин;

по-друге, перед Комуністичною партією Китаю постала необхідність дати чітке пояснення населенню Китаю можливості співробітництва з країнами пострадянського простору (зокрема, з Росією), що відреклися від соціалістичної моралі та ідеалів, які продовжували культивуватися в китайському суспільстві;

по-третє, китайське керівництво побоювалося можливості подальшого зростання сепаратизму та нестабільності в країнах пострадянського простору, насамперед, у Росії та країнах Центральної Азії.

Поряд з цими викликами, китайське керівництво також намагалося використати нову ситуацію на пострадянському просторі на свою користь. Все це в комплексі, змусило китайських лідерів шукати шляхи та нові форми співробітництва з новопосталими країнами.

Загалом, стратегія китайської економічної політики щодо країн пострадянського простору базується на трьох принципах: по-перше, отримати доступ до природних ресурсів цих країн, життєво необхідних для китайського економічного зростання; по-друге, показати керівництву пострадянських країн, що Китай не просто зростаюча наддержава, але й відповідальна сила, що ставить перед собою довгострокову мету; по-третє, створити нові надійні ринки для своїх товарів [8, с.457-459].

Процес становлення зовнішньої політики Китаю щодо пострадянських країн, за нашим баченням, пройшов три етапи, які були обумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми факторами.

Перший етап охоплює початок 90-х рр. XX ст. до 1995 р. В цей період економічна політика КНР в регіоні знаходилась в процесі формування і становлення, а тому відзначалася особливою обережністю, зваженістю і поміркованістю [7, с.70-71].

Дотримуючись принципу добросусідства, керівництво КНР, ще 27 грудня 1991 р. визнало нові держави, які виникли на території колишнього СРСР і встановила з ними дипломатичні відносини. Наступні кроки китайського керівництва були спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних з сферою безпеки і кордонів [4, с.108].

В 1994 р. були сформульовані основні принципи зовнішньої економічної політики Китаю щодо пострадянських країн, а саме підтримка

дружніх добросусідських відносин і мирне співіснування; розвиток взаємовигідного співробітництва і сприяння спільному процвітання; повага до вибору кожної з держав і невтручання у внутрішні справи інших країн; повага суверенітету, сприяння регіональній стабільності.

Стосовно економічних зв'язків КНР і держав пострадянського простору, то в цей період вони обмежувалися лише прикордонною торгівлею. В цілому за 1992-1995 рр. товарообіг між КНР і країнами пострадянського простору складав більше, ніж 4,8 млрд. дол. [1, с.234]. Більша частина товарообігу припадала на Росію, Казахстан і Киргизстан, які мали з Китаєм пряме транспортне сполучення [9]. Економічні відносини КНР з іншими країнами пострадянського простору, зокрема, з Україною були незначними.

Другий етап охоплює період із середини 90-х рр. XX ст. і до подій 11 вересня 2001 р. В цей час Китай суттєво переглянув всю свою зовнішньоекономічну політику щодо пострадянських країн, значно її активізувавши. Китайське керівництво, відмовляється від попередньої «стратегії очікування» і розробляє нову «стратегію поступового проникнення в регіон».

В цілому період середини 1990-х рр. – 2001 р. став переломним у розвитку економічних відносин між КНР і країнами пострадянського простору, у першу чергу Центральної Азії. Китай зосередився на розвитку співробітництва в рамках регіональної системи безпеки і програмі просування своїх економічних інтересів в регіоні [2, с.152].

Третій етап у розвитку політики КНР щодо пострадянських країн отримав назву «всебічне співробітництво». Його початок припадає на 2001 р. і триває до сьогодні [10, с.70-74]. В цей період Китай, зробив ставку на кардинальне зміцнення своїх позицій в економіці пострадянських країн за рахунок суттєвого збільшення об'ємів торгівлі, інтенсифікації проектно-інвестиційної і фінансової діяльності, особливо в плані кредитування значущих для КНР галузей економіки.

В цей же час КНР змінює свою економічну політику щодо Росії. Якщо раніше вона полягала у налагодженні співробітництва, то тепер вона нагадує конкуренцію, яка в перспективі може вилитися у протистояння. На сьогодні керівництвом КНР Росія вже не розглядається рівноправним економічним партнером. Для сучасного Китаю Росія це перш за все: ринок збуту китайських товарів; транзитер китайської продукції в Європу;

постачальник енергоносіїв для китайської промисловості. В 2008 р. між Росією і КНР була підписана «угода століття» щодо експорту нафти через нафтопровід «Східний Сибір – Тихий океан» [11]. В цій угоді Росія вже проявила себе як більш слабкий партнер ніж КНР, бо Кремль на той час гостро потребував китайських капіталовкладень для націоналізації раніше приватизованих нафтових компаній і доставки нафти.

Починаючи з кінця 90-х рр. XX ст., Китай стає головним ініціатором створення багатопрофільної міжнародної організації ШОС (Шанхайської організації співробітництва), яка забезпечує співробітництво в економічній та енергетичній областях і створила умови для розвитку багатосторонніх зв'язків КНР з пострадянським державами в економічній сфері. Особливе значення в цій ділянці китайське керівництво приділяло пострадянським країнам Центральної Азії [2, с. 245].

Саме в цей період Туркменістану, Казахстану та Узбекистану завдяки економічній підтримці КНР вдалося суттєво диверсифікувати мережу постачання газу до китайських ринків в обхід Росії та дістати бажану транзитну незалежність від Москви. Так, станом на березень 2017 р. газопроводом ЦА – Китай було доставлено 170 млрд. куб. метрів природного газу [12]. Зазначена магістраль розпочинається на кордоні Туркменістану й Узбекистану і територією останнього та Казахстану прямує до КНР та через КПП «Хоргос» заходить до Сінцзян-Уйгурського автономного району (СУАР) Китаю. Нині у складі газопроводу функціонують три гілки по понад 1800 км кожна. Щорічна пропускна потужність трьох гілок складає 30 млрд. кубів природного газу. У вересні 2014 р. було розпочато будівництво четвертої гілки D довжиною у 1000 км. Гілка пройде через Туркменістан, Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан та увійде до СУАР Китаю у південній його частині, де з'єднається з внутрішнім китайським газопроводом, який поєднує захід та схід КНР. Потужність четвертої гілки D, яка запрацює у 2020 р., складає 30 млрд. кубів газу на рік [4, с.108].

Китай, окрім того, що став найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії і головним імпортером нафти та газу з Туркменістану та Казахстану, виступає також в ролі найбільш вигідного кредитора цих країн. Станом на 2016 р. Китай надав країнам ЦА близько 30 млрд. дол. США кредитів. Зокрема, Казахстану – понад 13,5 млрд., Туркменістану – понад 12,4 млрд., Узбекистану – понад 2,2 млрд.,

Таджикистану – понад 1,7 млрд. та Киргизії – понад 1,1 млрд. Кредити мають пільговий характер: відсоткова ставка 1,5-3 %, термін до 20 років із пільговим терміном.

Експерти наголошують на таких особливостях китайського кредитування у Центральній Азії: кредити освоюються китайськими компаніями та напряму пов'язані із залученням китайського устаткування і робочої сили із КНР; спрямовані виключно на реалізацію сировинних та інфраструктурних проєктів, в яких зацікавлений Китай [13, с.33]. Водночас кредити значною мірою допомагають створювати інфраструктуру між Центральною Азією та КНР, оскільки в радянські часи цей регіон був ізольований від транспортної системи Китаю. Нині Пекін концентрує зусилля на створенні та реконструкції об'єктів (логістичних центрів, автомагістралей та залізниць), які дозволяють нарощувати товарообмін з регіоном [7, с.19].

Незважаючи на економічну активність у пострадянських країнах, КНР, при цьому, ставить в основі своєї політики перш за все власні національні економічні інтереси. Крім того, характерною рисою економічної політики КНР на пострадянському просторі стала ставка на поглиблення двохстороннього економічного співробітництва [8, с.160-162].

Слід зазначити, що поряд з економічним інтересом, важливим компонентом зближення країн Центральної Азії з Китаєм є позитивний імідж китайської моделі побудови «соціалізму з китайською специфікою». Ця модель викликала резонанс зацікавленість з боку керівництва центральноазіатських країн пострадянського простору своєю гнучкістю та нетрафаретністю, чіткими і зрозумілими перспективами подальшого розвитку. Сильною стороною китайської економічної політики в Центральній Азії, окрім гнучкої взаємодії на двосторонній основі та наявного значного фінансового ресурсу, є спроможність Пекіну запропонувати широкий спектр напрямів для співробітництва. Відносна слабкість промисловості та ресурсний характер економік країн Центральної Азії створюють «природне» підґрунтя для економічної співпраці з Китаєм.

Стосовно українсько-китайських двосторонніх відносин, то до 2013 р. вони розвивалися по висхідній, що було закріплено відповідними офіційними документами. Китайські керівники впродовж всього цього часу вважали Україну своїм важливим партнером на пострадянському

просторі та навіть назвали першою європейською країною на Новому Шовковому шляху. Однак, повноцінному здійсненню цього грандіозного трансконтинентального проєкту може завадити війна на сході України, тому Китай зацікавлений у якнайшвидшому вирішенні даного конфлікту. До цього моменту багато інвестиційних проєктів можуть бути припинені або анульовані (наприклад, ті з них, які планувалися здійснити в Криму).

Однак, незважаючи на ці досягнення, КНР у своїй нинішній політиці щодо країн пострадянського простору зіштовхнулася з цілим рядом проблем. Так, на сьогоднішній день намітилася тенденція наростання асиметрії у російсько-китайських економічних відносинах на користь Китаю. Для керівництва КНР сучасна Росія більше не є головним питанням зовнішньої політики, а тільки одним з основних елементів загальної стратегії Китаю. Незважаючи на певні успіхи стратегічного партнерства, відносини між Росією і Китаєм не можна охарактеризувати як такі, що ґрунтуються на принципах довіри через відсутність розуміння істинних намірів один одного, конкуренцію в Центральній Азії, російську заклопотаність щодо її Далекого Сходу і «підйому Китаю». Росія бачить себе рівним партнером КНР, але в реальності все більше потрапляє в залежне становище від нього з перспективою стати у майбутньому «сировинним придатком» більш потужного Китаю.

Дедалі більше посилення економічного впливу КНР на країни пострадянського простору ставить під знак питання подальшу гегемонію Росії та США, що у майбутньому неминуче призведе до загострення суперництва між США, КНР і Росією в центральноазіатському регіоні. Відповідно, реальний результат повзучого протистояння трьох держав у регіоні поки що видається невизначеним. В цьому контексті лише зазначимо, що якщо до російської анексії Криму у 2014 р. відносини між трьома вищезазначеними державами можна було назвати, як «конкуренція», то тепер зі збільшенням поляризації та зміною «правил гри», ці відносини можуть опинитися на грані конфронтації.

Щодо країн кавказького регіону, зокрема Азербайджану та Грузії, а також України та Республіки Білорусь, то ці країни розглядаються Китаєм здебільшого у якості транзитерів китайських товарів у Європу в обхід Росії за Транскаспійським міжнародним транспортним маршрутом («Шовковий вітер») – одним із коридорів китайського «Шовкового шляху», який починається у Казахстані.

Нинішня Україна у зовнішній політиці КНР на сьогодні розглядається перш за все як донор ресурсів та продуктів четвертого технологічного укладу до Піднебесної. На сьогоднішній день, Україна для Китаю не є стратегічним партнером, водночас для України відносини із Китаєм є дуже важливими. Саме КНР спроможна задовольнити попит, який зник після погіршення наших відносин із РФ.

Стосовно політики Індії щодо країн на пострадянському просторі, то тут важливу роль відіграв попередній досвід індійсько-радянського співробітництва, особливо цей досвід помітний в частині визначення пріоритетних напрямів співпраці із зазначеними державами після розпаду СРСР.

На відміну від КНР, у зовнішній політиці Індії щодо країн пострадянського простору переважають безпековий та енергетичний фактори, у той час як економічний чинник не відіграє помітної ролі. При цьому, у своїй політиці у пострадянському регіоні індійське керівництво найбільшу увагу приділяє Росії і пострадянським країнам Центральної Азії. В основі сучасної зовнішньої політики Індії лежить концепція «васудхайва кутумбакам» – «світ як велика родина». Суть її полягала у тому, що всі держави світу, як члени єдиної родини, мають об'єднатися в боротьбі із загрозами, які виникають в процесі світової еволюції. Ця концепція базується на принципах плюралізму, синергізму та співіснування [10, с.53-54]

Основні вектори зовнішньої політики Індії щодо країн пострадянського простору можна умовно поділити на чотири складові. Перший вектор, це співпраця з Російською Федерацією. Особливо ця співпраця активізувалася на початку XXI ст. в рамках ООН. Зокрема, в той період підтримка Росією постійного членства Індії в Раді Безпеки ООН була дуже важливою для Делі. В подальшому висока динаміка розвитку взаємовідносин між Індією та Росією у всіх сферах політичного та економічного життя, інтенсивна військово-технічна співпраця та проведення спільних індо-російських досліджень у галузі атомної енергетики, вивели їх на новий рівень, який із жовтня 2001 року став офіційно називатися «відносинами стратегічного партнерства» [14, с.12].

Другий вектор, стосується активізації співпраці Індії з пострадянськими країнами Центральної Азії. Тут індійське керівництво перш за все цікавлять питання створення надійних шляхів постачання

нафти та газу з регіону ЦА до Індії. Для реалізації цього завдання Індією було підписано велику кількість меморандумів про співпрацю в енергетичному секторі з Казахстаном, Туркменістаном і Узбекистаном. Однак крім співпраці з Туркменістаном щодо поставок газу та інвестицій в деякі інфраструктурні проекти в Таджикистані, Індія так і не здійснила раніше заявлених проектів співпраці з іншими країнами. Реалізація проекту трубопроводу Туркменістан-Афганістан-Пакистан так і залишилася нездійсненою через складну внутрішньополітичну ситуацію а Афганістані.

Сьогодні Індія навіть не входить в десятку найбільших інвесторів в енергетичні сектори центральноазіатського регіону. Відомий французький аналітик М.Ларюель з цього приводу зазначив, що Індія втратила свій шанс стати впливовим гравцем в енергетичній сфері у Центральній Азії [10].

На сьогодні сфери помітної економічної присутності Індії лежать у фармацевтичному секторі, торгівлі ураном з Казахстаном та експорті бавовни з Узбекистану. Зокрема, до 30% фармацевтичних продуктів завозять в Центральну Азію з Індії [15]. Індія також виявляє бажання брати участь в інтеграційних процесах в цьому регіоні, зокрема, має намір приєднатися до ШОС, яка набуває все більшого значення, як об'єднавчий та координаційний центр країн ЦА і цим самим стає ще більш привабливим з точки зору індійської політики.

Стосовно інших пострадянських країн, то співпраця Індії з державами Південного Кавказу мала формальний і ситуативний характер та не відрізнялася стратегічним характером. Серед країн Південного Кавказу найбільш активно розвивалась співпраця Індії з Вірменією.

Серед колишніх радянських республік - країн Східної Європи найбільш активну співпрацю Індія здійснює з Україною, у той час як відносини з Молдовою та Білорусією не були активними векторами політики Індії на пострадянському просторі.

Таким чином, реалізуючи свою політику в країнах пострадянського простору, сьогоднішні правлячі кола Індії та Китаю роблять ставку на довгострокові економічні проекти, що дозволять в майбутньому зробити економіку і політику цих країн повністю залежними від себе і тим самим досягти основної зовнішньополітичної мети, яка

полягає у зміцненні регіонального лідерства цих держав з подальшим перетворенням їх у гравців глобального рівня.

Порівнюючи зовнішню політику КНР та Індії щодо країн пострадянського простору, слід зауважити, що якщо Китай тут робить ставку на різностороннє та широке економічне співробітництво, то до головних сфер співробітництва Індії з державами пострадянського простору належать: питання безпеки, боротьба за офіційне визнання світовою спільнотою ядерного статусу Індії; військово-технічне співробітництво; протидія сепаратизму та міжнародному тероризму; спільна розробка шляхів диверсифікації джерел енергопостачання; політична співпраця, зокрема, в частині надання підтримки територіальній цілісності Індії в контексті кашмірського, індо-китайського та інших регіональних конфліктів, які мають сепаратистське забарвлення, підтримка ідеї набуття Індією статусу постійного члена Ради Безпеки ООН тощо.

Основними формами співробітництва Індії з державами пострадянського простору є взаємодія на двосторонньому рівні та співпраця в рамках багатосторонньої дипломатії (зокрема, міжнародних та регіональних організацій – ООН, ШОС тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Медведев Р. Подъем Китая. Что такое социализм по – китайски? / Р.Медведев. – М. : Астрель, 2012. – 318 с.
2. Алимов Р. Таджикистан и Китай. Курсом стратегического партнёрства / Р.Алимов. – М. : «Весь мир». – 2014. – 377 с.
3. Лукин А. В. Возвышающийся Китай и будущее России. Работы о Китае и российско-китайских отношениях. – М.: ИД "Международные отношения", 2015. – 789 с.
4. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.) / О.Кожухар // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Вип.47. – С.107-112.
5. Васильев О. Особливості суспільно-політичної трансформації Казахстану // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 157-164.
6. Метельова Т.О. Туркменістан: особливий шлях чи неodesпотія / Т.О.Метельова // Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць. – К. : ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 164-178.
7. Казанцев А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия / А.Казанцев. – М. : Наследие Евразии, 2008. – 248 с.

8. Делягин М. Империя в прыжке. Китай изнутри. Как и для чего «Алеет Восток». Главное событие XXI века / М. Делягин, В. Шеянов. – М. : «Книжный мир», 2015. – 671 с.
9. Гусев Л. Место Центральной Азии в политике Китая (по мнению китайских экспертов) / Л.Гусев. – Режим доступа: www.ru.jornal-neo.com/node/8821
10. Еріка М. Китай і Індія посилюють свій вплив у Центральній Азії / М.Еріка. - Режим доступа: <https://ukrainian.voanews.com/a/india-and-china-03-17-2012/918482.html>
11. Парамонов В.В. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы / В.В.Парамонов. – Режим доступа: www.bscsw.com/articles.aspx.
12. Сычева А. М., Спивак В. Ю. Проекты китайских нефтегазовых корпораций в государствах Центральной Азии // Центральная Азия: роль в перестройке мировых рынков нефти и природного газа. – М.: ИМЭМО РАН, 2014. – С. 33-42.
13. Бугрій М. Глобальна економіка у посткризовий період: тенденції та перспективи / М. Бугрій, Т. Федоренко, Є.Медведкіна. – К. : НІСД, 2012. – 46 с.
14. Давидович Л. Політика Республіки Індія щодо країн пострадянського простору (1991 – 2004 р.р.) : автореф. дис. ...канд. пол. наук / Л. Давидович. – К., 2011. – 22 с.
15. Синха Яшвант. Многополярный мир – наша общая цель / Яшвант Синха // Международная жизнь. – 2003. – №3. – С.46-56

УДК 321:323.1(575)

Ляшенко Т.М.

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ: ЗАКОНОМІРНОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ

Досліджується розвиток політичних інститутів в державах Центральної Азії (Казахстані, Киргизстані, Узбекистані, Таджикистані та Туркменістані). Аналізуються особливості формування та функціонування політичних режимів в країнах центральноазійського регіону, розглядаються національна та регіональна специфіка політичних перетворень. Окреслено фактори, які впливають на регіональну стабільність та безпеку у державах Центральної Азії.

Ключові слова: *Центральна Азія, політична система, інститут президентства, інтеграційні процеси, лідер нації, національна безпека.*

Ляшенко Т.М. Политические институты в странах Центральной Азии: закономерности формирования и особенности развития

Исследуется развитие политических институтов в государствах Центральной Азии (Казахстане, Киргизстане, Узбекистане, Таджикистане и Туркменистане). Анализируются особенности формирования и функционирования политических режимов в странах центральноазиатского региона, рассматриваются национальная и региональная специфика политических преобразований. Определены факторы, влияющие на региональную стабильность и безопасность в государствах Центральной Азии.

Ключевые слова: *Центральная Азия, политическая система, институт президентства, интеграционные процессы, лидер нации, национальная безопасность.*

Lyashenko T.M. The Political Institutions in the Countries of Central Asia: the Laws of Formation and Peculiarities of Development

The development of political institutions in the states of Central Asia (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan) is studied. The peculiarities of the formation and functioning of political regimes in the Central Asian region are analyzed, the national and regional specificities of political transformations are considered. The factors, which have influence on regional stability and national security of the Central Asian states, are outlined.

Keywords: Central Asia, political system, institution of presidency, integration processes, leader of nation, national security.

Після проголошення незалежності перед державами Центральної Азії одразу постало питання не лише консолідації політичних режимів, а й, збереження самої державності і недопущення внутрішньодержавних та міждержавних конфліктів. Аналіз досвіду п'яти центральноазійських держав – Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану і Туркменістану – доводить, що кожна країна має власний шлях політичного розвитку. За наявності принципових спільних рис, у кожній з них все більш відчутною стає своя інтерпретація напрямів пострадянської трансформації та визначення свого місця у геополітичному просторі.

Так, особливістю таджицької ситуації стало те, що майже одразу після проголошення незалежності, у 1992 р. в Таджикистані почалась громадянська війна, яка тривала до 1997 р. і спричинила великі людські жертви і колосальні матеріальні втрати. У 1997 р. була підписана мирова угода, на хвилі якої до влади прийшов президент Е.Рахмон. Встановлення в країні миру наділило Рахмона абсолютним авторитетом та легітимністю. На той час західні країни бачили у президенті Таджикистану демократичного реформатора і покладали на нього значні надії.

Останні вибори в Таджикистані відбулись у 2013 р., на них Е.Рахмон отримав 83,92% голосів, вчетверте залишившись на посаді глави держави. У травні 2016 р. були прийняті поправки, які дозволять Рахмону обиратись безкінечно.

Що стосується інших країн регіону, то і там інститутом, який визначав політичний, економічний устрій та зовнішньополітичний вектор, став інститут президентства. Тому, говорячи про політичні трансформації в країнах Центральної Азії, насамперед, необхідно говорити про інститут президентства.

У Киргизстані 15 жовтня 2017 р. відбулися вибори президента, які стали сьомими з моменту здобуття незалежності. Іноземні спостерігачі

визнали легітимність і прозорість виборчого процесу. Перемогу на президентських виборах отримав С.Жеєнбеков (54,76% голосів), ставленик попереднього президента А.Атамбаєва (2011-2017). Проте не пройшло й півроку, як Жеєнбеков почав звільняти команду свого попередника, зокрема, був звільнений прем'єр-міністр С.Ісаков, проти якого сьогодні відкрито кримінальну справу. Самого Атамбаєва почали звинувачувати в корупції і погрожують притягнути до кримінальної відповідальності.

Якщо Киргизстан в останні десятиліття працює над парламентською системою правління, шліфуючи свою виборчу систему за принципами демократії, то в сусідніх державах ситуація дещо інша.

В Узбекистані на виборах 2016 р. президентом був обраний колишній прем'єр-міністр Ш.Мірзієєв, який набрав 88,6% голосів. Настільки висока підтримка Мірзієєва була забезпечена, як визнають узбецькі експерти, тим, що він позиціонував себе як нова людина з реформаторськими якостями. І наразі видно, що одночасно з м'яким транзитом влади, Узбекистан пішов новим шляхом розвитку, якого не спостерігалось з початку незалежності.

Після приходу Ш.Мірзієєва до влади в Узбекистані відбулась серйозна чистка серед посадовців та чиновників попередньої влади, була заарештована старша дочка першого президента Узбекистану (1990-2016) І.Карімова, з-за кордону намагаються повернути гроші «сім'ї» попереднього президента. І головне, на відміну від І.Карімова, у якого були важкі стосунки з іншими керівниками держав Центральної Азії, Ш.Мірзієєв проводить більш відкриту зовнішню політику і активно включився в регіональний інтеграційний процес.

У 2006 р. після смерті першого президента Туркменістану (1991-2006) С.Ніязова президентом був обраний Г.Бердимухамедов (89% голосів). На виборах у 2012 р. Бердимухамедов набрав 97,14% голосів, а в 2017 р. - 97,69%. Це були перші вибори після прийняття парламентом нової конституції, в якій термін повноважень президента збільшений з 5 до 7 років.

У Казахстані останні президентські вибори відбулись у 2015 р. На них Н.Назарбаєв, який обіймає посаду президента Казахстану з 1990 р., набрав 97,75% голосів. Особливістю цих виборів було те, що вони були проголошені достроково за ініціативою ради Асамблеї народу Казахстану і самого глави держави.

Рисою, яка об'єднує майже всі країни Центральної Азії, є те, що офіційно всі лідери держав (крім Мірзіяєва та Жеєнбекова) наділені колосальними повноваженнями і мають право на свій розсуд змінювати Конституцію.

У цьому напрямку серед діючих глав держав центральноазійського регіону першість належить президенту Казахстану Н.Назарбаєву, який у 2010 р. був проголошений Єлбаси, тобто Лідером нації. Нещодавно Назарбаєв став довічним головою Ради національної безпеки [1]. Не зайвим буде зауважити, що почесне звання супроводжується низкою дуже серйозних привілеїв. Так, на Єлбаси, зокрема, «не поширюється обмеження права бути обраним в Президенти Республіки Казахстан» [2]. Крім того, Єлбаси гарантована недоторканність усіх членів його сім'ї та їхнього майна, включаючи банківські рахунки, навіть в разі відходу Єлбаси з посади президента. Тому, хто наважиться осквернити зображення лідера нації або якимось чином його образити, загрожує до трьох років в'язниці. І, нарешті, державні органи повинні погоджувати з Єлбаси всі ініціативи.

Казахстанський політолог А.Майлибаєв вважає, що «інститут казахстанського Президента є історичним спадкоємцем ханської влади, яка, в свою чергу, мала величезний демократичний потенціал» [3, с.453]. Цікаво, що сам Назарбаєв стверджує: «Казахи – європейці, а не азіати. За своєю суттю ми є європейцями. Так виховані» [4].

У 2010 р. Г.Бердимухамедову, президенту Туркменістану, було присвоєно титул Аркадаг, тобто покровитель. У Аркадага незвичайний таланти – писати книги на різні теми, від філософських та медичних і до текстів з конярства. Ось лише мала частина з цих книг: «Ім'я добре нетлінне» (присвячено його дідові Бердимухамеду Аннаєву), «Туркменія – країна здорових і високодуховних людей», «Ахалтекинець – наша гордість і слава», «Політ небесних скакунів» тощо.

Пізніше всіх почесне звання отримав президент Таджикистану Емомалі Рахмон. У 2015 р. парламент країни надав йому офіційний статус Пешвої Міллат (Лідера нації), а також титул «Засновник світу і національної єдності». Відповідно до закону про Лідера нації, Рахмон отримав ряд привілеїв. За ним зберігається довічне право впливати на політику держави – навіть після відставки з посади президента. Крім того, він звільняється від відповідальності «за дії в період виконання

повноважень глави держави» [5]. Також поправки передбачають зниження мінімального віку для кандидатів на посаду президента з 35 до 30 років (очевидно, для того, щоб у виборах 2020 р. міг брати участь старший син президента Рустам Емомалі). Дружину Рахмона запропоновано вважати «лідером ісламських жінок», а його самого місцеві спортсмени оголосили Верховним тренером.

Отже, без усвідомлення особливостей менталітету важко зрозуміти принципи побудови політичної системи країнах Центральної Азії. Як слушно зазначає казахстанський професор А.Нисанбаєв «Для того, щоб краще зрозуміти характер влади у Казахстані, спочатку необхідно вивчити традиційну політичну культуру казахів, ієрархію цінностей, політичні традиції та їх ролі в житті сучасного Казахстану» [6, с.304].

Для країн Центральної Азії характерними є кланові (Таджикистан та Узбекистан) та родоплемінні стосунки. В Киргизстані вони оформились у протистояння півночі та півдня, племінний поділ Туркменістану нараховує близько 30 племен, у т.ч. п'ять найбільших. Для Казахстану притаманний поділ на старший, середній та молодший жузи.

Щоправда, багато казахів байдуже ставляться до своєї жузової належності, іноді й не знають її. Але жузове споріднення може бути інструментом боротьби для отримання влади завдяки міцним корпоративним зв'язкам. Це створює своєрідну кланову структуру, в якій поєднуються традиційні та сучасні еліти. Це, безперечно, стає причиною слабкості формальних інститутів влади. До того ж, формальні режими дедалі більше вбирають у себе неформальну кланову політику. Так що клани стають первинним джерелом політичної і економічної влади мірою того, як неформальні зв'язки, клани проникають в інститути режиму. Кланова політика перешкоджає консолідації як демократичних, так і авторитарних режимів і може їх підірвати.

Ще кілька років тому експерти, спираючись на різноманітні дані, розподіляли країни центральноазійського регіону таким чином (диб.таб. 1): країни з порівняно високим індексом державності, але відносно низьким рівнем демократії: Туркменістан, Узбекистан, Казахстан; або, в іншому варіанті, Казахстан, Киргизстан та Таджикистан; країни з низьким рівнем державності та низьким рівнем демократії: Таджикистан, Киргизстан; або, в іншому варіанті, Узбекистан і Туркменістан.

Таблиця 1

	Рівень економічної свободи	Індекс демократії	Індекс судової ефективності
Казахстан	69,1	3,06 (2017), 3,62 (2006) гібридний режим	58,1
Киргизстан	62,8	5,1 (2017), 4,8 (2006) гібридний режим	22,1
Таджикистан	58,3	1,93 (2017), 2,45 (2006) авторитарний режим	50,3
Туркменістан	47,1	1,75 (2017) авторитарний режим	5,0
Узбекистан	51,5	1,95 (2017) авторитарний режим	35,3

Таблиця складена за даними: <https://infographics.economist.com/2018/DemocracyIndex/>; <https://www.heritage.org/index/>.

На сьогоднішній день відбулись певні зміни у кожній з держав, що вплинуло не лише на їхні рейтинги, але й змінило ситуацію в регіоні.

Як бачимо, лише Казахстан та Киргизстан залишаються найбільш вільними та демократичними державами в регіоні. Показовою є ситуація з Таджикистаном, який за десять років з «країни з великими перспективами» перетворився на країну з «Верховним тренером». Щоправда, викликає подив індекс ефективності судової системи – 50,3, в той час як Киргизстан отримав лише 22,1. Тим не менш, за визначенням Марти Б.Олкотт, Киргизстан залишається оплотом демократії [7] і єдиний продовжує розвивати парламентську республіку.

Порівнюючи процеси демократизації в країнах Центральної Азії з демократичним переходом в інших країнах, можна стверджувати, що принципові відмінності обумовлені саме культурно-цивілізаційними особливостями регіону Центральної Азії. Ці особливі риси, природно, посилюють характеристики авторитаризму, що принциповим чином впливає на характер та глибину трансформаційних перетворень, їхню динаміку та можливий результат.

Центральноазійська інтеграція вперше отримала правове оформлення в угоді про заходи щодо поглиблення економічної інтеграції на 1994-2000 рр., підписаній двома найбільшими державами регіону – Казахстаном та Узбекистаном. Але протягом наступних років ці ідеї не отримали практичної реалізації. Казахстан продовжував продукувати

інтеграційні проекти, але втілюватись в життя вони почали лише з приходом до влади в Узбекистані Ш.Мірзійоева.

Суттєвим кроком на шляху центральноазійської інтеграції слід вважати зустріч в Астані у березні 2018 р. лідерів держав Центральної Азії. Зустріч спочатку хотіли назвати самітом, але зупинились на назві «неформальна зустріч». Щоправда, на ній не був присутній президент Туркменістану, якій замість себе прислав голову меджлису. Але те, що центральноазійських країн відбулась без президента Росії, можливо, свідчить про перші кроки на шляху самостійної співпраці. А проблем в регіоні багато, серед яких найбільш озвучуванні є наркотрафік з Афганістану, екстремізм, бідність.

Надзвичайно гострим питанням для всіх без винятку країн Центральної Азії є перерозподіл водних ресурсів. Особливість гідрографічної системи регіону – їх украй нерівномірний розподіл. Центральна Азія має приблизно 170-180 куб. км водних ресурсів, з яких нині використовується понад 90%. Таджикистан і Киргизстан належать до басейну двох найголовніших центральноазійських річок – Амудар'ї та Сирдар'ї. Частка цих країн у формуванні стоку поверхневих вод становить близько 85%. Багаті на нафту, газ й іншу сировину «нижні» країни – Туркменістан, Узбекистан, Казахстан – перебувають у водній залежності від бідних «верхніх» країн.

Також складним залишається проблема прикордонних територій, закладена ще в 1925-1927 рр. при створенні радянських республік. Так, до теперішнього часу не проведена повна делімітація узбецько-киргизького кордону, довжина якого становить близько 1300 км. і де за різними даними залишається від 30 до 50 спірних ділянок.

Епіцентр напруженості традиційно розташований у Ферганській долині, де сходяться території Киргизстану, Узбекистану й Таджикистану. У цьому «трикутнику» сконцентрована більша частина проблем. Особливо складними залишаються узбецько-таджицькі та узбецько-киргизькі відносини.

Важливим моментом, про який слід згадати, є процес формування громадської думки в країнах Центральної Азії, яка здебільшого формується російськими ЗМІ, російською літературою.

Так, російську літературу в якості гуманітарної допомоги у величезній кількості доправляють, наприклад, до Таджикистану через

філіали російських ВНЗ. А, наприклад, казахстанських учнів у школах Байконура, який орендується РФ, навчають, що їх президент – глава РФ В.Путін [8]. Можливо, ситуація зміниться, оскільки міністр оборонної та аерокосмічної промисловості Казахстану Б.Атамкулов заявив, що на порядку денному стоїть повне виведення російських військових з космодрому Байконур.

В усіх країнах регіону діють політизовані російські організації. У Казахстані одна з них, «Лад», налічує понад 50 тис. прихильників. У 2014 р. казахстанський портал «Медуза» опублікував репортаж під назвою «Усть-Кам'яногірська народна республіка: Чи чекають росіяни в Казахстані «ввічливих людей». «Місцеві росіяни активно обговорюють події в Донбасі і підтримують Путіна в його політиці з українського питання», – зазначається в матеріалі. Наприклад, вони говорили так: «В Україні протягом 23 років незалежності виховували ненависть до Росії і російського» [9].

Судячи з усього, в Астані уважно стежать за російською агресією проти України і вирішили не допустити реалізацію сепаратистського «кримського сценарію» на своїй території. У Казахстані запустили соціальну рекламу під гаслом «Одна країна. Один народ. Одна доля», покликану об'єднати громадян різних національностей, що проживають на території держави. Запропоновані поправки до Кримінального кодексу включають покарання у вигляді тюремного ув'язнення строком до 10 років за заклики до «незаконних, неконституційних змін територіальної цілісності Республіки Казахстан». При цьому керівництво Казахстану прийняло рішення різко збільшити казахське населення на півночі країни. Поки йдеться про переселення 300 тис. казахів з півдня країни в північні області.

Подібна ситуація і в автономії Узбекистану – Каракалпакії, де з'явився рух «Алга Каракалпакстан», що виступає за вихід зі складу країни, причому близько третини населення автономії – російськомовні громадяни.

Водночас з 2014 р. в Казахстані почалась активна робота щодо переведення казахської мови на латинський алфавіт, заплановано, що до 2025 р. казахською мовою мають володіти 95% жителів країни. У Центральній Азії на латинський алфавіт також переходять Туркменістан і

Узбекистан. А загальною тенденцією у регіоні є поступове скорочення вживання російської мови.

Однак жоден з лідерів держав Центральної Азії не виступить відкрито проти Росії через значну трудову міграцію, позики, економічну та торговельну залежність тощо. Зі зрозумілих причин місцева влада не хоче потурати сепаратизму, але й відкрито засуджувати Росію, яка має величезні економічні важелі, не ризикує. На цьому тлі офіційні представники також майже не коментують події в Україні.

Водночас Росія зберігає велику військову присутність у регіоні. Наприклад, Казахстан, крім Байконуру, має декілька військових об'єктів підготовки російських військових. У Киргизстані та Таджикистані присутні російські авіабази, а на території останнього розташована найбільша російська група сухопутних військ за межами РФ.

Проте, очевидно, що Росія боїться втратити вплив на регіон, відчуваючи все більші ознаки самостійності в усіх державах.

Для України є важливим розширювати зв'язки з державами Центральної Азії, що відповідає національним інтересам нашої країни як в економічному, так і політичному вимірах. Дослідження політичних процесів у регіоні дозволить не лише усвідомити сутність того, що відбувається в країнах Центральної Азії, а й зробити прогноз на майбутнє, що сприятиме формуванню та розвитку довготривалого перспективного партнерства між Україною та країнами Центральної Азії в сучасних умовах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мажилис одобрил пожизненное право Назарбаева возглавлять Совбез. 16.05.2018. – Режим доступу: https://forbes.kz/process/majilis_odobril_pojiznnoe_pravo_nazarbaeva_vozglavlyat_sovbez/
2. Культурные личности. Как президенты Центральной Азии превращаются в падишахов. 24.05.2018. – Режим доступу: <https://www.fergananews.com/articles/9966>
3. Майлыбаев Б.А. Становление и эволюция института Президента Республики Казахстан: проблемы, тенденции, перспективы (опыт политико-правового исследования). – Алматы : Арыс, 2001. – 532 с.
4. Нурсултан Назарбаев: «Меня отец посадил на коня в пять лет, и я с тех пор на коне» // Сегодня. - 2008. – 09 июля.
5. Неприкосновенным стал президент Таджикистана Эмомали Рахмон. – Режим доступу: <https://golosislama.com/news.php?id=28599>
6. Нысанбаев А.Н. Об исторической практике защиты прав и свобод человека в Казахстане // Нысанбаев А.Н. Казахстан. Демократия. Духовное обновление. – А., 1999. – 387 с.

7. Олкотт М. Б. Второй шанс Центральной Азии. – М.-Вашингтон, 2005. – 487 с.
8. В школах Байконура казахстанских детей учат тому, что их президент Путин, - аким Кушербаев. 07.11.2014. – Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1415390580>
9. «Русский мир» Казахстана ожидает «зеленых человечков» для наказания казахов за «геноцид». 21.10.2014. – Режим доступу: <http://crime.in.ua/node/6788>

УДК 327.57(574+477)

Васильев О.А

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН

У статті аналізуються цивілізаційні засади соціально-політичної модернізації Казахстану. Розглянуто вплив етнокультурних, релігійних та мовних чинників на процес трансформації Казахстану. У Казахстані, як у пострадянській країні, трансформаційні процеси відбуваються під впливом історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-цивілізаційних факторів глобальних світових процесів.

Ключові слова: цивілізаційний, модернізація, інтеграція, трансформація, соціальний, політичний.

Васильев А.А. Цивилизационные основы трансформационных и интеграционных процессов в Республике Казахстан

В статье анализируются цивилизационные основы социально-политической модернизации Казахстана. Рассмотрено влияние этнокультурных, религиозных и языковых факторов на процесс модернизации Казахстана. В Казахстане, как в постсоветской стране, трансформационные процессы происходят под влиянием исторических, политических, социально-экономических, культурно-цивилизационных факторов глобальных мировых процессов.

Ключевые слова: цивилизационный, модернизация, интеграция, трансформация, социальный, политический.

Vasylyev O.A. Civilizational bases of transformational and integrational processes in Republic of Kazakhstan

In this article the foundations of socio-political modernization of Kazakhstan are analyzed. The influence of ethno-cultural, religious and linguistic factors on the process of Kazakhstan's modernization is considered. In Kazakhstan as in a post-Soviet country transformational processes take place under influence of historical, political, socio-economical, cultural-civilizational factors of global world processes.

Keywords: civilizational, modernization, integration, transformation, social, political.

Сьогодні поряд з інтеграцією пострадянських держав спостерігається подальша сегментація пострадянського простору й розходження економічних інтересів та цивілізаційного сприйняття свого майбутнього

чими країнами, реалізація в них різних модернізаційних моделей, на які активно впливають ключові світові геополітичні та економічні суб'єкти (країни Заходу, Росія та Китай). У Казахстані, як і в інших пострадянських країнах, відбуваються трансформаційні процеси під впливом історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-цивілізаційних факторів глобальних світових процесів.

Казахстан – країна з багатим історичним і культурним минулим. Розташована в центрі Євразії, вона опинилась на перехресті стародавніх цивілізацій світу, схрещенні транспортних артерій, соціальних, культурно-економічних та ідеологічних зв'язків між Сходом і Заходом, Півднем і Північчю, між Європою й Азією, між найбільшими державними утвореннями євразійського континенту.

Поява перших тюркських та іраномовних держав на території Казахстану (саки, уйсуні, канли, гуни), їхній розквіт, криза і падіння датуються періодом VIII ст. до н. е. – V ст. н. е. Період з V ст. н. е. до 30-х років XVIII ст. – це епоха тюркського імперського розквіту: тюркських каганатів, Золотої Орди і держави Чингізхана, імперії Караханідів і Тимура. У 1465 р. було засновано Казахське ханство. Це період просвітницького розквіту вчених, астрономів, математиків, поетів тюркських імперій, таких як Улугбек, Аль-Каши, Сайфи-Сараї, Кутиб, Фарабі, Баласагуні та інших [1].

У VI ст. в Середній Азії виникла кочова імперія тюрків, які вийшли з Алтаю і за короткий час підкорили собі народи від Великого океану до Чорного моря. Утворення Тюркського каганату привело до відновлення торгових шляхів, що зв'язували Іран з Центральною та Середньою Азією і Далеким Сходом. Великий євразійський степ у своїй історії тричі об'єднувався Тюркською, Монгольською і Російською імперіями, і щоразу втрата рубіжних комунікаційних функцій (транзитної торгівлі та ін.) спричиняла загибель імперій. Наприклад, Монгольська імперія забезпечувала торговельні комунікації між Сходом і Заходом. Шлях з Хан-Балика (Пекіна) був прокладений до золотоординської столиці Сараю і далі до чорноморських торгових факторій, якими управляли генуезькі та венеціанські купці, що були посередниками в торгівлі з Європою. Таким чином, геополітичне завдання контролю євразійського простору в минулому було обумовлено й його гео економічною функцією – збереженням транзитної торгівлі між Сходом і Заходом [1; 2, с.81].

Усім зазначеним вище спостереженням відповідає сучасний стан, історичні традиції та цивілізаційне спрямування майбутнього розвитку Республіки Казахстан. Особливості цієї країни формуються також і через наявність в її складі різноманітних етносів. З проголошенням незалежності Казахстану у 1991 р. керівництво держави вибрало євразійську цивілізаційну модель інтеграції на пострадянському просторі, зокрема, тісні взаємовідносини з Російською Федерацією.

Сьогодні взаємовідносини Казахстану з Росією мають стратегічний характер і найбільш розвинуті серед країн СНД (слідом за Білоруссю). Практично за всіма аспектами співробітництва Росія виступає для казахстанців як першочерговий партнер для співпраці і найбільш близька за всіма параметрами країна.

Конституція визначає Республіку Казахстан як світську державу. У Казахстані законодавчо заборонено створювати політичні рухи на основі релігійних переконань. Усе населення Казахстану за даними на 2016 р.: всього – 17,42 млн. осіб, з них казахів – 11,50 млн. (66,0%), росіян – 3,67 млн. (21,1%), українців – 0,30 млн. (1,7%), німців – 0,18 млн. (1,0%). За роки незалежного існування Казахстану населення країни практично виросло в основному за рахунок казахів (збільшення у 1,76 рази). При цьому відбувся відтік етнічних європейців (росіян – у 1,7 рази, українців – у 3,0 рази, німців – у 5,3 рази) [3, с.56].

Можна констатувати, що Казахстан перетворився з держави, де казахи становили менше половини населення, на країну з перевагою етнічних казахів (понад 66%), що свідчить про цілеспрямовану політику щодо підвищення частки державотворюючого народу і прагнення до етнічної консолідації суспільства.

Згідно з Концепцією зовнішньої політики Республіки Казахстан на 2014-2020 рр., затвердженою указом президента Казахстану Н.Назарбаєвим № 741 від 21 січня 2014 р. [4], Казахстан продовжить укріплення відносин з Російською Федерацією в усіх сферах політичного, військово-технічного, торгово-економічного і культурно-гуманітарного співробітництва в ХХІ ст. Також окремо вказано про підтримку спільних інтеграційних об'єднань, зокрема, Митного союзу, Єдиного економічного простору, ЄАЕС, Каспійської п'ятірки, ОДКБ. На сьогоднішній день Казахстан розглядає співробітництво з Росією і в двохсторонніх відносинах, і в різних інтеграційних об'єднаннях як один з найважливіших

пріоритетів своєї зовнішньої політики. Наріжним каменем взаємовідносин Казахстану і Росії є військово-технічне співробітництво [5].

Сьогодні Казахстан займає сорок другу позицію серед всіх експортних економік світу. В 2016 р. експорт Казахстану дорівнював \$36,8 млрд., а імпорт – \$25,1 млрд. В 2016 р. номінальний ВВП Казахстану складав \$133 млрд., а ВВП на одну особу дорівнював \$25,3 тис.

Найпоширенішими експортними товарами Казахстану є сира нафта (\$19,4 млрд.), рафінована мідь (\$1,82 млрд.), радіоактивні хімічні продукти (\$1,77 млрд.), нафтовий газ (\$1,74 млрд.) і феросплави (\$1,4 млрд.). Найпоширенішими імпортними товарами є рафінована нафта (\$777 млн.), медикаменти (\$695 млн.), залізні труби великого діаметру (\$525 млн.), арматура (\$483 млн.). Казахстан експортує свою продукцію до Італії (\$7,47 млрд.), Китаю (\$4,21 млрд.), Росії (\$3,51 млрд.), Нідерландів (\$3,26 млрд.), Швейцарії (\$2,69 млрд.), а імпортує в основному з Росії (\$9,4 млрд.), Китаю (\$8,29 млрд.), Німеччини (\$1,26 млрд.), США (\$1,11 млрд.), Італії (\$931 млн.) [6].

Казахстан експортує до Росії досить невелику частку своєї експортної продукції (7-10%) [7]. Це пов'язано зокрема з тим, що основна частина експортних товарів (вугілля, залізна руда, газ) відносно дешеві. Взагалі у Казахстану небагато експортних товарів для Росії, оскільки структури економіки в обох країнах поки що схожі і мають сировинну спрямованість, тобто конкурують між собою. Останнім часом можна простежити зростання поставок товарів сільського господарства, харчової промисловості до РФ, що частково пов'язано з санкціями Заходу проти Росії.

Водночас для Казахстану Росія – основне джерело імпорту (30-40%). Для Росії частка експорту до Казахстану відносно мала (близько 3%). Але якщо відкинути сировинну складову російського експорту, то для багатьох переробних галузей, зокрема, автомобілебудування, молочної промисловості, Казахстан є важливим експортним ринком. В цілому, казахстанці споживають приблизно 15-20% російського несировинного експорту [7].

В Казахстані російські компанії займають головне місце серед юридичних осіб з іноземною участю. Росія є головним корпоративним партнером для казахстанських компаній. За обсягами інвестицій з усіх

країн СНД Росія є для Казахстану основним партнером, її частка становить приблизно 85-95%.

Щодо загальних іноземних інвестицій до Казахстану, то частка Росії мала (близько 4-5%). За даними на 2016 р., в Казахстані зареєстровано близько 11,3 тис. спільних з Росією підприємств, з них діючих – приблизно 6,5 тис. Це біля 33% від загальної кількості діючих юридичних осіб з іноземною участю і перше місце серед всіх країн-партнерів. Їх можна поділити на три групи: 73 крупних (12,6%) – це друге місце після Нідерландів (150 крупних компаній); 154 середніх (24,7%) – це перше місце, друге займають Нідерланди (175 компаній); 6226 малих (33,4%) – це перше місце, друге займає Туреччина (1644 компанії) [8].

Для Казахстану, віддаленому від основних світових ринків збуту і який не має прямого виходу до портів світового океану, сьогодні дуже важливим є вільний доступ до інфраструктур Росії, Білорусі та ЄС в рамках співробітництва в Євразійському економічному союзі (ЄАЕС). В подальшому характер казахстансько-російського співробітництва може змінитись за рахунок нових форм і появою перспективних акторів. Таким прикладом може стати реалізація широкомасштабного проекту «Один пояс – один шлях», основним інвестором якого є Китай і в здійсненні якого зацікавлена Україна. Останнім часом Казахстан виявляє також зацікавленість в розширенні економічних і політичних взаємовідносин з країнами Центрально-Східного регіону.

Соціологічні опитування в Казахстані щодо суспільної думки показують [9], що ставлення казахстанців до Росії дуже позитивне. Воно краще ніж до будь-якої країни в світі. Наприклад, Білорусь, яка знаходиться на другому місці, дружньою вважають близько 48%. Слід вказати, що на позитивну оцінку Росії не вплинули ні українське протистояння, ні конфронтація з Заходом, ані операції ПКС РФ в Сирії.

Ключовим елементом доступу казахстанців до загальної культури, що була створена в рамках Російської імперії, а потім СРСР – це знання російської мови, яка є фактором, що об'єднує культури двох країн. У Казахстані казахська мова є державною, а російська – офіційною. Росія також є одним з провідників Казахстану в світову культуру – через перекладання книг, серіалів тощо. Соціологічне дослідження етнорелігійних ідентифікацій регіональної молоді, проведене в Казахстані в 2016 р. [10], показало володіння казахстанцями російською мовою на

рівні 94,4% розуміння усної мови і 84,4% письмової. Це є високим рівнем і дає можливість поринання в російську культуру.

Державна програма розвитку і функціонування мов в Республіці Казахстан на 2011–2020 рр. була прийнята указом президента Казахстану №110 від 29 червня 2011 р. Всі заходи за цією програмою засновані на пріоритетному розвитку державної мови як найважливішого фактору укріплення національної єдності і спрямовані на повноцінне задоволення духовно-культурних і мовних потреб громадян Казахстану [11]. Зокрема, Казахстан має досягти наступних ключових показників:

- збільшення частки дорослого населення, яке володіє державною мовою, в 2017 р. – до 80%, в 2020 р. – до 95%;

- збільшення частки казахськомовного контенту в державних ЗМІ до 2017 р. – до 60%, в 2020 р. – до 70%;

- збільшення частки населення республіки, яка володіє англійською мовою, в 2017 р. – до 15%, в 2020 р. – до 20%.

У жовтні 2017 р. президент Казахстану Н.Назарбаєв підписав Указ про перехід казахського алфавіту з кирилиці на латиницю до 2025 р. [12]. За думкою Президента, це допоможе ефективніше модернізувати суспільство, полегшить комунікацію з зовнішнім світом, допоможе дітям швидше вивчати англійську мову. Викладання на латиниці в перших класах шкіл розпочнеться з 2022 р. Сьогодні в Казахстані і серед казахів в країнах СНД використовується кирилиця. Латиницею користуються деякі казахські діаспори за кордоном, зокрема в Туреччині. Цей крок об'єктивно зменшує можливості російськомовного населення щодо участі в процесі державного функціонування Казахстану, може привести до підвищення політичної та соціальної напруженості, руйнування міжнаціонального миру і прискорення процесу еміграції російськомовного населення з країни.

У законі «Про засоби масової інформації» щотижневий обсяг телевізійних і радіопрограм державною мовою за часом не повинен бути менше сумарного обсягу передач іншими мовами [13]. Розподіл передач державною мовою в добовій сітці мовлення повинен здійснюватися рівномірно протягом усього періоду їх виходу в ефір. Сьогодні Казахстан значною мірою живе в російському медійному полі завдяки ринку реклами, глобальним технологіям, якості радіо-телепередач. Багато казахстанських журналістів і політологів пишуть статті для російських

ЗМІ, роблять коментарі щодо подій в Казахстані і Центральній Азії, впливаючи на російську аудиторію.

Важливу роль у відносинах між країнами грає освіта. У 2016 р. в Росії навчалось понад 65 тис. студентів з Казахстану Перевага російської освіти перед своєю для казахстанців полягає в більш високій якості і меншій вартості [14].

Офіційний візит президента Казахстану Н.Назарбаєв до США 15-18 січня 2018 р. [15] ЗМІ називають історичним, оскільки Назарбаєв став першим президентом з країн Центральної Азії, якого президент США Д.Трамп прийняв в Овальному кабінеті Білого дому. Зустріч тривала близько 30 хвилин. Це наводить на думку, що США розглядають Казахстан як свого головного партнера в регіоні. Н.Назарбаєв зустрівся з віце-президентом М.Пенсом і міністром енергетики Р.Перрі, а також з діловими колами США.

Під час візиту було підписано двадцять комерційних документів на загальну суму в 7 млрд. доларів. Серед них договір про поставку шістьох нових літаків Boeing-737 MAX8 і трьох Boeing-787 Dreamliner за 1,3 млрд. дол., дві угоди на 900 млн. дол. про поставку і сервісне обслуговування американських маневрових тепловозів і пасажирських локомотивів, домовленість з біржею Nasdaq і компанією Goldman Sachs про співробітництво в діяльності Міжнародного фінансового центру Астана з судом на базі англійського права, який планується створити. Американська сторона, в свою чергу, зняла арешт з активів Національного фонду Казахстану, які зберігались у США і були заблоковані за позовом молдавського бізнесмена А.Статі [15].

За підсумками переговорів було прийнято рішення підписати окремі угоди з військового співробітництва, незважаючи на те, що в сфері безпеки Казахстан тісно співпрацює з Росією.

Актуальними виглядають мирні ініціативи Н.Назарбаєва, які він висунув під час зустрічі з Д.Трампом та на засіданні Ради Безпеки ООН. Назарбаєв висловив занепокоєність різким погіршенням американо-російських відносин, які не дозволяють вирішити проблему денуклеаризації Північної Кореї. Він запропонував перенести Мінські переговори до Астани, що може сприяти більш успішному вирішенню питання щодо окупованих українських територій. Від імені п'яти держав Центральної Азії Назарбаєв заявив про повну підтримку дій США, що

спрямовані на боротьбу з терористичними угрупованнями «Талібан» і «Ісламська держава», які загрожують стабільності в регіоні. Назарбаєв також висунув пропозиції щодо розробки спеціальної резолюції РБ ООН про чіткі наслідки для країн, які порушують Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, з санкціями і заходами примушення. Назарбаєв закликав до 100-річчя ООН зовсім відмовитися від ядерної зброї у всьому світі [15].

Взагалі цей візит виглядає досить симптоматичним на фоні нових жорстких санкцій не тільки проти Росії, але й проти всіх іноземних компаній, які співпрацюють з російськими, які підпадають під санкції. Це примушує Казахстан дещо дистанціюватись від Росії. Також візит актуалізує проблему транзиту влади в Казахстані, оскільки підписані договори у майбутньому вимагають їх виконання на тлі важкої економічної ситуації і зростаючого невдоволення казахстанського населення.

Звертає на себе увагу також те, що під час візиту Назарбаєва до США не було поставлено питання перед президентом Казахстану щодо розвитку в країні демократичних інститутів і дотримання прав людини. Тобто питання змінюваності влади, дотримування загально прийнятих норм і процедур під час виборів, авторитарних владних тенденцій в Казахстані відійшло на другий план і не було актуальним.

Стратегічне партнерство Казахстану з США [16], виведене на рівень розширеного в результаті візиту президента Казахстану до США, наповнюється конкретним змістом. У результаті зустрічі Назарбаєва з президентом Трампом була підписана угода про використання каспійських портів для транзиту американських спецвантажів до Афганістану із Грузії і Азербайджану через Каспійське море в Казахстан, далі залізничним транспортом через Узбекистан до Афганістану. В перелік контрольно-пропускних пунктів включено порти «Ақтау» і «Курик». Порт «Ақтау» – сучасний багатоцільовий термінал, учасник Транскаспійського міжнародного транспортного маршруту, член Міжнародної асоціації морських портів і гаваней. «Курик» знаходиться південніше порту «Ақтау» в тій же Мангитаунській обл. в природній бухті, яка забезпечує більш сприятливі погодні умови для здійснення розвантажувальних робіт. У квітні 2015 р. тут почалося спорудження великого паромного комплексу та

універсального причалу для приймання всіх видів суден. Перша фаза будівництва вже завершена.

Формально мова йде про використання двох казахстанських портів як транзитних пунктів, але фактично порти «Ақтау» і «Курик» стають військовими базами США на території Казахстану і це в Каспійському регіоні, де превалюють інтереси Російської Федерації й Ісламської Республіки Іран. Тобто угода про транзитні пункти фактично надає можливість американської військової присутності на Каспії.

Російська сторона сприймає цю угоду з підозрою, вважаючи що це військово-політичне продавлювання американських інтересів, і що нинішнє розгортання Казахстану в бік США несе антиросійський формат, оскільки поява будь-якого корабля США з військовими чи невійськовими вантажами в акваторії Каспію для Росії є вкрай небажаною [17].

Можна констатувати, що використання портів «Ақтау» і «Курик» для американського військового транзиту може зруйнувати крихку архітектуру каспійської безпеки. В умовах теперішнього американо-російського і традиційного американо-іранського протистояння ця американська присутність буде викликати сильну роздратованість як у Москві, та і в Тегерані.

Таким чином, аналіз трансформаційних процесів у сучасному Казахстані дозволяє зробити наступні висновки:

1. Із дня проголошення незалежності в 1991 р. Казахстан активно підтримував євразійську цивілізаційну модель інтеграції на пострадянському просторі. Сьогодні Казахстан – це країна зі значним змішанням етики та моралі різних народів, а також одна з найбільш стабільних на пострадянському просторі щодо міжнаціональних відносин. Майже все населення Казахстану, незалежно від національності, в достатній мірі володіє російською мовою.

Останнім часом спостерігається цілеспрямована політика керівництва держави на пошуки цивілізаційної основи країни, на верховенство казахської мови у всіх структурах державної влади і підтримання розповсюдженості англійської мови.

2. Сьогодні взаємовідносини Казахстану з Росією мають стратегічний характер. Практично за всіма аспектами співробітництва Росія виступає для казахстанців як першочерговий партнер для співпраці і найбільш близька за всіма параметрами країна. Казахстан і Росію

пов'язують глибокі культурно-соціальні зв'язки і розгалужене військово-технічне співробітництво. В економічній сфері близько третини казахстанського експорту направляється до Російської Федерації, в той же час російський експорт в Казахстан складає всього приблизно 3% загального обсягу.

3. Останнім часом у своїй зовнішній політиці Казахстан цілеспрямовано шукає також нових стратегічних партнерів, зокрема, США. Результати офіційного візиту президента Н.Назарбаєва до США у січні 2018 р., підписані документи і проголошені заяви свідчать про чіткі новітні тенденції у виборі курсу керівництвом Казахстану на більш тісне співробітництво з Заходом, на згортання подальшої євразійської інтеграції, зокрема в рамках ЄАЕС з Росією.

Переведення алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку можна розглядати як намагання зробити країну більш відкритою для західних цінностей. Це також можна трактувати в руслі цивілізаційної тенденції ідентифікації Казахстану як тюркську державу. Цей крок ще раніше був зроблений країнами з переважною більшістю мусульманського населення (Азербайджан, Туркменістан, Узбекистан), що раніше входили до складу СРСР. Цей процес у перспективі здатен зруйнувати не тільки економічні (ЄАЕС) і геополітичні (СНД, ЄАС, ШОС) інтегральні об'єднання, але й поховати ментальний і цивілізаційний простір, центром якого намагається бути Росія.

4. Оскільки Казахстан, як і більшість країн ЄАЕС, не скасував режим вільної торгівлі з Україною, соціально-гуманітарні і торговельно-економічні відносини з ним можуть розвиватись на двосторонній основі. Але необхідно шукати нові механізми співпраці з країнами на пострадянському просторі, оскільки в рамках ЄАЕС розробляються єдині технічні, санітарні, фітосанітарні, екологічні стандарти, відбувається уніфікація і гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства. Україна в рамках асоціації з ЄС гармонізує і уніфікує свої стандарти і законодавство відповідно до стандартів Євросоюзу, які суттєво відрізняються від прийнятих в ЄАЕС. В подальшому це може призвести до значних технічних проблем у торговельно-економічному співробітництві України з країнами-членами ЄАЕС.

Список використаних джерел та літератури:

1. Васильев О.А. Влияние этнокультурных, религиозных и языковых факторов на процесс модернизации Казахстана // Зовнішні справи. – 2016. – № 3. – С. 54-59.
2. Ігнат'єв П.М. Геополітичні та гео економічні інтереси у світовій політиці / П.М.Ігнат'єв. – Чернівці – Київ : Книги–XXI, 2014. – 364 с.
3. Бейбит Сапар Али, Барбасов Мухамед-Канафия. Казахстан: религии и межконфессиональные отношения // Центральная Азия и Кавказ. – 2002. – № 2. – С. 79-88.
4. Концепция внешней политики РК на 2014-2020 гг. – Режим доступу: <http://mfa.gov.kz/ru/erevan/content-view/koncepcia-vnesnej-politiki-rk-na-2014-2020-gg>
5. Козюлин В. Военно-техническое сотрудничество России и Казахстана / Вадим Козюлин // Казахстан в глобальных процессах. – 2014. – №1. – С.65-78.
6. ОЕС - Kazakhstan (KAZ) Exports, Imports, and Trade Partners. – Режим доступу: <https://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/kaz>
7. Итоги торгово-экономического сотрудничества между Российской Федерацией и Республикой Казахстан. – Режим доступу: www.rustrade.kz/torg_ek.htm
8. Россия и Казахстан: взаимные инвестиции. – Режим доступу: <http://365-tv.ru/index.php/analitika/kazakhstan/370-kazakhstan-i-rossiya-vzaimnye-investitsii>
9. Как изменилось отношение казахстанцев к России и ее политике. 14.10.2016. – Режим доступу <https://camonitor.kz/25824-kak-izmenilos-otnoshenie-kazahstancsev-k-rossii-i-ee-politike.html>
10. Этнорелигиозные идентификации региональной молодежи. Отчет по результатам опроса молодежи 23 апреля – 6 мая 2016 г. – 124 с.
11. О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. – Режим доступу: <http://prokuror.gov.kz/rus/dokumenty/gosudarstvennyy-yazyk/o-gosudarstvennoy-programme-razvitiya-i-funkcionirovaniya-yazykov-v>
12. Указ Президента Казахстана О переводе казахского языка с кириллицы на латинскую графику. 27.10.2017. – Режим доступу: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kiirilicy-na-latinskuyu-grafiku
13. Развитие СМИ Республики Казахстан за годы независимости. – Режим доступу: <http://kisi.kz/ru/categories/politicheskaya-modernizaciya/posts/razvitie-smi-respubliki-kazahstan-za-gody-nezavisimosti>
14. Статистика системы образования Республики Казахстан (Национальный сборник) 2015-2016. – Режим доступу: <http://iac.kz/ru/analytics/statistika-sistemy-obrazovaniya-respubliki-kazahstan-nacionalnyy-sbornik-2015-2016>
15. Визит Назарбаева в США: что (не) осталось за кадром. 19.01.2018. – Режим доступу: <https://p.dw.com/p/2r99p>
16. О военном сотрудничестве Казахстана и США. 08.07.2017. – Режим доступу: <https://www.fondsk.ru/news/2017/07/08/o-voennom-sotrudnichestve-kazahstana-i-ssha-44287.html>
17. США и НАТО в каспийском регионе: стратегия упущенных возможностей. 07.06.2018. – Режим доступу: <http://vpoanalytics.com/2018/06/07/ssha-i-nato-v-kaspijskom-regione-strategiya-upushhennyh-vozmozhnostej/>

ТРАНЗИТ ВЛАСТИ В КАЗАХСТАНЕ – АЛЬТЕРНАТИВЫ БЕЗ АЛЬТЕРНАТИВЫ

В статье анализируется ситуация с транзитом власти в новообразованных независимых государствах Центрально-азиатского региона. Использование политических технологий для сохранения авторитарной власти выступают как приоритетные. Если рассматривать процесс ситуативно, то они гарантируют социальный мир и стабильность. Однако в долгосрочной перспективе, эти технологии выступают причиной застоя и торможения для всей многоуровневой системы политического и социально-экономического развития местных обществ.

Ключевые слова: социально-политическая ситуация, патернализм, сервильность, транзит верховной власти, политические партии, политические технологии, политическая стагнация.

Жангожа Р.Н Транзит влади в Казахстані – альтернативи без альтернативи

У статті аналізується ситуація з транзитом влади в новоутворених незалежних державах Центральноазійського регіону. Використання політичних технологій для збереження авторитарної влади виступають як пріоритетні. Якщо розглядати процес ситуативно, то вони гарантують соціальний мир і стабільність. Однак в довгостроковій перспективі, ці технології виступають причиною застою і гальмування для всієї багаторівневої системи політичного і соціально-економічного розвитку місцевих громад.

Ключові слова: Соціально-політична ситуація, патерналізм, сервільність, транзит верховної влади, політичні партії, політичні технології, політична стагнація

Zhangozha R. Power Transitin Kazakhstan: Alternatives without Alternative

The article analyzes the situation with the transition of power in the newly formed independent states of the Central-Asian region. The use of political technologies to preserve authoritarian power is a priority. If we consider the process situationally, then they guarantee social peace and stability. However, in the long run, these technologies lead to stagnation and are a hindrance to the entire multilevel system of political and socio-economic development of local communities.

Keywords: socio-political situation, paternalism, servility, transit of the supreme power, political parties, political technology, paternalism, political stagnation.

В последние годы многие политические эксперты пытаются понять формулу транзита верховной власти Казахстана с учетом физического возраста действующего президента Н.Назарбаева (78 лет, 1940 г.р.) и фактически патерналистской модели государственного устройства страны. По этой причине всякое изменение в структуре политических институтов воспринимается политологическим сообществом Украины как латентный технологический сегмент начавшегося транзита, что дает им повод для

прогнозных оценок, зачастую, имеющих весьма отдаленное отношение к реальной ситуации [1].

Модели государственного устройства новых независимых государств Центральной Азии, исключая Кыргызстан, строились в формате жесткого авторитаризма. Именно поэтому проблема транзита власти выступает определяющей темой любого анализа политической ситуации в этом регионе как в современном состоянии, так и в среднесрочной и долгосрочной перспективе.

То, что подобный подход совершенно оправдан, подтверждается недавними изменениями в политических реалиях Узбекистана, происшедшими в связи с внезапной смертью бессменного узбекского президента И.Каримова в 2016 г. и, связанной с этим масштабной кадровой ротацией в исполнительных структурах страны.

Аналогичное масштабное кадровое переформатирование политической системы ожидает и Казахстан, поскольку действующий президент Н.Назарбаев уже давно перешагнул рубеж жизни пророка Мухаммеда.

Многочисленные сценарии транзита власти, предлагаемые как отечественными, так и иностранными политическими экспертами, создают определенное напряжение, влияющее на настроение не только граждан страны, но и на потенциальных зарубежных инвесторов, а также на основных акторов геополитической «шахматной доски» (З.Бжезинский).

Специфика формирования мнения по большинству вопросов, связанных с политическими или экономическими коллизиями, в особенности по транзиту власти, состоит в том, что по сложившейся в Казахстане традиции эти вопросы может предметно комментировать исключительно сам глава государства. Некоторое исключение составляют заявления отдельных представителей из ближайшего окружения первого лица, когда они спешат отказаться от роли потенциальных «преемников», которые им приписывала молва, некоторые недалековидные эксперты и падкие на сенсации mass-media.

Что же касается самого президента Казахстана, то можно отметить, что в последние годы сам он охотно комментирует тему транзита власти в разных форматах и ракурсах, не скрывая при этом удовольствия от того, что своими репликами ставит в тупик самых дотошных толкователей политического закулисья. Так, в ноябре 2015 г., выступая на расширенном

заседании правительства, Н.Назарбаев остановился, в частности, на теме своего возможного преемника, посетовав на то, что он пока не видит достойной фигуры на пост руководителя страны. Что, по его мнению, ставит под сомнение успешность проводимых им реформ и ухудшит политическую, экономическую и социальную ситуацию в Казахстане [2].

Впрочем, рассуждения на тему преемника на пост президента страны продолжают занимать головы политических экспертов и «белых воротничков», что наводит на подозрение о применении властями конспирологических методов выявления возможных конкурентов с последующей зачисткой политического поля страны от тех нежелательных персон, на кого укажет всевластный перст Н.Назарбаева.

Так, 21 июня 2018 г., Председатель сената, сверх осторожный К.Ж.Токаев, в интервью обозревателю «Би-би-си», высказал мнение, что участие действующего президента в очередных президентских выборах (2020) представляется ему маловероятным. Правда, спустя сутки, Токаев денонсировал свое высказывание, пояснив, что это было всего лишь допущение, и что утвердительную точку зрения редакция «Би-би-си» просто вырезала. Тем не менее, это высказывание спровоцировало в среде казахстанского политического истеблишмента резонансный скандал, последствия которого могут сыграть весьма существенную роль в межэлитной борьбе [3].

Не менее резонансной информацией стало заявление самого президента о том, что он не намерен передавать власть по наследству своим детям и близким родственникам. А в марте 2017 г. Н.Назарбаев подчеркнул, что срок его президентских полномочий заканчивается в 2020 г. и ещё есть время для размышлений. «Всё будет зависеть от доверия народа – первое. Второе – силы и здоровье человека, который работает... А если твоё состояние не позволяет именно так работать, то здесь нечего делать. Так что все зависит от времени», – отметил Назарбаев.

Совершенно очевидно, что в аппарате президента будут бдительно наблюдать за реакцией внутри элит. Своеобразный метод «тестирования на верность» суверену, состоящий во вброде слухов и домыслов о скором уходе «первого лица» с целью зондажа мнений: кто и как будет реагировать и кого еще нужно «дочистить». Разные внутриэлитные группы по-разному рассматривают транзит и новые возможности кадровых ротаций. Кого-то устраивает сценарий, когда глава государства остается на

посту до конца жизни. Иные считают, что надо уже сейчас, пока ситуация находится под контролем, запускать механизм кадровой ротации. Хотя до 2020 г. время еще есть, но всё может кардинально измениться в зависимости от внешней конъюнктуры и физического здоровья действующего президента.

31 мая 2018 г. Мажилис Республики Казахстан одобрил законопроект «О Совете Безопасности Республики Казахстан»[4]. После этого в казахстанском и зарубежном политикуме и информационном пространстве утвердился тезис, что этот документ знаменует подготовку к ротации власти, во время которой Совбез будет выполнять функции «коллективного преемника».

Однако некоторые эксперты подвергают сомнению этот сценарий, считая его безупречным только в теории, поскольку особенности казахстанской политической системы, политических традиций и политического менталитета могут в значительной мере деформировать эту идею.

Надо отметить, что слухи о подготовке к транзиту власти отнюдь не беспочвенны, поскольку в законопроекте предусмотрены нормы, действительно позволяющие Совбезу претендовать на полномочия «коллективного преемника» в транзитный период.

С принятием закона, Совбез сменит свой статус консультативно-совещательного органа на конституционный, а первый президент – Лидер нации будет наделен правом пожизненного в нем председательства с полномочиями президента. В свою очередь, действующий президент будет обладать только лишь представительскими полномочиями, уподобившись датской королеве, которая «властвует, но не правит».

Внесенные поправки существенно повысят политический статус Совета Безопасности, наделяя его полномочиями для проведения «единой государственной политики в сфере обеспечения национальной безопасности и обороноспособности Республики Казахстан в целях сохранения внутривластной стабильности, защиты конституционного строя, государственной независимости, территориальной целостности и национальных интересов Казахстана на международной арене».

В состав Совбеза теперь будет входить все высшее руководство страны, включая президента, премьер-министра, председателей Мажилиса и Сената, руководителя Администрации президента, госсекретаря,

министра иностранных дел, а также все силовики – генеральный прокурор, председатель КНБ, министры обороны и внутренних дел.

Таким образом, в этой политической конфигурации президент становится вторым должностным лицом в стране, подчиняясь председателю Совбеза, который будет наделен полномочиями высшего руководителя страны, координирующего все ветви власти, а также силовые органы.

Казахстанские политические эксперты уже назвали законопроект «настоящей конституционной реформой» – в отличие от предыдущей, которая подразумевала перераспределение полномочий между ветвями власти, но ограничивалась лишь незначительными поправками.

Как прогнозировали многие эксперты, в качестве выхода из затянувшейся неопределенности вокруг процедуры транзита власти был предложен вариант дуальной модели политической власти.

По аналогии с теократическими моделями государственной конфигурации, где фактическая власть – в руках религиозного лидера, а исполнительная светская – в ведении президента, занимающего вторую после Высшего руководителя позицию во властной иерархии. Подобную модель, по аналогии с Ираном, по всей видимости, предлагается создать и в Казахстане. В соответствии с ней второй президент, опираясь на безоговорочный авторитет Н.Назарбаева, исполнял бы оперативные, организационно-распорядительные функции, в то время как стратегические вопросы развития страны остаются в ведении первого президента – председателя Совбеза.

Однако политические эксперты отмечают проблемные точки принимаемой Казахстаном модели государственного управления. Один из контраргументов состоит в том, что в традиционную политическую культуру Центральной Азии, в особенности Казахстана, категорически не вписывается система с двумя центрами силы и принятия решений. Сбой подобной властной конфигурации проявился в соседнем Кыргызстане, где экс-президент А.Атамбаев попытался сохранить влияние в политике после своего ухода с поста руководителя страны, закрепив за собой позицию сильного партийного руководителя при сильном парламенте, лояльном премьер-министре и «ручном» президенте.

Но новоизбранный в 2017 г. президент Киргизстана С.Жээнбеков, считавшийся ставленником Атамбаева, решительно отверг модель

двоевластия, оперативно удалив с ключевых должностей атамбаевские креатуры – руководителя президентской администрации, премьер-министра и других влиятельных фигур. Следующим шагом «разоружения» А.Атамбаева стала отмена парламентом неприкосновенности и криминальной непогрешимости экс-президентов.

В Туркменистане К.Бердымухамедов, пришедший после безвременной кончины «абсолютного лидера нации» Туркменбаши С.Ниязова, также деклассировал все ближайшее окружение своего предшественника, демонтировал его прижизненный памятник и изъясил из оборота и негласно запретил двухтомник «Рухнаме» – «авторское» произведение Туркменбаши, выполнявшего в стране функцию, схожую с Кораном или Историей КПСС.

Не столь радикально, но все же, в той же последовательности, начал кадровую реформу и новоизбранный в 2016 г. президент Узбекистана Ш.Мирзиёев, арестовав Гульнару – дочь своего недавнего патрона, всесильного И.Каримова, и обезоружив «бдительное око и уши» – Председателя комитета безопасности Узбекистана Р. Иноятова, отправив его на малопривлекательную хозяйственную должность.

Очевидно, что при сложившейся в Центральной Азии политической культуре, любые попытки прижизненно осуществить «операцию «преемник», важным условием которой является высокая степень доверия и соблюдение элитами «джентельменских соглашений», отнюдь не гарантируют сохранения власти посредством технологических ухищрений.

В Казахстане, где «сильная президентская власть» в условиях все еще достаточно реального традиционного территориально-политического устройства, является несущей конструкцией политической системы и доминирующей политической традицией, ломать традиции много труднее, нежели в Кыргызстане. Для национального социума и политикума представить ситуацию двоевластия и появления каких-либо альтернативных политических моделей, кроме единовластия, может означать хаос, который следует оперативно упорядочить.

В отличие от теократического государственного устройства, где дуальная политическая система и институт духовного лидера – Высшего руководителя страны – опирается на религиозный авторитет и традицию, в Казахстане нет достаточных оснований для легитимации неких надстроечных координирующих институтов, выполняющих функции

диригента и, одновременно, арбитра ветвей власти. В том числе, президентской. Таким легитимирующим инструментом должен был быть конституционный статус соответствующего закона, который определяет исключительную правоту и легитимность единовластия. Таким образом, учитывая в целом невысокий уровень правовой культуры и сервильность казахстанского правосудия перед политической целесообразностью, инструмент этот не может гарантировать соблюдение обязательств следующим президентом.

Можно отметить, что авторы идеи придать Совету Безопасности Республики Казахстан статус чрезвычайной комиссии с чрезвычайными же полномочиями, опирались на опыт стран, где, в кризисных ситуациях армия и силовики выступали стражами внутривластной стабильности. Например, в Турции, где такую роль играла армия, или России, где аналогичные функции выполняют спецслужбы.

В Казахстане нет традиций сильной армии и сильных спецслужб, имеющих политический статус и, главное, безусловное доверие у президента. В этой связи можно вспомнить тот факт, что за последние полтора десятилетия были осуждены на длительное тюремное заключение три бывших руководителя органов национальной безопасности (КНБ) – А.Мусаев, Р.Алиев и Н.Дутбаев, а их потенциальные сторонники отправлены в отставки. Следует отметить, что в истории независимого Казахстана спецслужбы почти не выступали в качестве самостоятельных политических акторов. По этой причине положиться на них, как на гаранта исполнения конституционного закона, было бы, опрометчиво.

Таким образом, «специфичность» национальной управленческой и, шире, политической культуры могут сорвать реализацию в Казахстане сценария передачи власти в формате «коллективного преемничества». То есть, Совету Безопасности, каким бы безупречным подобный сценарий не казался в теории.

Очевидно, что казахстанская элита заинтересована в детальной регламентации процедуры транзита власти и, главное, обеспечении механизмов и гарантий сохранения своего статуса, собственности и безопасности. Наихудшим для нее вариантом может стать сценарий, при котором президентом становится персона, проведенная во власть внешними силами (Россия, США, Китай), которая будет лоббировать интересы своих покровителей в режиме внешнего управления.

В иной ситуации, когда преемник получает мандат на занятие вакансии «Первого лица» от местной финансово-промышленной группы, с которой он связывает свою будущую политику, устанавливается традиционная (а значит, легитимная) формула и архитектура государственного устройства. Суть ее была определена английским политиком более двух столетий тому назад: «друзьям (элите) все, врагам – закон». Первоочередная задача преемника – зачистка политического и финансово-экономического поля от «чужаков» и ее кадровое преформатирование «под себя».

Но, вполне возможно, что законопроект «О Совете безопасности» – это один из черновых вариантов сценария передачи власти, каким был и принятый в 2010 г. закон «О Лидере Нации». Но отнюдь не окончательный. В той же мере, как и появляющиеся время от времени вбросы фэйковой информации о начале транзита власти с целью выявления и наказания возможных «перебежчиков» в лагерь потенциальных противников. Тем не менее, хотя и с определенной долей осторожности, можно говорить о том, что завершающаяся фаза по монтажу и выстраиванию концепции и кадровой политики, и политической инфраструктуры, начатая ещё в 2010 г., в Казахстане практически завершена и готова к транзиту.

На сегодняшний день у президента Казахстана уже есть «де-юре» статус «лидера нации», «пожизненного сенатора» и «пожизненного председателя Совета безопасности Республики Казахстан». Внутри элиты, за последние годы, провели мощную зачистку и сделали её ещё более управляемой, нежели раньше, за счёт повышения уровня тревожности на фоне многочисленных и резонансных коррупционных скандалов.

На партийном поле убрали всех потенциальных оппозиционных персон, расчистив место для партийной пропрезидентской «шестёрки» во главе с провластной партией «Нур Отан», от которой может пойти новый кандидат в президенты. Не менее жестко зачистили медийное поле и сферу НПО, где практически не осталось сколько-нибудь значимых оппозиционных структур, посадив остальных на иглу государственных грантов и государственного заказа. Параллельно создали множество зонтичных структур в политической и экономической областях, каждая из которых контролирует свой сегмент.

В дополнение к перечисленным изменениям, были значительно усилены полномочия силовых структур в сфере антикоррупционной борьбы, которые чаще используется для внутриэлитных разборок, в области противодействия экстремизму и терроризму, а также, в части контроля над социальными сетями, куда, в своем большинстве, ушли протестные настроения казахстанской оппозиции и отдельных «несознательных» граждан.

Также подвергли новой редакции выборную нормативно-законодательную базу, устранив с предвыборной гонки всех уровней любых самовыдвиженцев, снизив, таким образом, порог допустимости для участия в выборах.

Что же касается самих президентских выборов (даже без физического участия действующего президента, но при его неукоснительном контроле), то они будут выполнять функцию легитимизации уже отобранных и одобренных им кандидатур.

Проведенные изменения выборной системы Казахстана в направлении усиления властной пирамиды выглядят вполне эффективно с тактической точки зрения. Однако, если рассматривать их в долгосрочной перспективе, то следует признать, что они существенно тормозят развитие гражданского общества с его социально-значимыми инициативами и здоровой конкуренцией, гарантирующей оптимальный режим работы «социальных лифтов».

Детально рассматривать социально-политическую конструкцию модели государственного устройства и, в частности, нормативно-правовую базу выборной системы казахстанского государственного устройства, не имеет особого смысла, хотя бы по той причине, что «буква закона» значительно отличается от политической целесообразности, диктуемой интересами власти.

Более продуктивным будет выявить и анализировать лишь те схемы, узловые моменты и механизмы передачи власти, которые могут быть реализованы при действующем президенте. Однако, остается далеким от ответа вопрос: «Как будет работать система без своего создателя, когда он окончательно уйдёт с политического Олимпа. Когда «его продукты» будут предоставлены сами себе и зона конкуренции в борьбе за власть приобретет реальные очертания «боев без правил?».

С известной долей вероятности можно предположить, что в этом случае все отлаженные тактические схемы утратят свою эффективность в качестве долгосрочного режима и в долгосрочной перспективе. Аналогия с ситуацией ухода из власти С.Ниязова, И. Каримова и А.Атанбаева, о которых мы упоминали выше, показывают всю недолговечность и хрупкость жестких авторитарных схем. Их «преемникам» понадобилось минимальное время для того, чтобы переформатировать все прежние внутриэлитные договорённости и правила игры, и начать строить систему по своим лекалам.

По приведенной причине не столь актуальным представляется вопрос о том, как и когда уйдёт глава государства с политической сцены. Для общества представляется гораздо более важным решить вопрос своего социально-политического статуса и перспектив. Без решения этого вопроса общество остается пассивным заложником ситуации, когда ключевые вопросы развития страны будут формироваться и решаться исключительно исходя из интересов групп влияния, их возможностей договориться в условиях отсутствия верховного арбитра. В подобной ситуации именно договороспособность верхов, а также их инстинкт самосохранения, превращаются в доминирующий, хотя и более чем ненадёжный фактор стабильности и гражданского согласия.

Подобное государственное устройство и покорное безмолвие общества по отношению к своему настоящему и будущему соответствует застою, по причине которого Казахстан и его население остаются за порогом исторического времени в его ускоряющемся ритме.

Список использованных источников и литературы:

1. Сапаев Д. В Казахстане уже готова политическая инфраструктура для транзита власти / Д.Сапаев. 22.06.2018. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1529669400>
2. Иксанова А. Казахстан только выиграет, если Назарбаев будет участвовать в следующих выборах – Абаев / Алия Иксанова. 21.06.2018. – Режим доступа: <https://vlast.kz/novosti/28426-kazahstan-tolko-vyigraet-esli-nazarbayev-budet-uchastvovat-v-sledusih-vyborah-abaev.html>
3. Тогузбаев К. Токаев и другие предполагают, один располагает? / Казис Тогузбаев. 26.06.2018. – Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/tokayev-bbc-interview-comments/29318030.html>; Клевцова А. Что стоит за «политической бомбой» Токаева? / Анна Клевцова. 23.06.18. – Режим доступа: <https://rus.azattyq.org/a/press-review-tokayev-interview-nazarbayev/29314947.html>

4. Горбунова А. Совбез становится главным конституционным органом Казахстана / Арина Горбунова. 31.05.2018. – Режим доступа: https://forbes.kz/process/sovbez_kazahstana_stanovitsya_glavnyim_konstitutsionnyim_or_ganom/; Конституционный суд разрешил Назарбаеву пожизненно возглавлять совбез. 28.06.2018. – Режим доступа: http://social.iz.ru/blog/43552293979/Konstitutsionnyiy-sud-razreshil-Nazarbayevu-pozhiznenno-vozglavliti?utm_campaign=partner&utm_source=mirtesen&utm_medium

УДК 94:339.924(479)

Ткаченко І. В.

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

У статті розглянуто інтеграційні перспективи держав Південного Кавказу. Показано цивілізаційні орієнтири і прагнення Азербайджану, Вірменії та Грузії щодо їх інтеграції у проекти, які пропонуються Заходом і «Русским миром».

Ключові слова: інтеграційні перспективи Південного Кавказу, зовнішньополітична орієнтація держав регіону, Європейський Союз, вплив США, «Русский мир».

Ткаченко И.В. Интеграционные перспективы государств Южного Кавказа

В статье рассмотрено интеграционные перспективы государств Южного Кавказа в XXI веке. Показаны цивилизационные ориентиры и устремления Азербайджана, Армении и Грузии касательно их интеграции в проекты, которые предлагаются Западом и «Русским миром».

Ключевые слова: интеграционные перспективы Южного Кавказа, внешнеполитическая ориентация государств региона, Европейский Союз, влияние США, «Русский мир».

Tkachenko I.V. Integration Prospects of the States of the Southern Caucasus

In the article integration prospects of the Southern Caucasus states in the XXI century are analyzed. The civilization orientation and aspirations of Azerbaijan, Armenia and Georgia as regards their integration into the projects proposed by the West and «Russian world» were shown.

Keywords: integration prospects of the Southern Caucasus, foreign policy orientation of the region's states, European Union, influence of the USA, «Russian world».

Крах комунізму став найважливішою подією кінця ХХ ст., подією, яка мала своїм наслідком не лише повалення тоталітаризму й утвердження демократичних режимів у колишніх країнах соціалістичного табору, але й утворення п'ятнадцяти незалежних держав на уламках «імперії зла», перед якими постало завдання пошуку свого місця у світі і, разом з тим, цивілізаційного вибору як напрямку перебудови держави і суспільства з комуністичної моделі на таку, яка відповідала вимогам часу і потребам суспільства.

Кінець XX ст. також позначився безпрецедентним демократичним проривом, завдяки якому комуністична система зазнала фіаско і втратила своє значення як полюс тяжіння біполярного світу. В таких умовах нові країни, утворені на уламках радянської імперії, неодмінно мали визначитися із своєю цивілізаційною приналежністю.

Особливе місце у посткомуністичній трансформації колишнього СРСР посідають держави Південного Кавказу. Одразу після здобуття державної незалежності ці країни опинилися у полі зору нових для них геополітичних гравців, насамперед США та ЄС, що цілком зрозуміло, зважаючи на те, що Південний Кавказ завжди відігравав і продовжує відігравати істотну роль у світовій геополітиці. Незважаючи на незначні розміри регіону і порівняно нечисленне населення, до нього прикуто пильну увагу основних світових гравців, зокрема США та Російської Федерації, які прагнуть максимізувати власну присутність на цій важливій геостратегічній території [1].

Для США як гегемона сучасного світу, цей регіон представляє серйозний інтерес, з огляду на його розміщення і потенціал для вирішення важливих завдань американської геополітики. Як місце перетину світових цивілізацій, світових релігій і завдяки своєму географічному розташуванню Південний Кавказ неминуче ставав у минулому і є сьогодні ареною, на якій відбуваються зіткнення інтересів США, ЄС, Росії, Туреччини, Ірану тощо. У таких несприятливих зовнішніх умовах країни регіону неодмінно мали визначитися із власними векторами пострадянської трансформації й інтеграції у глобальні проекти з метою запобігання загрозам здобутому суверенітету. Азербайджаном, Вірменією та Грузією було обрано дещо схожі, але в цілому різні шляхи вбудовування відносин із ключовими гравцями на міжнародній арені.

Проблематика Південного Кавказу в цілому і Азербайджану зокрема привертають дедалі більше уваги науковців і аналітиків, які досліджують модернізаційні процеси в регіоні, вплив і роль світових держав у тих змінах, які відбуваються в суспільстві і економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Адже конфлікти в Нагорному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, російсько-грузинська війна 2008 р., окупація Криму 2014 р. і війна на Донбасі засвідчують не лише посилення цивілізаційних конфліктів, інспірованих колишньою метрополією з державами, утвореними на втрачених радянською/російською імперією територіях, але й потребують

визначення ступеня впливу глобального Заходу і «Русского мира» на інтеграційні процеси в країнах Південного Кавказу.

Серед праць учених з цієї проблематики слід згадати праці А.Богатурова [5], С.Гвоздкова [6], Ю.Гончар [8], вагомий внесок у дослідження постбіполярної системи зробили американські дослідники З.Бжезінський [4] та С.Хантінгтон [20], які запропонували власне бачення моделей сучасного світоустрою й інтересів ключових геополітичних гравців у нових перспективних регіонах. Реалізації зовнішньополітичних інтересів США у постбіполярному світі в цілому і на пострадянському просторі зокрема присвячена монографія І.Дудко [10]. Праці таких дослідників і експертів, як М. Демурина [9], В.Журавльова [11], К.Затуліна [12], Н.Лапіна [13] та О.Романюка [18] показують перебіг посткомуністичних трансформацій і потенціал інтеграційних проектів, які можуть бути привабливими для усіх пострадянських держав у цілому і країн Південного Кавказу зокрема.

В цілому слід відзначити, що попри наявність значної кількості праць, проблематика інтеграційних перспектив у країнах регіону набуває особливої актуальності після анексії Криму і розв'язання Росією конфлікту на сході України, які показують як зростання агресії РФ на пострадянському просторі, так і необхідність для Азербайджану, Вірменії та Грузії визначити той вектор інтеграції, який дозволить їм не лише забезпечити реалізацію своїх зовнішньополітичних інтересів, але й дозволить убезпечити себе від зазіхань наявного (РФ) чи потенційних агресорів.

В умовах стрімкої глобалізації і переходу світової цивілізації в інформаційну, постіндустріальну добу колишні радянські республіки мали визначити вектор суспільного розвитку, оскільки попри намагання ідеологів комунізму побудувати культурно, економічно і соціально єдину країну з утворенням нової спільноти людей – «радянського народу», різниця культур, релігій і традиційного укладу життя народів колишнього СРСР була очевидною і стала одним із факторів занепаду і розпаду радянської імперії.

Усі вони після проголошення державної незалежності від колишньої метрополії (крім Російської Федерації, яка оголосила себе правонаступником і спадкоємцем СРСР), постали перед необхідністю зміни моделі суспільного розвитку із тоталітарної на таку, яка б

відповідала потребам новопосталих суспільств у а) захисті власної ідентичності і традиційних релігійних і культурних цінностей; б) пошуку власного місця у світі, що глобалізується.

Для держав європейської частини колишнього СРСР альтернативним комуністичному став західний цивілізаційний вибір, який уособлювали Сполучені Штати Америки як своєрідний еталонний зразок сучасних демократичних цінностей, свободи особистості, поваги і дотримання прав людини. Держава, з якою безуспішно боровся СРСР протягом свого існування, і яка стала головною причиною краху «імперії зла».

Поразка у «холодній війні» засвідчила не лише нежиттєздатність «суспільства загальної рівності», але й окреслила ті переваги, які давала західна демократія американського зразку порівняно з ідеологією колективницького тоталітаризму.

Перш за все, перевагою західної цивілізації є акцент на домінуванні людини і її прав на протигагу колективізму. Американська/західна цивілізаційна модель давала можливість інтеграції універсальної системи людських демократичних цінностей і побудови демократії за західним зразком. Успіхи країн пострадянського простору у використанні досвіду демократичних перетворень за західним зразком насамперед обумовлювалися станом розвитку суспільних інститутів у пострадянських країнах.

Слід зауважити, що експансія «американського способу життя» і цінностей на територію колишнього СРСР викликала опір Росії, яка традиційно вважала і вважає себе одним із головних цивілізаційних центрів, а територію колишньої Російської імперії – неодмінно належною до «руських» земель і зони виключних російських інтересів. Жертвами етнічних конфліктів, які виникли внаслідок деструктивної політики Російської/радянської імперії, на час розпаду СРСР на початку 90-х рр. XX ст. стали усі три держави Південного Кавказу. Грузія отримала військовий конфлікт в Абхазії, а згодом – у Південній Осетії. Вірменія і Азербайджан є ворогами внаслідок військового конфлікту в Нагорному Карабасі. Протистояння, які тривають понад 25 років, є не лише протидією для вільного зовнішньополітичного орієнтування Азербайджану, Вірменії та Грузії, але й слугує інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає інтеграційним проектам Заходу в регіоні.

Системні зміни в політичному, соціально-економічному та культурному житті держав Південного Кавказу почалися одразу після розпаду СРСР. Внаслідок отримання незалежності Азербайджаном, Вірменією та Грузією соціально-економічна і політична ситуація стала нестабільною, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності і національної ідентифікації. Інспіровані провальною етнічною політикою часів СРСР та задовненими історичними міжетнічними проблемами етнічні конфлікти у регіоні й досі позначаються не лише на відносинах між сторонами конфліктів, але й на інтеграційних перспективах всього Південного Кавказу. Адже саме цей регіон став найбільшим місцем зосередження невизнаних державних утворень на пострадянському просторі – це проголошені відповідно у 1991 р. Нагірно-Карабаська Республіка та Республіка Південна Осетія, і у 1994 р. – Республіка Абхазія [14].

З очевидних причин на першому етапі становлення державності в країнах Південного Кавказу і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів, їх інтеграційні вектори були направлені в сторону Росії і колишніх союзних республік, а згодом поступово почали переорієнтовуватися на Захід, насамперед, на США і Європейський Союз. Слідуючи в руслі нових геополітичних реалій, які склалися у світі внаслідок деструкції «імперії зла», країни Південного Кавказу поступово налагоджують співробітництво з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО і ЄС. Намагання Грузії і Азербайджану зблизитися з НАТО, яке активно розширялося на схід, й активізація регіональної політики Туреччини, так само, як і деструктивна політика Російської Федерації, спрямована на недопущення проникнення західних інтеграційних проектів на територію так званої «історичної Росії», обумовили багатовекторність політики Азербайджану, Грузії і, як не дивно, Вірменії у зовнішній політиці. Особлива увага ними була приділена США і ЄС як уособленням Заходу і пропонованим ними інтеграційним проектам.

Побудована на засадах індивідуалізму та месіанських ідей (експансії демократії), сучасна західна цивілізація і США, як її найбільш впливовий і яскравий представник, є маркером успіху, якого можуть досягти нові країни у своєму розвитку. З огляду на власні потреби кожної людини, американська ідеологія «прав людини» є ідеальним конструктом, свого роду категоричним імперативом, який може бути втіленим лише

частково та практично вдосконалюватися до нескінченності. Зазначені права так само порушуються і в найрозвинутіших та наймогутніших країнах світу, як і у найбільш відсталих чи людиноненависницьких режимах. Однак головна відмінність глобального Заходу від альтернативних цивілізаційних конструктів полягає у розвитку універсальної ідеї надетнічної спільноти людей глобалізованого інформаційного світу, яка заснована не на етнічній чи релігійній ідентифікації, а на універсальній моделі людської поведінки, засвоювати яку буде легко, не зважаючи на етнічність, релігійні та культурні особливості того, хто її засвоює.

Сполучені Штати Америки скористалися можливістю стати одним із головних акторів на пострадянському просторі. Маючи серйозний потенціал у фінансовій, економічній, військовій сферах, Вашингтон активно впливав і впливає на перебіг інтеграційних процесів у державах Південного Кавказу та міжнародні відносини у регіоні.

Говорячи про вибір між Росією та США, важливим моментом для інтеграційних перспектив Південного Кавказу є те, що Вашингтон, на відміну від Кремля, є значно кращою альтернативою, оскільки РФ не сприймає країни регіону як рівноправних партнерів, а США підходять до цих питань виключно з прагматичних міркувань, не маючи, на відміну від Росії, жодних територіальних претензій.

Як зазначив у своїй праці азербайджанський дослідник А.Гасанов, підхід Росії до середовища безпеки Південного Кавказу і оголошені нею плани, пов'язані з проблемами безпеки, невдовзі після розпаду СРСР, з «повним розумінням» були зустрінуті лише однією державою Південного Кавказу – Вірменією. Цього було очевидно недостатньо для проведення ефективної політики безпеки у регіоні. Тому інші країни регіону, у певному сенсі, відвернулися від Росії, почавши шукати більш надійного стратегічного партнера з безпеки у регіоні і світі. Залученню у зону безпеки Південного Кавказу «нерегіональних геополітичних гравців» і «центрів сили» цими країнами, на думку дослідників, сприяло те, що Росія, як і на всьому пострадянському просторі, для «збереження своїх можливостей впливу», почала віддавати перевагу в Каспійсько-Чорноморському басейні і на Південному Кавказі традиційному використанню внутрішніх конфліктів, відкритій чи опосередкованій підтримці войовничого етнічного сепаратизму, байдужому ставленні до

порушення територіальної цілісності держав і тому подібним інструментам [7, с.323].

Одним з найважливіших серед можливих інтеграційних векторів держав Південного Кавказу став європейський. Адже ЄС для нових демократій, особливо у 90-х рр. XX ст., був не лише новим ринком збуту, але й орієнтиром у пошуках стабільності, життєвих норм і цінностей.

Перше засідання ЄС за участю глав держав Азербайджану, Вірменії та Грузії відбулося 22 квітня 1996 р. в Люксембурзі. На ньому були підписані Угоди про партнерство і співробітництво між Європейським співтовариством, державами-членами ЄС і країнами Південного Кавказу (далі – УПС). Реалізація цих домовленостей повинна була сприяти укріпленню демократичних інститутів і соціально-економічної інфраструктури регіону шляхом посилення співробітництва і політичного діалогу між країнами, що входять до його складу. 22 червня 1999 р. у Люксембурзі ЄС та країни Південного Кавказу підписали Спільну декларацію. Основною її метою було продовження демократичних реформ у всіх сферах суспільного життя, а також підтримання мирного процесу в регіоні.

Дієвим інтегратором процесів реалізації підписаних з ЄС договорів і інструментом гармонізації європейських і південнокавказьких норм і стандартів стала розроблена в 2004 р. Європейська політика сусідства. Вона була покликана забезпечити майбутнє розширення ЄС і зближення зі своїми 16 найближчими сусідами з метою укріплення загального соціального благополуччя, політичної стабільності і регіональної безпеки на основі демократичних цінностей, верховенства права і механізмів захисту свобод прав людини [3, с.36].

Слід відзначити, що більш тісній інтеграції Південного Кавказу з ЄС активно перешкождала і перешкоджає Росія, яка намагається утримати країни регіону у своїй сфері впливу. Використовуючи економічні, а згодом і військові важелі впливу, шляхом відкритої і прихованої агресії в Грузії, Азербайджані і Вірменії, Російська Федерація намагалася не допустити тісної інтеграції цих країн із європейськими і євроатлантичними структурами. Для нової агресивної Росії цілком очевидно, що ставка на ЄС та НАТО може дозволити Азербайджану, Грузії і, в останню чергу, Вірменії не лише остаточно порвати з російським і радянським минулим, але й отримати новий геополітичний і цивілізаційний орієнтир у XXI ст.

Деструктивна позиція Росії, а також необхідність отримання західних інвестицій, фінансової допомоги, нових технологій в останнє десятиліття стали причиною зростання інтеграційних контактів держав Південного Кавказу із ЄС та США. Грузія, яка стала жертвою російської агресії в 2008 р., першою з країн регіону підписала Угоду про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. Зважаючи на характер російсько-грузинських взаємин, слід відзначити, що попри наявність проросійського лобі в країні, загальний вектор її інтеграційних прагнень спрямований в бік Брюсселю. І це стосується не лише ЄС, а й намагання Грузії увійти до НАТО. В умовах фактичної окупації Росією Абхазії і Південної Осетії, Північноатлантичний альянс виглядає єдиним способом убезпечити себе від подальших неоколоніальних зазіхань РФ на державний суверенітет.

Як заявив віце-президент США М.Пенс під час візиту до Тбілісі 1 серпня 2017 р., США підтримують прагнення Грузії отримати членство в НАТО і позитивно оцінюють її витрати на оборону, які перевищують норму для країн-членів НАТО у 2 % ВВП. Для США Грузія, попри наявні територіальні конфлікти і часткову втрату суверенітету внаслідок агресії РФ, є стратегічним партнером у регіоні, чіє прагнення відновити територіальну цілісність і стати членом альянсу знаходить широку підтримку у Вашингтоні. Пенс, який відвідував Грузію у рамках маневрів країн-членів НАТО, підкреслив, що США «рішуче засуджують» окупацію грузинської території Росією [16].

Курс Тбілісі на європейську і євроатлантичну інтеграцію розглядається США і колективним Заходом в якості основного інтеграційного напрямку для нинішньої Грузії. Про серйозність намірів Тбілісі говорить не лише той факт, що у вересні 2008 р. вона розірвала дипломатичні стосунки з Росією через визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії, але й те, що вона не лише декларує намір вступити в НАТО, але й провела 5 січня 2008 р. референдум з цього питання (77% - за).

Факти активної участі Грузії у інтеграційних контактах з ЄС та НАТО не означає, що ця держава не намагається диверсифікувати свої зовнішні взаємини. У листопаді 2017 р. парламент Грузії ратифікував Угоду про вільну торгівлю з Китаєм. На Південному Кавказі це перший випадок підписання такого роду документу з Пекіном. Перемовини з Китаєм тривали понад півтора року, причина посиленого інтересу до угоди

лежить на поверхні – Тбілісі розраховує на інвестиції і розширення торговельних зв'язків, що особливо важливо на фоні певного спаду, який намітився у торгівлі з ЄС [14].

Вірменія і Азербайджан мають дещо відмінну від грузинської ситуацію з інтеграційними проектами. На відміну від Грузії, яка є жертвою агресії з боку Росії, Вірменія і Азербайджан є сторонами нагорно-карабаського конфлікту, у якому Росія виступає в якості «миротворця» і арбітра, опосередковано виступаючи на боці Вірменії, але водночас постачаючи наступальні озброєння Азербайджану. Економічна залежність від Росії ще більше заплує ситуацію стосовно вибору зовнішньополітичної стратегії обох країн.

Попри членство в Євразійському економічному союзі та ОДКБ на чолі з Росією, Вірменія, на саміті Східного партнерства 24 листопада 2017 р. підписала Всебічну й посилену угоду про партнерство з ЄС, яка замінила дещо вужчу за змістом УПС 1996 р., але не містить положень про вільну торгівлю.

Підписання цієї угоди стало своєрідним компромісом після відмови президента Вірменії С.Саргсяна під тиском Росії восени 2013 р. підписувати угоду про асоціацію з ЄС. Він тоді заявив, що Вірменія вступає до Митного союзу, який згодом трансформувася у Євразійський економічний союз, членом якого Вірменія стала з 2015 р.

Пояснюючи дії своєї країни, прем'єр-міністр Вірменії Т.Саркісян заявив, виступаючи на саміті Європейської народної партії в Брюсселі у 2014 р., що Вірменія прагне бути мостом, який з'єднує її партнерів, і саме керуючись цим принципом країна ухвалила рішення про вступ до Митного союзу. Одночасно він стверджував, що «наші стосунки з ЄС продовжать залишатися найважливішим пріоритетом зовнішньої політики Вірменії» [17].

Значною мірою підписання Вірменією Угоди про розширене партнерство з ЄС стало наслідком агресивної політики Росії, яка почала проявлятися ще до українських подій 2014 р. Хоча до цього Москва для підкорення непокірних сусідів віддавала перевагу методам економічного і військового шантажу. Саме так, на думку політичного експерта Р.Меграбяна, відбувся вступ Вірменії до Євразійського економічного союзу. Дане рішення стало результатом безпрецедентного шантажу зі

сторони Москви, яка вміло грала на неврегульованому карабаському конфлікті і використовувала енергетичну залежність Вірменії [19].

У Єревані чітко розуміють, що власне Росія продовжує вживати всіх заходів для протидії роботі Мінської групи ОБСЄ щодо укріплення режиму перемир'я і реалізації заходів з укріплення довіри між сторонами карабаського конфлікту. Також очевидним є те, що широкомасштабні поставки наступальної російської зброї в Азербайджан змушують вірменські еліти обережно ставитися до своїх союзницьких зобов'язань по відношенню до свого північного стратегічного партнера. Намагання вибудовувати партнерські стосунки з ЄС та США показують, що Вірменія готова брати участь в інтеграційних проектах, які дозволять їй хоч якось убезпечити себе від прямої агресії, у першу чергу з боку Азербайджану, який перебуває у значно вигіднішому економічному становищі і має потенціал вирішити карабаський конфлікт військовим способом на свою користь за умови невтручання у нього інших сторін.

Іншим мотивом підписання Вірменією у 2017 р. угоди з ЄС стало природне бажання отримати кращий доступ до інвестицій, технологій та фінансової допомоги з ЄС.

На відміну від Грузії та Вірменії, для яких інтеграційна складова їх зовнішньополітичного курсу на сьогодні цілком очевидна, Азербайджан має дещо інше становище. У порівнянні із своїми сусідами по Південному Кавказу, Баку оперує серйозними економічними і фінансовими можливостями, а також має репутацію важливого енергетичного гравця. На сьогодні Азербайджан утримується від прямої участі в інтеграційних проектах, не залежно від того, європейська це інтеграція чи євразійська. Баку, зважаючи на тісні контакти (військові, економічні, фінансові) з Росією, просуває себе в якості партнера РФ і Євросоюзу в цілому. Не підписуючи рамкових угод з Брюсселем, Азербайджан тим не менш не припиняє участі у Східному партнерстві.

Хоча Азербайджан не планує ставати асоційованим членом ЄС, Баку запропонував ЄС з урахуванням досягнутого рівня співробітництва підписати угоду про партнерство на заміну УПС 1996 р. За словами Н. Мамедова, заступника глави Адміністрації президента Азербайджану, така угода відповідає ступеню двостороннього співробітництва, а також забезпечить взаємну повагу і рівноправ'я сторін [2].

Для Азербайджану важливими є стосунки зі США, для яких він представляє серйозний інтерес з огляду на зацікавленість Вашингтону у перевагах, які має Баку у порівнянні зі своїми сусідами. В цілому слід виділити три ключових моменти, які визначають ступінь залучення і впливу США на інтеграційні процеси в Азербайджані:

- по-перше, Азербайджан цікавить США в якості альтернативної «нафтової бочки» і джерело надходження енергоресурсів до Європейського Союзу;

- по-друге, Азербайджан в силу свого географічного розташування цікавить США своїми транзитними можливостями і в якості дислокації американських військових баз, станцій стеження тощо, оскільки сусідами Азербайджану є геополітичні опоненти, представники конкуруючих цивілізацій – Іран та Російська Федерація;

- третім важливим фактором для США є можливість, завдяки інтенсифікації своєї цивілізаційної присутності в Азербайджані, оволодіти новим геополітичним простором на Євразійському континенті. Отримавши широкі можливості для просування власної цивілізаційної моделі на уламках колишнього опонента по «холодній війні», Азербайджан як один із фрагментів колишнього СРСР став бажаною ціллю для американського капіталу і зоною його підвищеного інтересу, зважаючи на значні обсяги енергоресурсів, що опинилися під його контролем.

Азербайджан, опинившись у цивілізаційному вакуумі, який спричинив розпад СРСР, також був зацікавлений у налагодженні співробітництва з Америкою, яка виглядає значно кращою альтернативою безпеліційному і архаїчному «руському миру». При цьому Азербайджан розуміє необхідність розбудови стосунків з Росією, яка є одним із його головних торговельних партнерів і роботодавців для гастарбайтерів з цієї країни. Однак приклад України показав усім пострадянським країнам, до чого може призвести «багатовекторність» у зовнішній політиці, і якими є ризики від «партнерських» стосунків з РФ.

Таким чином, з огляду на ситуацію, яка складається в регіоні Південного Кавказу, можемо зробити висновок, що на сьогодні Азербайджан, Вірменія та Грузія балансують на грані інтересів США, ЄС, Росії та інших потужних гравців у регіоні, і поступово схиляється до прийняття за базову модель інтеграції у XXI ст. західну парадигму розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Jaliashvili J., Shah A. Brief Analysis of the Situation in South Caucasus. – Режим доступу: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/viewFile/480/4472>
2. Азербайджан отказался от ассоциации с Евросоюзом. – Режим доступу: <http://www.km.ru/world/2013/11/25/evropeiskii-soyuz-es/726011-azerbaidzhan-otkazalsya-ot-assotsiatsii-s-evrosoyuzom>
3. Алексанян А. Современные вызовы интеграционным процессам на Южном Кавказе: европейское и евразийское измерения / А. Алексанян // Центральная Азия и Кавказ. – 2014. – Т. 17. – Вып. 3. – С. 31-44.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1998. – 255 с.
5. Богатуров А. Глобальные аспекты влияния США в XXI в / А. Богатуров. – Режим доступу: <http://www.obraforum.ru/pdf/bogaturov-US-civ-Nov2007.pdf>
6. Гвоздков С. Пострадянські держави в зовнішній політиці США за часів президентства Дж. У. Буша / С. Гвоздков // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С.112-116.
7. Гасанов А. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики / А. Гасанов. – Баку : «Zardabi LTD» MMC, 2014. – 672 с.
8. Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х - 90-ті роки) : автореф. дис. ...канд. іст. наук / Ю.Б. Гончар. – К., 1997. – 24 с.
9. Демурин М. Россия и страны СНГ: цивилизационный выбор / М. Демурин. – Режим доступу: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36199>
10. Дудко І. Національні інтереси США у постбіполярному світі / І.Д. Дудко. – К. : КНЕУ, 2003. – 208 с.
11. Журавлев В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории / В. Журавлев // Глобализация и гуманитарное знание. – 2004. – № 1. – С. 43-46.
12. Затулин К. Выбор Армении в пользу ассоциации с ЕС означает определенный цивилизационный выбор / К. Затулин. – Режим доступу: <http://www.tert.am/ru/news/2013/07/14/zatulin/1486226>
13. Лапин Н.И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. Часть I. Человеческая цивилизация перед выбором конфигурации фундаментальных ценностей / Н.И. Лапин // Вопросы философии. – 2015. – №4. – С.3-15.
14. Маркедонов С. Победа «и-и». Как Армении удастся совмещать европейскую и евразийскую интеграцию / С.Маркедонов. – Режим доступу: <http://carnegie.ru/commentary/74820>
15. Маркедонов С. Постсоветский Южный Кавказ: традиционализм плюс модернизация / С.Маркедонов // Прогнозис. – 2007. – № 1. – С. 332-348
16. Пенс заявил, что США поддерживают стремление Грузии стать членом НАТО. – Режим доступу: <http://gordonua.com/news/politics/pens-zayavil-chto-sshapodderzhivayut-stremlenie-gruzii-stat-chlenom-nato-200608.html>
17. Подписание политической части Соглашения об ассоциации с ЕС – лучший путь для Армении: премьер. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/polit/1781457.html>
18. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35-50.
19. Россия фактически оккупировала Армению. – Режим доступу: <http://ru.krymr.com/a/27307755.html>

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ ПОСТРАДЯНСЬКОЇ ГРУЗІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У даній статті висвітлюється специфіка та перспективи інтеграції пострадянської Грузії до міжнародних структур. Основна увага приділяється співпраці країни з Євросоюзом та Північноатлантичним альянсом. Прослідковано історію змін у взаємовідносинах Грузії з ЄС та НАТО. Розглянуто чинники, які зумовили поглиблення та інтенсифікацію співробітництва грузинської держави із зазначеними організаціями протягом 90-х років XX – початку XXI ст.

Ключові слова: Грузія, інтеграція, міжнародні організації, співпраця, партнерство, Європейський Союз (ЄС), Північноатлантичний альянс (НАТО).

Фоцан Я.І. Интеграционные перспективы постсоветской Грузии: история и современность

В данной статье освещается специфика и перспективы интеграции постсоветской Грузии в международные структуры. Основное внимание уделяется сотрудничеству страны с Евросоюзом и Североатлантическим альянсом. Прослежена история изменений во взаимоотношениях Грузии с ЕС и НАТО. Рассмотрены факторы, которые обусловили углубление и интенсификацию сотрудничества грузинского государства с указанными организациями в течение 90-х годов XX – начала XXI в.

Ключевые слова: Грузия, интеграция, международные организации, сотрудничество, партнерство, Европейский Союз (ЕС), Североатлантический альянс (НАТО).

Фоцан Я.І. Интеграционные перспективы постсоветской Грузии: история и современность

The article focuses on the specifics and perspectives for the integration of post-Soviet Georgia into international agencies. The main attention is given to its cooperation with the European Union and the North Atlantic Alliance. The paper analyzes the history of changes in Georgia's relations with the EU and NATO and the factors, which caused deepening and intensification of cooperation of the Georgian state with the mentioned organizations during the nineties of the XX – beginning of the XXI centuries.

Key words: Georgia, integration, international organizations, cooperation, partnership, European Union (EU), North Atlantic Alliance (NATO).

Одним із ключових елементів зовнішньої політики пострадянської Грузії було прагнення керівництва держави та значної частки суспільства до інтеграції у європейські та світові структури. За більш ніж чверть століття, яка минула від моменту здобуття країною незалежності, Грузії вдалося приєднатися до багатьох міжнародних організацій різного ступеню важливості та напрямів діяльності. Зокрема, на сьогодні Грузія є членом ООН (з 1992) і низки її спеціалізованих організацій (ЮНЕСКО,

ВООЗ, МАГАТЕ тощо); Міжнародного валютного фонду (з 1992); Інтерполу (з 1993); ВТО (з 1999) та інших.

Однак є дві позиції, які практично протягом усього часу від здобуття незалежності займають ключові місця у грузинській політиці – інтеграція до європейських та євроатлантичних структур. Тож це дослідження буде присвячено передусім вивченню специфіки та сучасного стану взаємовідносин Грузії з Євросоюзом та Організацією Північноатлантичного договору, а також спробі аналізу нинішніх шансів щодо подальшої більш тісної співпраці країни з ЄС та НАТО.

Згадані проблеми не оминалися дослідниками історії пострадянської Грузії. Так, варто згадати низку праць, зокрема: З.Абашидзе «НАТО и Грузия: от утопии к реальности», З.Бахтуридзе «Грузия и Евросоюз: партнерский потенциал и интеграционные структуры», З.Бежанишвили «Анализ способности Грузии интегрироваться в ЕС», Г.Гваришвили «Грузия и Европа: развитие связей грузинского государства с европейскими странами и международными организациями», О.Дуднік «Зовнішня політика Республіки Грузія в контексті сучасної геополітичної ситуації», С.Минасян «Военное строительство и военно-политический курс Грузии на современном этапе» тощо.

Початок стосунків Грузії й НАТО припадає на першу половину 90-х років ХХ ст. 5 червня 1992 р. Грузія приєднується до Ради північноатлантичної співпраці (РПАС) – створеної у грудні 1991 р. задля поглиблення взаємовідносин Північноатлантичного альянсу з країнами Центральної та Східної Європи [2, с.42]. 23 червня 1993 р. відбувся офіційний візит голови парламенту і керівника Грузії Е.Шеварднадзе до штаб-квартири НАТО в Брюсселі [2, с.514]. Під час цього візиту він висловив своє бачення тогочасної ролі Росії як головної причини загострення збройної боротьби в Абхазії, у першу чергу завдяки підтримці нею місцевих сепаратистів. Внаслідок цього 20 вересня з'явилася заява РПАС, в якій поряд із закликом покласти край бойовим діям у Грузії, засуджувались збройні сили Абхазії, як порушники домовленості про припинення вогню [2, с.515]. Тим самим Альянс де-факто оголосив про підтримку політики легітимної влади Грузії.

23 березня 1994 р. міністр закордонних справ Грузії А.Чікваїдзе підписує в штаб-квартирі НАТО Рамковий документ новоствореної

програми співпраці з країнами, які не є членами Альянсу – «Партнерство заради миру».

У 1997 р. на заміну Раді північноатлантичної співпраці була створена Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП), до числа 27 країн-партнерів якої увійшла й Грузія. Основним завданням РЄАП було проведення регулярних консультацій і співпраці між членами Альянсу та партнерами. Показово, що один із перших заходів, організованих РЄАП – семінар з регіональної співпраці – був проведений у жовтні 1998 р. саме в Грузії [2, с.44].

Також навесні 1998 р. було призначено нового міністра оборони Грузії – полковника Д.Тевзадзе, який пройшов курс навчання в коледжі НАТО в Римі, німецькому коледжі стратегічних досліджень і економіки, а також в американському коледжі Генштабу США у Вест Пойнті. Також він був членом Нью-Йоркської військової академії наук і Міжнародного товариства з вивчення європейських ідей. Все це зробило його переконаним прихильником зовнішньополітичної орієнтації Грузії на Захід. Тому, на думку дослідників, саме з появою Тевзадзе і виникла стійка тенденція до переорієнтації на західноєвропейську модель подальшого військового розвитку Грузії [5, с.35]. Так, станом на 1999 р., Грузія вже взяла участь у 165 заходах програми НАТО «Партнерство заради миру». Крім цього, грузинський підрозділ було направлено до Косово в складі батальйону турецьких миротворців [5, с.37-38].

На початку 2000-х рр. починається новий етап взаємовідносин Грузія – НАТО, що певним чином було пов'язано зі зміною політики Альянсу в бік більш активного розширення у східному напрямку. Важливим елементом цього процесу став Празький саміт НАТО 2002 року. Його вважають історичним, оскільки саме тоді Болгарію, Румунію, Словаччину, Словенію та країни Балтії було запрошено приєднатися до Північноатлантичного альянсу. Й саме тоді було активізовано стосунки НАТО з Україною, Грузією та Азербайджаном, які також почали розглядатися у якості перспективних повноправних членів блоку. В роботі саміту особисто брав участь Е.Шеварднадзе й зробив офіційне оголошення про наміри Грузії приєднатися до Альянсу [8]. Також на Празькому саміті було затверджено План дій партнерства проти тероризму, який забезпечив структуру для посилення багатосторонньої співпраці у боротьбі з терористичними загрозами.

Крім цього на Празькому саміті було презентовано новий механізм реформ країн-партнерів у формі Індивідуального плану дій партнерства (ІПДП). Такі плани мали розроблятися на дворічний термін й об'єднувати увесь спектр способів співпраці, за допомогою яких держава-партнер взаємодіє з Альянсом з метою здійснення комплексних реформ, як інституційних так і з питань оборонної та більш широкої політики. Й у листопаді 2004 року саме Грузія першою розробила та погодила ІПДП з НАТО, ставши прикладом у створенні подібних планів для інших країн-партнерів [3, с.199-200]. Важливою позитивною рисою ІПДП є те, що вони створюються з огляду на індивідуальні потреби окремої держави-партнера й мають гнучкі як обсяги так і якісні виміри співпраці.

Таким чином, розпочавши підготовку згаданого плану ще за часів Е.Шеварднадзе, Грузія приєднується до нього вже після перемоги «Революції троянд» під керівництвом М.Саакашвілі. Отже слід зазначити, що, очоливши Грузію, М.Саакашвілі значною мірою продовжив розвивати зовнішню політику свого попередника, серед пріоритетів якої була й інтеграція країни до євроатлантичного простору та вступ у перспективі до НАТО.

Так, у створеній за часів його президентства в 2005 р. Концепції національної безпеки Грузії, інтеграції до Організації Північноатлантичного договору та Євросоюзу було присвячено окремий розділ. Зокрема, там зазначалося, що «Інтеграція в європейські та євроатлантичні політичні, економічні системи, системи безпеки – тверда воля народу Грузії. Грузія... вважає, що інтеграція в НАТО і Євросоюз країн Чорноморського регіону значно посилить безпеку цього регіону як південно-східного кордону Європи. Членство в Північноатлантичному альянсі і Євросоюзі – найважливіший пріоритет зовнішньої політики і політики національної безпеки Грузії» [6]. Європейська та євроатлантична інтеграція залишилися пріоритетними напрямками політики національної безпеки Грузії і в прийнятій у 2011 р. новій редакції Концепції.

Військові події 2008 р. ускладнили процес євроатлантичної інтеграції Грузії. Зокрема, хоча б тому, що нинішні країни-члени навряд чи погодяться на вступ до Альянсу держави з невирішеними територіальними проблемами, які можливо в перспективі доведеться вирішувати силою зброї. Однак хід інтеграції не зупинився, а з деяких напрямів навіть дещо активізувався. Так, 15 вересня 2008 р. в Тбілісі відбулося виїзне засідання

НАТО, у ході якого було прийнято рамковий документ про створення комісії НАТО – Грузія. Метою згаданої комісії було заявлено поглиблення політичного діалогу та співпраці Грузії і Альянсу, а також допомога в повоєнному відновленні Грузії.

Співпраця Грузія – НАТО продовжує успішно розвиватись. Завдяки регулярній участі в підготовці та проведенні навчань «Партнерство заради миру» Грузія змогла активно сприяти євроатлантичній безпеці шляхом підтримки операцій під проводом Альянсу. Так грузинські війська співпрацювали з силами НАТО під час операції з підтримання миру в Косово (КФОР) з 1999 по 2008 рік.

Також Грузія була однією з найбільш активних учасниць Міжнародних сил сприяння безпеці (МССБ) в Афганістані, які завершили свою місію у 2014 р. Грузія почала надавати допомогу МССБ ще з 2004 р. А після істотного збільшення свого контингенту в жовтні 2012 року, Грузія утримувала в ньому понад 1500 військовослужбовців, що робило її найбільшою учасницею МССБ серед країн не членів НАТО і п'ятою за обсягом участі серед усіх держав, які долучились до зазначеної місії. У даний час вона є однією з найактивніших учасників «Рішучої підтримки» – нинішньої місії Альянсу для підготовки, консультування та допомоги афганським силам. Крім того, Грузія продовжує забезпечувати транзит ресурсів, призначених для розгорнутих в Афганістані військ.

3 квітня 2010 р. Грузія бере участь (переважно у формі обміну інформацією) в операції НАТО «Активні зусилля», яка має на меті здійснення контртерористичного морського спостереження в Середземному морі. Також країна продовжує підтримувати Альянс в контексті операції «Морський страж» («Sea Guardian»), яку було розпочато в 2016 р. Більше того, на сьогодні Грузія є учасницею Сил реагування НАТО [13].

Грузія постійно бере участь у спільних навчаннях, а також періодично сама надає площадку для їх проведення. Зокрема, починаючи з 2011 р. в країні відбуваються щорічні багатонаціональні військові навчання «Моторний дух» («Agile Spirit»), а з 2014 – ще й «Благородний партнер» («Noble Partner»). Так, в «Noble Partner – 2017» взяли участь більш ніж 2,8 тисячі військових з восьми країн-членів і партнерів НАТО – Грузії, США, Великобританії, Німеччини, Туреччини, Словенії, Вірменії та України [7].

Також Альянс активно підтримує реформування сфери оборони та безпеки Грузії. Співпраця у цій галузі була значно посилена на саміті НАТО 2014 р. в Уельсі, де було схвалено пакет важливих програм НАТО–Грузія – зокрема, щодо зміцнення оборонного потенціалу країни, підготовки та тренування військових, посилення зв'язків та розвитку взаємодії з Альянсом тощо. Ці заходи спрямовані на посилення обороноздатності Грузії, а також на подальшу її підготовку до членства в НАТО. У рамках цього пакету (станом на червень 2017 року) більш ніж 40 радників з країн-членів НАТО та країн-партнерів підтримують Грузію у формі проведення експертиз або надання відповідних ресурсів [13].

У листопаді 2017 р. НАТО успішно завершила трирічний проект зі знищення невибухнувших боєприпасів на території Грузії. За час втілення зазначеного проекту (який коштував 1,15 млн. євро) було очищено понад 78 000 кубічних метрів землі. Звільнені при цьому від боєприпасів безпечні земельні площі були підготовані для сільськогосподарського використання або іншого цільового призначення.

Тоді ж, у листопаді 2017 р., НАТО та Грузія розпочали дворічний проект з розробки та проведення організаційної оцінки стану гендерної рівності, переслідування та зловживання у збройних силах країни. Цей проект має сприяти розбудові грузинських збройних сил, вільних від будь-яких переслідувань, жорстокого поводження або насильства. Де кожен військовослужбовець, незалежно від того, чоловік він чи жінка, відчуватиме необхідну підтримку, буде заохочуватися та зможе розраховувати на повагу.

Таким чином, на сьогоднішній день грузинська армія фактично відповідає стандартам НАТО, грузинський контингент бере участь у операціях Альянсу в Афганістані, має досвід бойових дій у Косово та Іраку. Військова реформа в Грузії, проведена під керівництвом інструкторів Альянсу та завдяки фінансовій підтримці НАТО, якісно поліпшила грузинську армію.

Як зазначалося у згаданій вище Концепції національної безпеки країни, Грузія розглядає НАТО як найважливіший механізм забезпечення безпеки і стабільності на північноатлантичному просторі. Співпраця з Альянсом сприяє утвердженню в Грузії демократичних цінностей, проведенню прогресивних реформ (особливо в сфері оборони), а також формуванню безпечного та стабільного життєвого середовища.

Переходячи від стосунків Грузії з НАТО до розгляду взаємовідносин країни з Євросоюзом, передусім варто зазначити, що інтеграція до європейських структур є одним з ключових моментів грузинського зовнішньополітичного курсу досить давно і реалізується керівництвом країни цілком послідовно. Так у травні 1992 р. Грузія стала членом Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Тоді ж, у травні 1992 р., вона приєдналася до Договору про звичайні збройні сили в Європі, а у вересні – до акціонерів Європейського банку реконструкції та розвитку, основною метою якого є допомога країнам у проведенні ринкових реформ та їх подальшій міжнародній економічній інтеграції.

В червні 1996 р. між Грузією і ЄС було підписано угоду про партнерство і співробітництво, яка вступила у дію в 1999 р. [4]. Ця угода стала своєрідною юридичною базою, яка має регулювати взаємовідносини Грузія – Євросоюз. Її умовами передбачалося посилення політичного діалогу, подальший розвиток ринкової економіки та демократії, розширення торгівельних стосунків та збільшення інвестицій, досягнення гармонічних економічних взаємин тощо. Також декларувалося створення основ для законодавчого, економічного, соціального, фінансового, наукового, технологічного та культурного співробітництва. Особливий наголос робився на необхідності проведення Грузією правових та інституційних реформи у відповідності до стандартів Євросоюзу.

У квітні 1999 р. Грузія продемонструвала свою підтримку європейських цінностей ставши членом Ради Європи – міжнародної організації, яка сприяє співробітництву в сфері прав людини та демократичного розвитку.

В червні 2004 р. Грузія долучилась до Європейської політики добросусідства, справедливо вважаючи її важливим механізмом зближення з Євросоюзом. Тоді ж, у 2004 р., було утворено парламентський Комітет з інтеграції з Європою. Головною метою діяльності зазначеного Комітету наразі є сприяння інтеграції Грузії до структур Європи та ЄС, а також своєчасне та ефективне виконання Угоди про асоціацію. Цього ж року було введено пост державного міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

У 2009 р. Грузія приєдналася до нового проекту Євросоюзу – «Східне партнерство» (СП), спрямованого на розвиток інтеграційних зв'язків Європейського Союзу з Україною, Молдовою, Азербайджаном,

Вірменією, Білоруссю, а також і з Грузією. Серед його основних пріоритетів є: розвиток у перерахованих країнах досконалої системи управління, економічна інтеграція з ЄС, енергетична безпека, лібералізація в'їзного режиму в комплексі з посиленням боротьби із незаконною міграцією тощо.

На третьому саміті Східного партнерства (Вільнюс, 28-29 листопада 2013 р.) відбулося парафування Угоди про асоціацію, а також Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі між ЄС та Грузією. Разом з тим, під час зазначеного саміту була підписана Угода про включення Грузії до цивільних місій та військових операцій ЄС, що передбачало залучення країни до операції з управління кризами та можливість внесення спільного вкладу до процесу забезпечення світової безпеки.

5 грудня 2012 р. Грузією було офіційно підписано всі документи необхідні для вступу до Європейської організації безпеки авіонавігації (Євроконтролю) [11], а в січні 2014 р. вона стала її повноцінним членом.

У червні 2014 р. відбулося підписання Угоди про асоціацію між ЄС та Грузією, вона набула чинності у липні 2016 р. Передусім вона спрямована на досягнення політичної асоціації та економічної інтеграції між Євросоюзом та Грузинською державою.

ЄС і Грузія знайшли спільні точки дотику також і в сфері Глибокої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (DCFTA), а з 28 березня 2017 р. громадяни Грузії отримали право безвізового проїзду до Шенгенської зони. Варто згадати, що ЄС є найбільшим торговельним партнером Грузії та надає їй щорічно понад 100 мільйонів євро технічної та фінансової допомоги [10]. Отже, на сьогодні Європейський Союз та Грузія мають дуже тісні стосунки позитивного характеру.

Звичайно ж грузинське суспільство досить неоднозначно ставиться до зазначених інтеграційних процесів. У державі існують як єврооптимісти так і євроскептики.

На думку грузинського аналітика З.Анджапаридзе, жителі Грузії переважно розглядають інтеграцію до ЄС як спосіб вирішення найбільш актуальних проблем країни. І лише невелика частина грузинського суспільства дійсно поділяє те, що називають європейськими ліберальними цінностями. А в останні роки навіть ті громадяни, які підтримують інтеграцію до ЄС, висловлюють стурбованість щодо того, наскільки

негативно цей процес вплине на стан збереження національної самоідентичності. За його словами, дослідження, проведені Фондом «Європа» показали, що протягом 2013-2015 рр. кількість людей, які думають, що поглиблення інтеграції Грузії з ЄС ставить під загрозу грузинські звичаї та традиції, зросла з 31% до 45% [9].

Водночас дослідники зі США вважають, що керівництво Грузії має достатній потенціал для того, щоб зробити набагато більше, ніж робиться нині, для швидкої реалізації європейських та євроатлантичних інтеграційних планів [12]. Автори статті у виданні «The National Interest» відзначають, що завдяки вигідному географічному положенню біля Росії, Ірану й Туреччини та її ролі у якості транзитного пункту, що об'єднує Європу, Середній Схід і Азію, а також дієвій участі у експортних маршрутах каспійських нафти та газу, країна є дуже важливою для євроатлантичної спільноти. Однак при цьому роблять слушний висновок, що на сьогодні про швидке приєднання Грузії до НАТО та ЄС говорити зарано.

На їхню думку, задля збільшення своїх шансів щодо приєднання до зазначених організацій, Тбілісі має посилити практичну взаємодію з євроатлантичними інститутами, а також активніше брати участь у військових навчаннях НАТО і розширювати свої економічні зв'язки з ЄС. Поки Грузія стоїть на шляху втілення іноді болісних, але економічно і політично виправданих реформ, Захід буде зацікавлений у тому, щоб досить активно підтримувати її прагнення до НАТО та ЄС й виступатиме за підтримку її самостійності, незалежності та територіальної цілісності. В міру того, як Грузія продовжуватиме більш глибоко вбудовуватися у систему європейських стандартів, ЄС може запропонувати їй більш шедрі можливості для інтеграції.

На сьогодні в Грузії, за словами новообраного голови уряду країни М.Бахтадзе (з 20.06.2018), активізувалася робота зі створення дорожньої карти ще активнішої євроінтеграції. Також у травні 2018 р. було досягнуто домовленості з головою Єврокомісії Ж.-К. Юнкером щодо започаткування регулярних щорічних зустрічей представників урядів Європи та Грузії з метою обговорення успіхів останньої на шляху євроінтеграції. Все це є складовою політики «незворотної інтеграції» країни до ЄС та НАТО, закріпленої у програмі нового прем'єр-міністра Грузії [1].

Отже, незважаючи на певні проблеми, як-то невірішені територіальні суперечки, Грузія має на сьогодні досить високі шанси стати повноцінним членом Північноатлантичного альянсу вже в порівняно близькому майбутньому. Однак, на нашу думку, позитивне чи негативне вирішення цього питання залежить у даний час не стільки від зусиль Грузії, направлених на виконання всіх належних умов для приєднання до НАТО, скільки від геополітичної кон'юнктури.

Залишається для Грузії надзвичайно актуальною й співпраця з Євросоюзом. Європейська цивілізація загалом та ЄС зокрема є прикладом для наслідування та привабливою консолідаційною структурою. Тому низка країн (серед яких Грузія та Україна) цілеспрямовано намагаються стати частиною цього об'єднання. Тобто, навіть беручи до уваги певні кризові явища у Євросоюзі, він продовжує бути для Грузії основним центром тяжіння. Однак, на наше переконання, нинішні, об'єктивно досить незначні шанси Грузії (як і України) стати повноцінним членом ЄС у найближчій перспективі, залежать передусім від концептуального рішення керівництва Євросоюзу щодо шляхів подальшого розвитку та підвищення стабільності цієї інтеграційної структури. А саме: буде зроблено ставку на посилення ролі ЄС як міжнародного гравця (у тому числі й за рахунок додаткового розширення, включаючи й зазначені бувші республіки СРСР), або ж на посилення акценту на внутрішню політику.

Список використаних джерел та літератури:

1. Глава правительства Грузии работает над планом евроинтеграции. 29.06.2018. – Режим доступа : <https://regnum.ru/news/polit/2440264.html>
2. Довідник НАТО – Office of Information and Press NATO – 1110 – Brussels, Belgium, 2001. – 591 с.
3. Довідник НАТО. Public Diplomacy Division NATO – 1110 – Brussels, Belgium, 2006. – 383 с.
4. Дуднік О.Я. Зовнішня політика Республіки Грузія в контексті сучасної геополітичної ситуації / О.Я. Дуднік // Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Міжнародні відносини. – 2004. – Вип.3. – Режим доступу: <http://vmv.kymu.edu.ua/v/03/dudnik.htm>
5. Захаров В.М. Вооруженные силы Грузии // Грузия: проблемы и перспективы развития: В 2-х т. Т. 2 / Рос. ин-т стратегич. исслед. – М., 2002. – С. 33–44.
6. Концепция национальной безопасности Грузии (2005 г.) – полный текст. – Режим доступа : <https://sputnik-georgia.ru/spravka/20100509/213153512.html>
7. Морпехи подключатся к военным учениям Agile Spirit в Грузии. 16.05.2018. – Режим доступа: <https://sputnik-georgia.ru/politics/20180516/240491979/morpexi-podklyuchatsya-k-voennym-ucheniyam-agile-spirit-v-gruzii.html>

8. Шеварднадзе выступит с речью на саммите НАТО в Праге. 22.11.2002. – Режим доступа : <https://civil.ge/ru/archives/157548>
9. Anjaparidze Z. Georgia persists in its bid to join the EU. 05.07.2016. – Regime of access : <https://www.euractiv.com/section/enlargement/opinion/georgias-european-bid-stands-the-test/>
10. Georgia and the EU. – Regime of access : https://eeas.europa.eu/delegations/georgia/49070/georgia-and-eu_en
11. Georgia has signed instruments to accession to EUROCONTROL. 06.12.2012. – Regime of access : <http://www.gcaa.ge/eng/news.php?id=6160>
12. National Interest: Грузия должна активнее добиваться включения в ЕС и НАТО. 23.05.2018. – Режим доступа : <https://regnum.ru/news/polit/2419433.html>
13. Relations with Georgia. 14.09.2018. – Regime of access : https://www.nato.int/cps/uk/natohq/topics_38988.htm?selectedLocale=en

УДК 94(476):323

Богданович І.І.

РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ: СУЧАСНІ ОЦІНКИ

У статті розглядається радянський період в історії Білорусі. У хронологічній послідовності аналізуються основні події та чинники, які впливали на суспільно-політичне життя та розвиток соціально-економічного комплексу на території сучасної Республіки Білорусь. Визначається взаємозв'язок сучасності з різноманітними подіями ХХ ст., які прямо або опосередковано обумовили окремі аспекти існування незалежної білоруської держави у ХХІ ст. Здійснено спробу сучасної оцінки радянської Білорусії.

Ключові слова: Республіка Білорусь, білоруські землі, білоруська державність, Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (БРСР).

Богданович І.І. Советский период Республики Беларусь: современные оценки

В статье рассматривается советский период в истории Белоруссии. В хронологической последовательности анализируются основные события и факторы, которые влияли на общественно-политическую жизнь и развитие социально-экономического комплекса на территории современной Республики Беларусь. Определяется взаимосвязь современности с разнообразными событиями ХХ века, которые прямо или косвенно обусловили отдельные аспекты существования независимого белорусского государства в ХХІ веке. Осуществлена попытка дать современную оценку советской Белоруссии.

Ключевые слова: Республика Беларусь, белорусские земли, белорусская государственность, Белорусская Советская Социалистическая Республика (БССР).

Bogdanovich I.I. Soviet period of the Republic Belarus: modern estimates

The article considers with the Soviet period in the history of Belarus. In chronological order are analyzed the main events and factors that influenced the social and political life and development of the socio-economic complex in the territory of the modern Republic Belarus. There is determined the relationship of modernity with a variety of events of the twentieth century, which directly or indirectly led to certain aspects of the existence of the

independent Belarusian state in the XXI century. Also, are given attempts to carry out the modern evaluation of the Soviet Belarus.

Keywords: *Republic of Belarus, Belarusian lands, Belarusian statehood, Belarusian Soviet socialist Republic (BSSR).*

Землі сьогоднішньої Республіки Білорусь увійшли в ХХ ст. у складі Російської імперії, а закінчили його вже в статусі незалежної держави. Впродовж зазначеного періоду ці території зазнали багатьох потрясінь. Серед них: розпад держави, до складу якої входили білоруські землі, світова війна, проголошення і припинення існування Білоруської Народної Республіки (БНР), створення та переформатування Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки (БРСР), входження її до складу СРСР, ще одна світова війна, а в кінці сторіччя – руйнування СРСР та проголошення нової незалежної держави Республіка Білорусь.

Зрозуміло, що всі названі події вже неодноразово були предметом дослідження цілого ряду вчених з різних країн, проте специфіка історичної науки полягає в тому, що погляд на один і той самий історичний факт може відрізнитись, подекуди істотно, в залежності від того, через який час після його появи здійснюється дослідження та дається оцінка, який характер (об'єктивний чи суб'єктивний) вона носить. У ряді випадків причини, які зумовили певну подію, або наслідки, які вона мала, стають очевидними тільки через деякий час.

Важко заперечувати і той факт, що історична наука багато в чому залежить від кон'юнктури, яка може спотворювати подачу фактичного матеріалу або його інтерпретацію в угоду політичному середовищу, а також від того, яку країну представляє науковець, який здійснює аналіз історичних фактів. Для прикладу, можемо навести дуже різні оцінки Білоруської Народної Республіки: одні автори пишуть про об'єктивний характер її утворення, інші – про її буржуазно-націоналістичний фундамент, який був приречений на швидке зникнення під тиском боротьби трудящих за свої права тощо.

Тема розвитку білоруських земель в ХХ ст. неодноразово ставала об'єктом дослідження багатьох науковців (в першу чергу, істориків). Разом з тим, специфіка суто історичних досліджень здебільшого акцентує увагу на вузьких аспектах певного історичного періоду в межах визначеного регіону, а ширина часових рамок є тим вужчою, чим ближче в часі до дослідника розглядуваний період.

Так, більшість робіт вчених, в яких розглядається білоруська історія у XX ст., можна умовно розділити на декілька проблемно-хронологічних груп: по-перше, тематика розпаду Російської імперії та події, пов'язані з БНР (В.Мазец [1], І.Полуян [2], О.Райчонок [3], О.Савіч [4], М.Сяменчик [5], Т.Тохіян [6], С.Хоміч [7]); по-друге, становлення радянської влади на білоруських землях (Ю.Кудіна, І.Юхо [8]); по-третє, події Великої Вітчизняної війни (О.Касович [9], І.Кравченко, А.Литвин, П.Полян); по-четверте, післявоєнний період розвитку радянської Білорусії. Серед інших авторів доцільно також згадати І. Ігнатенка, Д. Короткова, В. Круталевича, Г. Матвєєва, М. Сташкевича. Зауважимо, що наведений перелік дослідників та науковців є далеко неповним, оскільки тільки періоду 1941-1945 рр. присвячено роботи надзвичайно великого числа істориків. Разом з тим, мірою наближення до сучасності кількість публікацій, присвячених тематиці історичного аналізу радянського періоду в історії Білорусі, скорочується, а самі оцінки набувають полярно-дискусійного характеру, подекуди із яскравим суб'єктивним забарвленням, що знижує наукову та методологічну цінність таких досліджень.

Виходячи із вищесказаного, вважаємо, що радянська доба в історії Білорусі також може і повинна бути переосмислена з позицій історичної науки ХХІ ст. Тим більше, що в Україні дана тема залишається маловивченою. Наше дослідження розглядаємо також і як спосіб активізувати наукову полеміку з даного питання.

Мета статті полягає в теоретичному осмисленні радянського періоду в історії білоруських земель з аналізом подій, які, на нашу думку, спричинили найбільш істотний вплив на формування історичного процесу саме в тому вигляді, в якому він є відомим, а також у спробі запропонувати власну позицію відносно досліджуваного питання для формування науково обґрунтованого базису для його подальших досліджень в Україні.

СРСР було проголошено 30 грудня 1922 р. на І з'їзді Рад, в якому брали участь і представники БРСР. Підставою для цього став ряд рішень, пріоритет серед яких належить Декларації І Всебілоруського з'їзду Рад про встановлення тісного федеративного зв'язку між радянською Білорусією та РРФСР від 2 лютого 1919 р. На заключній фазі процесу об'єднання радянських республік у єдину державу, для Білорусі значення мали рішення, прийняті на IV Всебілоруському з'їзді Рад, якими законодавчо закріплювався курс Білорусі на входження до єдиної союзної держави.

Формування власне БРСР (дана обставина спричинила істотний вплив на визначення кордонів Білоруської держави через 70 років при відновленні незалежності) як складової великого Союзу тривало до 1924 р., коли до складу республіки було включено 16 повітів та окремих волостей колишніх Вітебської, Гомельської та Смоленської губерній, де переважну більшість населення складали білоруси.

В 1926 р. територія БРСР знову зазнала збільшення за рахунок внутрідержавного перерозподілу територій. В наступному зміні державного кордону БРСР відбувались ще тричі: за підсумками Народних Зборів Західної Білорусі, які відбулись 28-30 жовтня 1939 р. в Білостоку, відбулось включення до складу БРСР земель, які належать до Західної Білорусі; в листопаді 1940 р. розмежовано території, які належать Білорусі та Литві; в серпні 1945 р. до складу Польщі було включено території Білостокської та частини Брестської та Гродненської областей. Таким чином, нинішню територію Республіки Білорусь було сформовано саме в період БРСР як складової СРСР [10].

В міжвоєнний період значної модернізації зазнала економіка республіки, її соціальне життя. Зокрема, в зазначений період здійснювались такі неоднозначні кроки як індустріалізація та колективізація. Складність оцінки зазначених урядових кроків (вони були характерними практично для всіх республік Радянського Союзу) полягає у специфіці їх реалізації.

Так, рівень та стан життя населення БРСР в середині 20-х років ХХ ст. був відверто недостатнім: домінуючим було сільське населення, яке після світової та громадянської воєн жило вкрай незаможно, а промисловість БРСР виробляла тільки 1,6% промислової продукції СРСР. Потреба у змінах була очевидною. Разом з тим, необхідно відзначити, що індустріалізація, яка здійснювалась, в тому числі і в БРСР, відрізнялась від аналогічних процесів в країнах західного світу. Якщо там промисловість розвивалась поступово, еволюційним шляхом, то для союзних республік єдиним способом подолати розрив ставав спосіб революційний, при якому за відносно короткий проміжок часу (декілька п'ятирічок) ставилось завдання створити повноцінну промислову структуру, а це вимагало колосальних затрат як фінансових, так і людських ресурсів. Модернізації вимагало і сільське господарство, яка здійснювалась шляхом так званої колективізації.

Позитивним в зазначених процесах було те, що за 15 років в БРСР промислове виробництво виросло більше, ніж у 20 разів, було створено нові галузі промисловості: паливну, машинобудівельну, радіотехнічну, хімічну, легку та харчову промисловості. Така специфіка індустріалізації відносно інших союзних республік обумовлювалась характером сировинної бази, достатньо зручною та розвиненою логістичною структурою та структурою попиту промислової продукції в БРСР та сусідніх союзних республіках. В той же час близькість до кордону в достатньо агресивних умовах міжнародного середовища першої половини XX ст. робила нелогічним розміщення на території БРСР підприємств важкої промисловості. А відсутність власного інженерно-технічного та робітничого персоналу в межах необхідних кількісних та якісних показників була додатковим гальмом для індустріалізації Білорусії.

Проте, незважаючи на дані труднощі, відносно іншого передвоєнного 1913-го р., станом на 1940 р. зростання валової продукції промисловості в БРСР склало 810% [11, с.312]. Для ілюстрації наведемо тільки декілька цифр, які характеризують зростання виробництва (для співставлення наводяться дані 1913 та 1940 рр.): електроенергія – з 3 до 508 млн. кВт-год, паливного торфу – з 14 до 3361 тис. тон, з нуля сформовано та налагоджене виробництво мінеральних добрив, хімічних волокон, металоріжучих верстатів, електродвигунів, радіоприймачів, тканин шерстяних та льняних, взуття [11]. За аналогічний період виробництво промислової деревини зросла з 2220 до 6108 тис. м3. Особливе значення даного показника полягає в тому, що частина такої деревини спрямовувалась за пільговими цінами або ж взагалі безкоштовно для будівництва житла та об'єктів соціальної інфраструктури в сільській місцевості, тобто використовувалась для забезпечення добробуту та формування передумов подальшого розвитку населення Білорусії.

Динамічного розвитку набуло і сільське господарство та його забезпечення. При цьому треба врахувати, що друга половина 20-х років XX ст. була для даної сфери відверто негативною: давались взнаки наслідки Першої світової та громадянської воєн, відверте технологічне відставання, низька культура виробництва.

Разом з тим, достатньо красномовним є наступний факт: якщо в 1930 р. сільське господарство всієї БРСР забезпечувало 33 трактори, то в 1934 р. їх було вже 2052 одиниці, що дозволило за даний проміжок часу

збільшити посівні площі в республіці на 465,3 тис. га. [12]. В обсягах кінцевої продукції сільського господарства такі кількісні та якісні зміни не могли не позначитись: в 1940 р. відносно 1913 р. обсяги виробництва зернових культур зросли на 159 тис. тонн, картоплі – на 7,9 млн. тонн, овочів – на 673 тис. тонн, м'яса – на 56 тис. тонн, молока – на 576 тис. тонн. Очевидно, що винятково екстенсивними методами такого зростання в межах Білорусії досягнути було неможливо.

Проте такі успіхи були досягнуті за рахунок цілого ряду неоднозначних, а то і відверто негативних кроків. До таких ми відносимо наступне.

По-перше, примусовий характер колективізації, яка супроводжувалась так званим «розкуркулюванням», тобто карально-репресивними заходами відносно заможнішого селянства. За різними даними від даного процесу постраждало до 250 тис. чол. Тут ми не будемо вдаватись в дискусію з приводу так званої «якісної» складової, оскільки небезпідставно існує точка зору, що «куркулями» часто ставали більш працьовиті, відносно більш освічені та цілеспрямовані представники селянства, а їх соціальним антиподом були селяни, які мали проблеми з самоорганізацією, без тяжіння до праці як такої та, нерідко, із схильністю до шкідливих звичок, які і заважали їм забезпечити на належному рівні матеріальну складову своїх життєвих потреб. Таким чином, саме «розкуркулення» усувало від виробництва чи не найбільш ефективну частину селянства, а ті, хто повинен був їх замінити, були неспроможні за короткий час забезпечити кількісне та якісне зростання результатів виробництва [13, с.294].

По-друге, використання для індустріалізації вкрай дешевої робочої сили, яку постачало сумнозвісне Головне управління таборів («ГУЛАГ»), а оскільки умови життя та праці ув'язнених були вкрай важкими, що підірвало їх здоров'я та різко скорочувало тривалість життя, виникала потреба у постійному поповненні людського ресурсу. Це ставало ще одним рушійним чинником репресій, які ускладнювали і без того непросте життя громадян БРСР.

По-третє, важкі умови життя і праці на фоні репресій, які розгорнулись в СРСР (в тому числі і в БРСР також), стали невід'ємною складовою індустріалізації та колективізації навіть за межами карально-репресивного апарату. Це, в свою чергу, знижувало ефективність кроків,

які реалізовувались в країні та були спрямовані на її модернізацію та скорочення відставання від провідних країн світу. Тобто, очевидні успіхи супроводжувались явищами та подіями, які оцінити позитивно навряд чи можна, а виправдання, які зустрічаються в ряді наукових та публіцистичних праць, і надалі носитимуть відверто дискусійний характер, знаходячи як нових прибічників, так і противників.

Глобальною подією, яка розділила життя як всього населення БРСР, так і СРСР в цілому, стала Друга Світова війна. За 1941-1945 рр. білоруськими землями двічі пройшов радянсько-німецький фронт, на них вирувала партизанська війна, а народ Білорусі заплатив за Перемогу дорогою ціною – понад 2 млн. втрачених людських життів та вщент зруйнованою економікою. Так, якщо в 1945 р. загальний обсяг промислового виробництва в СРСР склав близько 82% довоєнного рівня (1940), то в БРСР даний показник скоротився до 20%. Якщо ж вести мову про енергетику, то тут скорочення сягнуло 84% (до 16%) при тому, що середній показник по Союзу складав 33% (до 67%). Сумарні збитки, завдані Білорусі внаслідок подій Другої світової війни, оцінюються в 75 млрд. рублів в цінах 1941 р., що склало приблизно 11% від загальносоюзних [14, с.45].

Проте такі катастрофічні показники не означали, що республіка залишилась в зруйнованому стані. В рамках відновлення промисловості відбувалось відтворення зруйнованих та спорудження нових підприємств. Причому на рівні всесоюзного керівництва було прийнято рішення про те, що такі господарські одиниці повинні відповідати всім вимогам до високотехнологічних підприємств того часу. Подальший соціально-політичний розвиток Білоруської РСР мало чим відрізнявся від розвитку Союзу в цілому, оскільки попри задекларовану автономність, прийняття рішень стратегічного характеру здійснювалось центральною владою в Москві.

В ході відбудови, а потім і подальшого розвитку промисловості в БРСР відновлювались зруйновані підприємства та створювались нові. Причому зміни в міжнародному середовищі (створення ряду соціально-економічних та військово-політичних організацій союзницького типу за участю СРСР, Польщі, НДР, які де-факто перетворили Білорусь з прикордонного регіону на внутрішній) дали можливість переглянути концептуальні підходи до розгортання нових промислових підприємств. В

поєднанні з підготовкою достатнього числа інженерно-технічного та виробничого персоналу це мало своїм результатом появу в БРСР об'єктів машинобудування, важкої та хімічної промисловості. Зокрема, «з нуля» було створено виробництво мінеральних добрив, причому в кінці 80-х рр. БРСР за обсягом виробництва даної продукції вийшла на друге місце по Союзу, поступаючись тільки РРФСР та залишивши позаду навіть Україну, де ця галузь існувала з першої половини ХХ ст.

Разом з тим, слід констатувати, що таке зміщення акцентів призвело до певних проблем в традиційних для Білорусії харчовій та легкій промисловості, і, як результат, у забезпеченні населення товарами першої необхідності. Однак при цьому не можна ігнорувати того факту, що за рівнем та обсягами виробництва і реалізації товарів народного споживання БРСР (у роздрібних цінах) у 80-х рр. ХХ ст. посідала третє місце серед союзних республік та четверте в розрахунку на душу населення, поступаючись лише прибалтійським республікам.

Подальший розвиток промислового виробництва країни ілюструють наступні цифрові дані: за проміжок з 1970 р. по 1986 р. загальні темпи промислового виробництва в БРСР зросли в 3,23 рази, в т.ч. виробництво засобів виробництва – у 3,54 рази, та товарів народного споживання – у 2,74 рази. Щодо продуктивності праці, то в 1986 р. вона зросла в 2,3 рази відносно 1970 р., та у 11,3 рази відносно 1940 р.

Таким чином, можна стверджувати, що фундамент нинішнього промислового виробництва Республіки Білорусь було закладено саме у вищезазначених часових рамках. Якраз тоді було створено ряд підприємств, які успішно функціонують і в незалежній Білорусі. Крім того, були закладені необхідні передумови для подальшого розвитку реального сектору економіки білоруської держави. Саме тому вважаємо відверто хибною тезу про «злочинну політику індустріалізації» [15, с.507] відносно БРСР, що висловлюють окремі автори, які публікуються в жанрі історичної літератури.

Аргументами на користь розвитку промислового виробництва можуть служити мотиви, які умовно можна назвати фінансовим та модернізаційним.

Перший проявляється в тому, що для промислових підприємств властивою буде вища ніж в аграрних виробництвах частка новоствореної доданої вартості. Тому і фінансовий ресурс індустріальних суб'єктів

господарювання буде більшим. Іншими словами, зростання частки промисловості в економіці республіки означає збільшення бази податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів, а отже і можливостей щодо збільшення кількості соціально-економічних програм, які з цих бюджетів можуть бути профінансовані.

Модернізаційний мотив пов'язуємо з тим, що розгортання промислових підприємств вимагає достатнього числа інженерних та технічних кадрів з відповідною освітою. Якщо індустріалізація носить системний характер (тобто саме так, як це відбувалось в БРСР), виникає необхідність в створенні мережі освітніх закладів професійно-технічної та вищої освіти. Тобто додатковим наслідком процесів, що розглядаються, стає зростання освітнього рівня населення, створення передумов для подальшого розвитку науки та техніки в державі. Вважаємо, що теза про необхідність прогресу в суспільстві в історичній перспективі додаткової аргументації не потребує та може використовуватись як аксіома в оцінці процесів світової історії.

Крім того, як показують реалії XX-XXI ст., країна, яка робить акцент в розвитку національної економіки суто на аграрний сектор, – приречена на відставання з перспективою надовго закріпити за собою статус країни третього світу. Відзначимо, що навіть у процитованому вище виданні автор запитує «для чого селянській нації всі ці заводи та фабрики?» [15]. Відповідь є очевидною: щоб не залишатись відстаючою в соціально-економічному плані державою на узбіччі основних історичних процесів. При цьому підкреслимо, що розвиток промисловості не означає ігнорування позицій продовольчої безпеки та нехтування аграрною сферою.

Усвідомлюючи це, в повоєнний час в Білорусі було досягнуто прогрес у розвитку і сільського господарства. Якщо порівняти показники його валової продукції за 1940 р. та 1986 р., можна побачити, що ріст склав понад 250%. По виробництву зерна, цукрових буряків, картоплі, льону та льоноволокна – БРСР в числі лідерів серед інших союзних республік, а по ефективності виробництва окремих видів продукції (наприклад, льону-довгунця або картоплі) впевнено посідала перше місце. Істотного збільшення було досягнуто і у тваринництві, хоча тут Білорусія ніколи не була в лідерах в силу специфіки своїх природно-кліматичних умов та традицій ведення господарства.

У цей час активно розвивалась і соціально-гуманітарна сфера. Тільки за 80-ті рр. XX ст. в Білорусії було введено в дію 275,7 тис. місць в дошкільних закладах, 718 шкіл на 451,7 тис. учнівських місць, 38,4 тис. місць в закладах професійно-технічної освіти, 26 750 місць для пацієнтів в лікарнях, 9 345 місць в санаторіях та будинках відпочинку, 35 нових кінотеатрів, 487 клубів та закладів культури. Одночасно створювались необхідні умови для розвитку науки: так, якщо в 1940 р. в БРСР налічувалось 2,2 тис. чол. наукових кадрів, то в кінці 80-х рр. їх було вже 43,3 тис. чол. (в т.ч. понад 1 тис. докторів наук та 13,5 тис. кандидатів наук) [16, с.64].

Результатом таких змін в економіці та в соціальній сфері стало зростання чисельності населення Білорусії: за 20 останніх років у складі СРСР кількість жителів республіки зросла з 9,0 млн. чол. до 10,3 млн. чол. [17, с.67] (нагадаємо, що до початку всіх вже згаданих воєн та потрясінь в 1913 р. їх чисельність становила 6,9 млн. чол. [11, с.312]).

Не менш важливим аспектом розвитку Білоруської РСР, який повноцінно проявив себе після проголошення нею самостійності і сприяв становленню державності, став вихід БРСР на міжнародну арену. Він проявився у членстві республіки в ряді міжнародних організацій. Передумови цього були закладені ще в 1944 р., коли в структурі органів республіканської влади було сформовано Народний комісаріат закордонних справ (з 1946 р. – Міністерство закордонних справ). Таким чином, ще не набувши статусу суверенної держави, Білоруська РСР стала важливим учасником системи міжнародних відносин. При цьому вона виступила одним із співзасновників Організації Об'єднаних Націй, а в подальшому стала членом ряду структур ООН (в т.ч. і спеціалізованих, таких як, наприклад, Рада Безпеки ООН, Економічна та Соціальна Рада, міжнародна організація праці, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури ЮНЕСКО, Міжнародної організації цивільної авіації ІКАО тощо).

Зазначимо, що тільки декілька країн світу стали членами ООН до моменту повноцінного набуття державної незалежності. Крім Білорусі, це Україна (УРСР на момент вступу в ООН входила до складу СРСР), Нова Зеландія (домініон Великобританії), Індія (Британська Індія мала статус колонії Великобританії) та Філіппіни (перебували під протекторатом США). Для БРСР та УРСР підставами включення до числа співзасновників

ООН стали масштаби втрат, яких зазнали ці республіки в роки Другої світової війни, а також визнання ролі їх народів у перемозі над країнами Осі.

Республіка приймала активну участь в міжнародній дипломатичній активності, залучалась до міжнародних конференцій та міжурядових структур. Підписи представників БРСР стоять під такими важливими міжнародно-правовими документами сучасності, як Декларація прав людини, Міжнародна конвенція електрозв'язку, Міжнародна конвенція з ліквідації всіх форм расової дискримінації, Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового ураження тощо.

Разом з тим, з вищенаведеного може скластись хибне враження, що післявоєнний період історії білоруських земель був винятково позитивним та позбавленим істотних недоліків. Очевидно, що робити подібний висновок означало б ідеалізувати досліджуваний часовий період в історії білоруських земель. Тим більше, що тоді незрозумілою стане природа відцентрових сил, які в підсумку призвели до зникнення з політичної карти світу СРСР.

Так, піднесення та оптимістичні очікування, викликані перемогою в Великій Вітчизняній війні, вже наприкінці 40-х рр. зіштовхнулись з рядом повоенних труднощів, до яких належали зруйноване народне господарство на території, де відбувались бойові дії, втрати людських ресурсів (особливо чоловіків працездатного віку), декілька неврожайних років та наслідки війни, які змусили населення згадати про недостатню кількість продовольства тощо. Після завершення війни в СРСР у 1945-1953 рр. відновились репресії, а також акції «розкуркулення» (мали місце головним чином в Західній Білорусії), у результаті яких щодо «куркулів» та інших осіб, які визнавались «неблагонадійними», влада використовувала різноманітні методи тиску, включаючи депортації до інших віддалених територій СРСР.

Свій відбиток на соціально-економічне та культурне життя в БРСР наклали і міжнародні відносини. Маємо на увазі початок холодної війни, яка повернула в суспільство очікування нових кровопролитних конфліктів (одним з апогеїв тут стала Карибська криза), концентрувала увагу в економіці на військово-технічній сфері, а фінансування та розвиток інших

сфер народного господарства (особливо виробництво товарів народного споживання) здійснювалось за залишковим принципом.

Нераціональне використання ресурсів, прорахунки в зовнішній політиці та в розвитку внутрішньої економіки, екстенсивний її характер тощо, викликали в частини населення прагнення до змін. Ряд подальших подій та явищ кризового характеру тільки підсилили їх.

Так, в 1979 р. СРСР розпочав афганську кампанію. В ній у складі радянської армії приймали участь і мешканці БРСР. Ціною за це стали життя 771 солдата, які походили з Білорусії та які загинули або зникли безвісті впродовж кампанії, що тривала понад 9 років [18]. Будучи незрозумілою за цілями та змістом для багатьох громадян Союзу, дана військова кампанія сприймалась як непотрібне навантаження на економіку країни, а на фоні людських втрат (офіційно було визнано втрати по СРСР в цілому на рівні близько 15 тис. вбитими та 55 тис. пораненими) зростало і невдоволення загальним курсом діючої влади.

Ще однією чорною сторінкою в історії Білорусі стала катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції 26 квітня 1986 р. За різними оцінками, на територію Республіки Білорусії припало до 60% забруднення, що прийшлося на територію СРСР. Ураженими виявились Гомельська та Могильовська області БРСР, сліди радіонуклідів були виявлені в Брестській області. Наслідки аварії позначились як на екосистемі держави, так і на житті та здоров'ї пересічних громадян. Дана тема виходить за межі нашого дослідження, проте вивчення впливу наслідків аварії на ЧАЕС на розвиток білоруських земель представляє додатковий науковий інтерес.

Як бачимо, кінець 80-х рр. XX ст. ознаменувався наростаючою кризою, яка охоплювала все нові і нові сфери життя в тодішньому СРСР. Застій в економіці, численні національні протистояння в союзних республіках, слабка і непродумана зовнішня політика тощо. Кризові явища, накладаючись одне на одне, генерували синергетичний ефект зі знаком «мінус». Все це сформувало той об'єктивний історичний хід подій, протистояти якому номенклатурна верхівка СРСР виявилась неспроможною, а свої цілі та завдання керівництво держави та окремих республік сприймали та усвідомлювали по-різному. Час Радянського Союзу закінчувався, що було зафіксовано в Біловезькій Пущі у грудні 1991 р. На території «однієї шостої частини світу» утворились незалежні держави, однією з яких стала новопроголошена Республіка Білорусь.

Таким чином, на момент проголошення незалежності в 1991 р. Республіка Білорусь мала порівняно якісні умови для початку свого існування в ранзі повноцінної держави. Причому порівняння може здійснюватись як з іншими країнами світу, так і з самими білоруськими землями різного періоду. Ми розділяємо позицію науковців, які стверджують, що у гіпотетичному варіанті державні утворення у виді БНР або ж БРСР на початку 20-х років XX ст. навряд чи змогло б самостійно здійснити перехід від аграрної економіки до індустріально-аграрної за короткий проміжок часу. Крім того, ймовірність того, що така країна змогла б вистояти у війні з режимом А.Гітлера, а тим більше вийти з неї переможцем, не піддається жодній математичній оцінці в силу свого вкрай низького значення.

Натомість, за радянський період на території сучасної Республіки Білорусь було створено значну кількість промислових підприємств, об'єктів освітньої та соціальної інфраструктури, забезпечено умови для їх діяльності та подальшого розвитку.

Не слід випускати з уваги і згадані вище факти залучення Білоруської РСР в систему міжнародних відносин, що максимально спростило як визнання нової держави іншими країнами світу, так і встановлення зв'язків між ними та Республікою Білорусь. Без сумніву, це можна віднести до здобутків радянської доби в білоруській історії.

Таким чином, можна зробити висновок, що дослідження радянського періоду в історії земель Білорусі дає підстави вести мову про діалектичний взаємозв'язок між позитивними та негативними процесами та явищами, що мали місце в зазначений час, і які створили всі необхідні передумови для того, щоб Республіка Білорусь стала повноцінною, сучасною та ефективною державою XXI століття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мазец В.Г. Беларуская Народная Рэспубліка: абвяшчэнне і дзейнасць. : аўтарэф. дыс. на атрым. вучон. ступ. канд. гіст. навук / Мазец В.Г. – Мінск, 1995. – 18 с.
2. Полуян И.В. Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1929-1933 гг. : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / И.В. Полуян. – Мінск, 1960. – 19 с.
3. Райчонак А.А. Станаўленне беларускай дзяржаўнасці ў кантэкстэ пераходных ідэалагічных прыярытэтаў (1917-1927 гг.) : аўтарэф. дыс. на атрыманне вучон. ступ. канд. гіст. навук / А.А. Райчонак. – Мінск, 1984. – 17 с.

4. Савіч А.А. Рэвалюцыйны нацыянальна-вызваленчы рух у Заходняй Беларусі ў 1921-1939 гг.: гістарыяграфія праблемы : аўтарэф. дыс. на саіск. вучон. ступ. канд. гіст. навук / А.А. Савіч. – Мінск, 1989. – 20 с.
5. Сяменчык М.Б. Рабочы рух у Заходняй Беларусі (1921-1939 г.) : аўтарэф. дыс. на суіск. вуч. ступ. канд. гіст. навук / М.Б. Сяменчык. – Мінск, 2000. – 19 с.
6. Тохиян Т.М. Становление белорусской государственности в 1917 - 1922 гг. в оценке отечественной историографии : дисс...кандидата исторических наук /Т.М. Тохиян.
7. Хоміч С.М. Фарміраванне тэрыторыі Беларускай Савецкай Рэспублікі (канец 1918 - 1926 г.) : аўтарэф. дыс на суіск. вучон. ступ. канд. гіст. навук / С.М. Хоміч. – Мінськ, 2000. – 17 с.
8. Юхо И.А. Установление Советской власти в Западной Белоруссии в 1939 году : а автореф. дисс., представл. на соискание ученой степени кандидата юрид. Наук / И.А. Юхо. – Мінск, 1954. – 21 с.
9. Касович А.В. Сопrotивление германским оккупантам в западных областях Беларуси в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / А.В. Касович. – Мінск, 2004. – 23 с.
10. Криштапович Л., Филиппов А. БССР и Западная Белоруссия 1919-1939 гг. (сравнительный анализ) – М.: «Книжный мир», 2017. – 192 с.
11. Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов. – М. : «Статистика», 1967. – 351
12. СССР в цифрах – 1935. – ЦУНХУ ГОСПЛАНА СССР – В/О СОЮЗОРГУЧЕТ. – Москва, 1935. – 316 с.
13. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 4 – Кадэты – Ляшчэня / Беларус. Энцыкл. – Мн. : БелЭн, 1997. – 432 с.
14. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный статистический ежегодник / Госкомстат СССР. – М. : «Финансы и статистика», 1987. – 766 с.
15. Тарас А. Краткий курс истории Беларуси. IX-XXI вв. – Минск : Харвест, 2013. – 544 с.
16. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный статистический ежегодник / Госкомстат СССР. – М.: «Финансы и статистика», 1987. – 766 с.
17. Народное хозяйство СССР в 1990 г. : Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. – М. : «Финансы и статистика», 1991. – 752 с.
18. Выполнили Родины приказ. – Режим доступа: <http://prikaz.school33.by/poteri-belarusi-v-afganistane/>

УДК 94 : 338.2(476)

Бондарец М.В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕОЭКАНОМІЧНОЇ ПАЛІТЫКІ БІЛОРУСІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано, як під впливом процесів інтернаціоналізації, регіоналізації, транснаціоналізації, що є складовими глобалізації, у республіці Білорусь формується нова модель організаційно-економічного механізму. Вона зорієнтована, головним чином, на зовнішньоекономічний сектор і заснована на формах і методах державного, міжурядового та наднаціонального регулювання, які отримують відповідне інституційне та правове забезпечення.

Ключові слова: глобалізація, інтернаціоналізація, регіоналізація, геоэкономика, зовнішньоекономічна політика.

Бондарец М.В. Трансформація геоeкономічної політики Білорусі в умовах глобалізації В статті проаналізовано, як під впливом процесів інтернаціоналізації, регіоналізації, транснаціоналізації, які є складовими глобалізації, в республіці Білорусь формується нова модель організаційно-економічного механізму. Вона орієнтована, головним чином, на зовнішньоекономічний сектор і ґрунтується на формах і методах державного, міжурядового і наднаціонального регулювання, які отримують відповідне інституційне і правове забезпечення.

Ключові слова: глобалізація, інтернаціоналізація, регіоналізація, геоeкономіка, зовнішньоекономічна політика.

Bondarets M.V. Transformation of the geo-economic policy of Belarus in the context of globalization The article analyzes how, under the influence of the processes of internationalization, regionalization, transnationalization, which are components of globalization, a new model of the organizational and economic mechanism is being formed in the Republic of Belarus. It focuses mainly on the foreign economic sector and is based on the forms and methods of state, intergovernmental and supranational regulation that receive the appropriate institutional and legal support.

Key words: globalization, internationalization, regionalization, geo-economics, foreign economic policy.

Сучасний етап глобалізації світової економіки характеризується посиленням тенденцій інтернаціоналізації виробництва, взаємним переплетенням національних економічних структур і виробничих процесів, підвищенням рівня економічної відкритості і взаємозалежності держав. Основними факторами конкурентоспроможності промислово розвинених країн є науково технологічні результати, що впроваджуються у максимально короткі терміни.

Геоeкономіка враховує дію різних економічних, демографічних і екологічних чинників у тісному зв'язку з просторовим положенням країни або регіону, їх природними ресурсами та кліматичними умовами. Усі ці чинники слугують основою при визначенні стратегії розвитку, що відповідає національно-державним інтересам. Головним стає стратегія держави щодо створення умов, які дозволяють підвищити конкурентоспроможність національної економіки.

Імперативи глобалізації, її вплив на інтеграцію, інтернаціоналізацію, регіоналізацію досліджують як іноземні, так і вітчизняні науковці, серед яких З.Безжінський [1], О.Білорус [2], Т.Кальченко [3], Д.Луцьяненко, А.Поручник [4] та інші. Соціально-економічні аспекти глобалізації та роль держави в їх регулюванні розкрито в працях вітчизняних дослідників С.Сіденко [5], Я.Столярчука [6] та інші.

Дослідження нової гео економічної стратегії Білорусі, аналіз наслідків участі Білорусі в інтеграційних об'єднаннях здійснено у працях білоруських вчених А.Дайнеко [7], М.Ковалева [8], М.Мясниковича [9], Г.Шмарловської [10].

Метою статті є аналіз еволюції гео економічної політики Білорусі на сучасному етапі глобального розвитку та визначення ролі й місця держави у її формуванні.

Гео економічні фактори суттєво впливають на економіку Білорусі. Це обумовлено як потребою в забезпеченні паливно-енергетичними та іншими сировинними ресурсами, так і необхідністю в отриманні валютної виручки, достатньої для покриття цієї потреби. Крім того, економіка Білорусі з її обмеженими внутрішніми ресурсами конче потребує нових зарубіжних технологій і залучення прямих інвестицій для розвитку конкурентоспроможних галузей. У зв'язку з цим економічний прогрес республіки залежить від ступеня конкурентоспроможності товарів і послуг на зовнішніх ринках.

Республіка Білорусь розташована між двома потужними гео економічними центрами – Європейським Союзом і Росією. Ринок Росії використовується, перш за все, для імпорту проміжних товарів – вуглеводневої сировини, чорних металів, комплектуючих і матеріалів, а також поставок білоруських високотехнічних готових товарів, машин і устаткування. Європейський ринок має великий платоспроможний попит і є основним споживачем товарів білоруської нафтохімічної галузі. Разом з тим, доступ на нього білоруських готових товарів практично закритий через їх низьку конкурентоспроможність.

Таким чином, гео економічне положення Білорусі свідчить, що поки ще не використовується повною мірою багатий інвестиційний і технологічний потенціал західного вектора. Країна не стала інноваційним «мостом», що з'єднує західні технології і східні ресурси [7, с.3].

Республіка Білорусь у своєму розвитку повинна орієнтуватися на модернізацію економіки з урахуванням сучасних світових тенденцій і багатовекторної спрямованості зовнішньоекономічної діяльності. Розширення зовнішньої торгівлі, залучення міжнародних транснаціональних корпорацій є найважливішими факторами економічного зростання та підвищення добробуту громадян країни про що свідчить досвід успішних країн, таких як Сінгапур, Китай тощо. У зв'язку з

чим, національна стратегія розвитку Білорусі повинна бути глобально орієнтованою – конкурентоспроможною й ефективною з позицій протидії новим руйнуючим впливам глобалізації, і прагматичною – з точки зору використання нових можливостей і переваг, які вони приносять. Шанси стійкого зростання з'являться, коли процеси глобалізації та глобальних трансформацій стануть головними геоекономічними факторами впливу на національний розвиток.

Інтеграція республіки у світове господарство вимагає усвідомлення необхідності зміни підходів державного регулювання, поведінки суб'єктів господарювання і громадян, прагнення до широкомасштабного співробітництва і міжнародного поділу праці. Зовнішньоекономічна діяльність повинна будуватися на активній інтеграції Білорусі в глобальний простір з використанням інформаційних, інтелектуальних ресурсів і наявного науково-технічного потенціалу для отримання максимального прибутку.

Слід визнати, що Білорусь на сучасному етапі розвитку не готова до глобальної конкуренції та інтеграції. Одночасне включення Білорусі у глобальні і регіональні процеси пов'язане з істотними ризиками і загрозами. Разом з тим, суверенна держава такого геоекономічного положення не може залишатися в самоізоляції, оскільки це означало б консервацію низької міжнародної конкурентоспроможності та підтримку малоєфективної зовнішньоекономічної діяльності.

Сьогодні у Республіці Білорусь триває процес формування відкритої економічної системи, який передбачає поетапне включення економіки в міжнародну економіку в якості рівноправного партнера. Особливе значення у вирішенні даної проблеми відводиться державі, роль якої модифікується.

Під впливом таких процесів як інтернаціоналізація, транснаціоналізація, регіоналізація, котрі виступають передумовою глобалізації, формується нова модель організаційно-економічного механізму регулювання, орієнтована, головним чином, на зовнішньоекономічний сектор і заснована на формах і методах державного, міжурядового та наднаціонального регулювання, які отримують відповідне інституційне та правове забезпечення.

У сучасних умовах регулювання зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) і міжнародних економічних відносин (МЕВ) здійснюється на

декількох рівнях. Серед них: локальний – рівень національної держави, при якому вона регулює міжнародні зв'язки з окремими країнами. Це знаходить вираз у формуванні зовнішньоекономічної політики. Регіональний – рівень інституціональних утворень, пов'язаних з інтеграційними процесами, його здійснює міждержавний механізм, який діє на регіональному рівні з метою забезпечення вільного руху товарів, послуг, капіталів, трудових ресурсів. Він представлений наднаціональними інститутами, які розробляють інтеграційну політику. Міжнародний – рівень, масштабом діяльності якого виступає глобальна економіка. Він представлений міжнародними економічними організаціями та об'єднаннями і міжнародними багатосторонніми угодами. Тому успішна держава має бути задіяна на усіх рівнях регулювання.

Об'єктивна необхідність формування в рамках глобальної економіки багаторівневого регулюючого механізму зумовлена розвитком таких процесів, як інтернаціоналізація, міжнародний обмін, транснаціоналізація, інтеграція і глобалізація. Вони обумовлюють, по-перше, необхідність посилення впливу ринкових механізмів і скорочення меж державного регулювання, формування єдиної світової моделі впливу на міжнародні потоки товарів, послуг, трудових ресурсів, капіталу за допомогою використання поряд з ринковими механізмами інструментів державного, міжурядового і наднаціонального регулювання; по-друге, необхідність адаптації даних механізмів регулювання до процесів глобалізації.

Глобалізація, що супроводжується не тільки позитивними, але і негативними наслідками, особливо для країн, що розвиваються і країн з транзитивною економікою, також обумовлює необхідність модифікації функціональної ролі держави; по-третє, дані процеси викликають модифікацію ролі і місця національної держави в механізмі регулювання внутрішньодержавних та міжнародних відносин. Це пов'язано з підвищенням економічної значущості таких суб'єктів світової економіки як міжнародні компанії, перш за все, транснаціональні корпорації (ТНК) і транснаціональні банки (ТНБ), які переміщують підприємницьку стратегію з національного на наднаціональний рівень, модифікуючи політику держав та фінансову кон'юнктуру світового господарства. В результаті монопольне становище держави в регулюванні МЕВ втрачається.

У зв'язку з цим можна стверджувати, що, з одного боку, роль держави знижується і підвищується значимість регіональних і

міжнародних інститутів. Разом з тим, з іншого боку, роль держави посилюється. Це обумовлено наступними тенденціями. Інтернаціоналізація, як зазначалося, створює передумови для розширення елементів ринкового регулювання економічних процесів, скорочення сфер впливу держави усередині національної економіки. У той же час ці ж процеси викликають необхідність формування нової моделі державного регулювання, націленої на розвиток і розширення зовнішньоекономічного сектора.

Для того, щоб стати відкритою економікою потрібно, перш за все: створення відповідних умов для активізації діяльності вітчизняних та іноземних підприємств для просування товарів, послуг, капіталу, трудових ресурсів на світові ринки; утворення нових організаційно-економічних форм міжнародного співробітництва; визначення місця вітчизняних підприємств в технологічному ланцюжку ТНК; формування корпоративних структур у банківській сфері та інших сферах тощо. Розширення діяльності держави диктується також розвитком процесів інтеграції, необхідністю координації діяльності з багатьма міжнародними організаціями.

У Республіці Білорусь відповідно до світових тенденцій функціонують інститути, що здійснюють регулювання на наднаціональному, регіональному та міжнародному рівнях. Зовнішньоекономічна політика країни має на меті забезпечення конкурентних переваг, захист національного виробництва і ринку, створення сприятливих умов для поширення впливу на зовнішніх ринках і поглиблення міжнародного бізнесу.

Серед стратегічних цілей зовнішньоекономічної політики варто виділити наступні: по-перше, розвиток експортного потенціалу республіки як передумову стабілізації економічного зростання на базі підвищення конкурентоспроможності реального сектора економіки і сфери послуг, що обумовлено специфікою сформованої структури національної економіки республіки, орієнтацією на вивезення готової продукції, ввезення сировини і комплектуючих виробів у зв'язку з недостатньою кількістю власних природних ресурсів і залежністю від зовнішніх енергетичних і сировинних носіїв.

Власні природні ресурси Білорусі на сьогодні покривають усього 15% від потреби. Імпортується близько 92% енергоносіїв, майже 99%

чорних металів і т. ін. Обмеженість природних ресурсів поєднується з використанням високо енерго-, матеріало-, трудомістких технологій виробництва. Частка енергії в собівартості продукції досягає біля 40%, а матеріальних витрат – в межах 50-85% в залежності від галузей [10]. У зв'язку з цим економіка республіки залежна, з одного боку, від ввезення сировини і комплектуючих виробів, з іншого, – від реалізації виробленої продукції. Саме це обумовило формування в Республіці Білорусь моделі експортоорієнтованого та імпортозамінного виробництва.

По-друге, забезпечення всебічної інтеграції білоруської економіки в систему світогосподарських зв'язків на основі формування єдиного економічного простору з Росією, асоційованого членства в ЄС, членства в СОТ, ОЕСР. У зв'язку з даними цілями роль держави суттєво модифікується. Це стосується, перш за все сфери лібералізації ЗЕД.

Специфіка держав з транзитивною економікою полягає в тому, що вони переходять спочатку на лібералізацію товарних ринків, а згодом на лібералізацію ринків послуг, національних фінансових ринків. Через те зовнішньоекономічна політика Білорусі спрямовується на стимулювання розвитку зовнішньої торгівлі через відтворення і розширення національного експортного потенціалу, всебічне сприяння вітчизняному підприємництву, а також експорт капіталу за допомогою розміщення СП, залучення іноземних інвестицій.

Лібералізація зовнішньої торгівлі набуває особливого значення у зв'язку з тим, що вона виконує багато функцій: сприяє становленню ринкових відносин, прискорює макроекономічну стабілізацію, структурну адаптацію. Це знаходить прояв у формуванні приватного сектора економіки внаслідок приватизації; наданні права на здійснення зовнішньоекономічної діяльності більшому колу економічних суб'єктів; у більш ефективному розподілі ресурсів і підвищенні конкурентоспроможності виробництва; в розвитку конкуренції та демонополізації економіки; у стимулюванні зниження витрат виробництва, появи нових ринків збуту, методів зовнішньоторговельних операцій і т. ін.

У Білорусі при лібералізації зовнішньої торгівлі держава, перш за все, ліквідувала свою монополію на ЗЕД, потім сформулювала правове поле, інституційні структури. Були застосовані практично нові для транзитивних держав інструменти державного впливу (тарифне, нетарифне, валютне регулювання). Так, в умовах, коли у зв'язку з

поглибленням процесу лібералізації ЗЕД загострилася проблема допуску національних товарів на зовнішні ринки внаслідок спроб штучного обмеження руху товарів і послуг в окремих секторах торгівлі, встановлення жорсткого торгового режиму з високими митами, зросла необхідність у підвищенні ролі держави. Тоді держава посприяла в організації ЗЕД з урахуванням міжнародних норм і правил, у переорієнтації з загального ринкового простору держав СНД на світові ринки за допомогою таких інструментів впливу, як податки, мита, валютний контроль тощо. Наступним завданням держави стала розробка стратегій вступу в СОТ.

У Республіці Білорусь поряд з національним функціонує і регіональний механізм регулювання. Він реалізується за допомогою наднаціональних органів, а також формування інтеграційної політики, що розробляється в рамках зовнішньоекономічної політики. Інтеграційна політика, у свою чергу, передбачає координацію заходів зовнішньоекономічної політики, що здійснюються в рамках інтеграційних об'єднань.

Однією з особливостей Білорусі є багатовекторність інтеграційних процесів як передумови входження у світову економіку. На практиці багатовекторність реалізується через всеосяжне співробітництво Республіки Білорусь з метою досягнення експортно-імпортної стабілізації економіки. Основними пріоритетами по східному напрямку є співробітництво Білорусі з Росією, Євразійським економічним союзом, СНД, по західному – з ЄС.

На даний час необхідність адаптації зовнішньоекономічної політики Республіки Білорусь обумовлена розширенням ЄС і отриманням республікою статусу «держави-сусіда». Для формування ефективної державної зовнішньоекономічної політики було проведено оцінку економічних наслідків співпраці з ЄС, мінімізації втрат та максимізації вигод. Черговий етап розширення ЄС, що відбувся у 2004 р., вплинув на подальший розвиток торговельно-економічних відносин, обсяги і напрямки інвестицій. Це обумовлено рядом обставин.

По-перше, Республіка Білорусь знаходиться в центрі Європи й історично її провідними торговельними партнерами є держави ЦСЄ, обсяги експортно-імпортних операцій з якими зросли (у 2003-2016 рр. експорт в ЄС складав приблизно 30 % від загального експорту) [11].

По-друге, у зв'язку з розширенням ЄС зазнали змін підходи до зовнішньої торгівлі держав, які входять в дану групу, і є зорієнтованими на загальний ринок ЄС.

По-третє, проведення єдиної узгодженої зовнішньоторговельної політики в рамках ЄС зумовило коливання попиту на білоруські товари, що вплинуло на макроекономічні показники.

По-четверте, республіка опинилася під впливом специфічної політики взаємодії ЄС, що проводиться відносно держав, які отримують статус сусіда, націленої на лібералізацію економіки, розширення ринків збуту, гармонізацію законодавства, збереження регіональної стабільності, посилення власного політичного впливу. Дані чинники також об'єктивно зумовили активізацію ролі держави, виникнення нових підходів до зовнішньоекономічної політики.

Отже, Білорусь знаходиться в прикордонній зоні по відношенню до ЄС і саме зовнішньоекономічна політика стає одним із механізмів, що дозволяє пристосуватися до зовнішніх умов. На наш погляд, доцільно формувати зовнішньоекономічну політику держави, орієнтуючи її на вирішення наступних завдань:

- формування відкритої, експортоорієнтованої економіки;
- подальша лібералізація зовнішньої політики, включаючи зовнішньоторговельну;
- використання можливостей вирішення внутрішніх проблем за рахунок інших держав (з метою подолання обмеженості природних ресурсів, чисельності робочої сили брати участь у формуванні багатогалузевого диференційованого виробництва; розвиток інтегрованої сфери послуг та інфраструктури, залучення інвестицій);
- участь в процесі інтернаціоналізації капіталу і транснаціоналізації через утворення нових організаційно-економічних форм міжнародного співробітництва (розвиток СП, промислово-торговельних груп, ТНК) і їх проникнення на території інших держав, як передумов розвитку виробничої кооперації; розширення впливу на розвиток міжнародної торгівлі товарами; підвищення ролі, розширення географії та асортименту торгівлі послугами, технологіями; визначення місця підприємств Республіки Білорусь в технологічному ланцюжку ТНК; формування корпоративних структур у банківській сфері та лібералізація їх фінансової діяльності;

- створення суспільних благ для світової економіки (наука, природне середовище);

- вдосконалення конкурентної, цінової, митно-тарифної, податкової, інвестиційної, інтеграційної політики та механізму їх взаємозв'язку, націлених на створення умов для входження національної економіки на глобальні ринки товарів, послуг, технологій, праці, інвестицій;

- вдосконалення інституційних основ і правового забезпечення зовнішньоекономічної політики (гармонізація законодавства у податковій, митній та інших сферах);

- зміна функціональної ролі держави, сфер та механізмів її впливу (посилення соціальної функції, «відстеження» потенційних загроз для національної держави, адаптації національної економіки до інтернаціоналізації і інтеграції);

- зниження витрат на державне регулювання і управління державним апаратом за рахунок передачі частини функцій міждержавним і наднаціональним органам влади.

Це дозволить створити механізм адаптації для входження Білорусі через інтеграцію в міжнародні економічні відносини, зайняти відповідне місце у глобальній економіці.

З вищесказаного випливає, що в стратегії економічного розвитку Республіка Білорусь, адаптуючись до глобальних процесів, повинна особливу увагу приділяти розвитку інноваційної сфери та експорту. Складовою частиною національної стратегії розвитку Білорусі повинні бути ефективні дії державних і недержавних інститутів щодо пристосування до процесів глобалізації.

Відповіддю на виклики і загрози глобалізації мають бути спеціальні механізми, що стимулюють світову конкурентоспроможність підприємств країни, адаптацію до процесів, що відбуваються у світовій економіці, і боронять їх від зовнішніх шоків. Внутрішня економічна політика повинна більше уваги приділяти регулюванню перетоку іноземного капіталу. Така економічна політика конче вимагає створення ефективних недержавних інститутів її реалізації: професійних спілок, асоціацій підприємців, банкірів, страховиків і т. ін. У той же час політика та інститути повинні сприяти трансферту в Білорусь високих технологій. Інвестиційна політика повинна бути спрямована в першу чергу на залучення прямих іноземних

інвестицій, які підвищують наукоємність національної економіки, забезпечують доступ до високих технологій, включають країну в європейський і світовий науковий простір.

Проголошена політика інноваційного розвитку Білорусі може бути реалізована тільки за умови інтеграції країни у європейський і світовий науковий простір, за умови залучення іноземних інвестицій в сектор інтелектуальних послуг. Активна участь Білорусі в міжнародній торгівлі технологіями може дозволити перейти від так званого «переливу» новітніх технологій в імпортованих товарах до освоєння нових знань, втілених в імпортованих машинах і обладнанні, а також технологій їх виготовлення. Така стратегія є особливо важливою, тому що в результаті країна отримує потенційну можливість подолати своє технологічне відставання від розвинених країн світу.

Ще одним напрямом економічної політики та діяльності державних інститутів повинні бути подальша робота щодо стримування «відтоку мізків». Заходи по збільшенню потоку інвестицій в розвиток людського капіталу та підвищення ефективності їх використання мають бути підтримані системою стимулюючої винагороди висококваліфікованих кадрів, для чого замість зрівняльного принципу необхідно широко впроваджувати диференційовану зарплату. Це, з одного боку, утримає в країні висококваліфікованих фахівців, а з іншого, – забезпечить ТНК порівняно дешевою робочою силою. Два останніх заходи мають допомогти Білорусі уникнути країні головної загрози XXI ст. – «технологічного апартеїду» [8].

В умовах глобальної економіки потрібно навчитися успішно конкурувати не тільки у вихованні, а і в утриманні талантів. Залучення талантів, доступ до високих технологій, інтеграція в європейську цивілізацію – ось першочергові інтереси Білорусі, як і всіх країн ЦСЄ в епоху глобалізації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бзежинський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геополитические императивы / З. Бзежинський. – М. : Международные отношения, 1999. – 256 с.
2. Білорус О.Г. Економічна система глобалізму : монографія / О.Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2003. – 360 с.
3. Кальченко Т.В. Глобальна економіка: методологія системних досліджень : монографія / Т.В. Кальченко. – К. : КНЕУ, 2006. – 248 с.

4. Глобальна економіка ХХІ століття: людський вимір [монографія] / Д. Г. Лук'яненко, А. М. Поручник, А. М. Колот [та ін.]. – К. : КНЕУ, 2008. – 420 с.
5. Сіденко С.В. Соціально-економічні виміри глобалізації / С.В. Сіденко // Стратегія розвитку України. – 2013. – №2. – С. 3-6.
6. Антициклическое регулирования рыночной экономики: глобализационная перспектива: монография / Д. Г. Лукьяненко, А. М. Поручник, Я. М. Столярчук [и др]. – К. : Финансы, 2011. – 334 с.
7. Дайнеко А.Е. Геоэкономические приоритеты Республики Беларусь / А.Е. Дайнеко. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 364 с.
8. Ковалев М.М. Оптимальная стратегия приспособления Беларуси к процессам глобализации // Что дает Беларуси глобализация? Материалы международной конференции «Что на данный момент принесли Беларуси процессы глобализации, и какие дискуссии ведутся вокруг них?». – Минск : БГУ, 2004. – С.38-43.
9. Мясникович, М. В. Эволюционные трансформации экономики Беларуси / М. В. Мясникович. – Минск : Беларуская навука, 2016. – 321 с.
10. Шмарловская Г.А. Реформирование роли государства в эпоху глобализации // Что дает Беларуси глобализация?... – Минск : БГУ, 2004. – С. 74-82.
11. Внешняя торговля Республики Беларусь. – Режим доступа: <https://myfin.by/wiki/term/vneshnyaya-torgovlya-respubliki-belarus>

УДК 94(100):327

Циватый В.Г.

ИНТЕГРАЦИОННАЯ ДИПЛОМАТИЯ И МЕЖДУНАРОДНАЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ПОСТСОВЕТСКОГО ПРОСТРАНСТВА

В статье анализируются двусторонние дипломатические отношения Республика Беларусь – Украина в условиях полицентричного мироустройства, а также характеризуются проблемы общественно-политической, институциональной и внешнеполитической модернизации Беларуси в рамках интеграционного объединения СНГ и Евразийского экономического союза. Рассмотрено влияние процессов инновационного и институционального развития на современное состояние и перспективы социально-политической трансформации Республики Беларусь и двусторонних украинско-белорусских отношений. Внимание уделено трансформационным процессам на ближайшую перспективу в условиях новых вызовов и угроз глобальной, региональной и национальной безопасности ХХІ века.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, институционализация, дипломатическая служба, модель дипломатии, Республика Беларусь, Украина.

Циватый В.Г. Інтеграційна дипломатія і міжнародна політика Республіки Білорусь в контексті трансформації пострадянського простору

У статті аналізуються двосторонні дипломатичні відносини Республіка Білорусь – Україна в умовах поліцентричного світоустрою, а також характеризуються проблеми суспільно-політичної, інституціональної та зовнішньополітичної модернізації Білорусі в рамках інтеграційного об'єднання СНД і Євразійського економічного союзу. Розглянуто вплив процесів інноваційного та інституційного розвитку на сучасний стан і перспективи соціально-політичної

трансформації Республіки Білорусь і двосторонніх українсько-білоруських відносин. Увага приділена трансформаційним процесам на найближчу перспективу в умовах нових викликів і загроз глобальної, регіональної та національної безпеки XXI століття.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, дипломатична служба, модель дипломатії, Республіка Білорусь, Україна.

Tsyvaty V.G. Integration Diplomacy and Foreign Policy of the Republic of Byelorussia in the Context of Transformation of the post-Soviet Space

The article analyses the bilateral diplomatic relations between the Republic of Belarus and Ukraine in the context of a polycentric world order, as well as the problems of socio-political, institutional and foreign policy modernization of Belarus within the framework of the CIS integration association and the Eurasian Economic Union. The influence of innovative and institutional development processes on the current state and prospects of the socio-political transformation of the Republic of Belarus and bilateral Ukrainian-Belarusian relations is examined. Attention is given to transformational processes for the near future in the face of new challenges and threats to global, regional and national security of the 21st century.

Keywords: foreign policy, diplomacy, institutionalization, diplomatic service, a model of diplomacy, Republic of Belarus, Ukraine.

Глобальные политические процессы и глобальная дипломатия XXI века – это тренд современного глобализированного мира [1, с.67-69].

Вопрос развития и становления государств постсоветского пространства в XXI в. требует своего изучения и обобщения приобретённого опыта. В большинстве постсоветских государств демократизация предшествовала очень сложным и драматическим процессам рационально-бюрократической модернизации государства и национальной консолидации.

Перспективным направлением решения многочисленных противоречий и парадоксов может быть применение теории исторического институционализма, которая акцентирует внимание на часовой последовательности трансформаций и регионально-институциональных последствиях соответствующего расхождения социально-политических траекторий развития.

В этом направлении объединяющим институциональным вектором в мировой политике является экономическая дипломатия. Экономическая дипломатия – это один из приоритетных инструментов внешнеполитической и дипломатической деятельности Республики Беларусь и Украины в полицентричном мире XXI в. В течение пяти последних лет наряду с экономической дипломатией на повестку дня вышел миротворческий вектор внешней политики и дипломатии Беларуси.

В то же время и он, при всей его гуманистической составляющей, также направлен на защиту экономических интересов Республики Беларусь.

В военно-политических кризисных регионах трудно ожидать позитива для экспортноориентированной экономики. Поскольку такой сценарий развития событий прогнозировался на 2016-2018 гг., главным для Беларуси стал поиск новых рынков сбыта и политико-дипломатического решения возникающих экономических дисбалансов для компенсации потерь на прежних рынках сбыта, а также привлечение инвесторов и новых технологий в экономику.

Опыт экономической дипломатии и учёт значимости экономической дипломатии в формировании внешней политики белорусского государства необходим соседним государствам, в т.ч. и Украине, для правильного выстраивания отношений по всем векторам с Республикой Беларусь [2, с.63-75; 3].

Следует отметить, что в течение последних двадцати лет у Республики Беларусь был ряд проблемных вопросов с соседями, связанных прежде всего с тем, что они автоматически примеряли особенности своей дипломатии и внешней политики на Республику Беларусь, необоснованно полагая, что у Минска приоритеты внешней политики и дипломатии ничем не отличаются от приоритетов Киева, Москвы, Берлина, Лондона, Парижа, Варшавы или Вашингтона.

В результате очень часто действия по защите Беларусью интересов своей экономики трактуются совершенно неверно во внешнеполитическом и дипломатическом плане: как проявление каких-то амбиций на региональное лидерство, стремление поменять партнёров на новых или желание бросить кому-либо вызов, не считаясь с последствиями. А именно правильное понимание особенностей внешней политики и дипломатии Беларуси, её дипломатического инструментария, может позволить любому государству мира выстроить с ней равные, толерантные, сбалансированные и спокойные политико-дипломатические отношения.

Говоря о современных политико-дипломатических белорусско-украинских отношениях, следует отметить активный политический диалог: за почти 27-летний период состоялось около 100 официальных двусторонних встреч. И все пять руководителей Украинского государства, и лидер Республики Беларусь А.Г. Лукашенко в течение всего этого периода неизменно своими делами доказывали и продолжают доказывать

приоритетность для них украинско-белорусских отношений. Близки позиции обеих стран и относительно создания новой глобальной архитектуры безопасности на постсоветском пространстве с обязательным предоставлением гарантий безопасности безъядерным государствам [4, с.20-22; 5, р.196-209].

В основу новой глобальной и региональной дипломатии, новой международной политической архитектуры должны быть положены принципы открытого общества. Открытое общество опирается на признание того, что истина в абсолютной инстанции нам не доступна (абсолютная истина). Поэтому мировое сообщество и отдельные государства современного полицентричного (многополюсного) мира должны научиться уважать разные интересы и точки зрения, найти средства и политико-дипломатический инструментарий, которые позволили бы всем людям жить в мире!

На современном этапе главной задачей для внешнеполитических служб мира является обеспечение устойчивого экономического развития и внутривнутриполитической стабильности своих государств в дипломатических системах и институциональных, региональных и глобализационных координатах современного мира [6, с. 269-280].

За годы независимости в Республике Беларусь создан крепкий фундамент социального государства. Объективно страна вплотную приблизилась к качественному уровню социального развития среднеевропейских стран. Стандарты жизни жителей страны неуклонно растут. В процессе политико-экономической, политико-дипломатической и институциональной модернизации Республики Беларусь жизненно важно найти оптимальный баланс между экономическими успехами и обеспечением общественных благ.

Двусторонние отношения в сфере внешней политики и дипломатии между Республикой Беларусь и Украиной традиционно являются дружескими и характеризуются взаимным уважением и доброжелательностью [7]. На сегодня оба государства взаимно заинтересованы в развитии двустороннего экономико-торгового сотрудничества. Украина и Республика Беларусь имеют все необходимые условия для перехода на качественно новый этап межгосударственного сотрудничества – партнёрства, с перспективой на переход в стратегическое партнёрство.

Одним из важнейших вопросов на повестке дня международных отношений, в целом, и внешней политики Республики Беларусь, в частности, является вопрос урегулирования ситуации в Украине и вокруг неё в геополитическом пространстве региона.

Киев положительно оценил политико-дипломатическую готовность Минска выступить в качестве площадки для проведения переговоров по урегулированию ситуации на востоке Украины, а также восстановление показателей торгово-экономического сотрудничества [8, с.259-263]. Обеспечение национальной безопасности и определяет главный приоритет внешней политики как Украины, так и Беларуси на данном этапе отношений [9].

При этом бросается в глаза определенное сходство интересов, которыми руководствуются сегодня Киев и Минск, с теми, которые определяли характер сотрудничества в 2009-2010 гг. Тогда В.Ющенко пытался обеспечить сближение с Беларусью благодаря посредничеству в диалоге между Минском и Брюсселем с Вашингтоном. Вместе с тем А.Лукашенко использовал Киев, с одной стороны, для демонстрации преимуществ своей внутренней политики на противопоставлении с политическими кризисами в Украине, с другой, для выхода из международной изоляции. Как и в 2009 г., сегодня в интересах Украины остается удержать Беларусь от безвозвратной интеграции с РФ, особенно в сферах внешней политики и безопасности. В свою очередь для Беларуси важным является возвращение на международную арену, поиск альтернативных российским траншей, без которых белорусская экономика не устоит, а также такое выстраивание отношений с Украиной и ЕС, при котором вмешательство во внутреннюю политику Беларуси будет сведено к минимуму.

Похоже, что Киев и Брюссель согласились с такой позицией и санкции уходят в прошлое. Следовательно, приоритетным становится укрепление белорусского государства. Реализация указанных интересов требует тесного пограничного, институционального, экономического, регионального и межличностного сотрудничества, развивающегося на фоне новых вызовов и угроз полицентричного мира.

И здесь следует отметить, что Минск умело использовал то окно возможностей, которое создал для него конфликт в Украине. Это прежде всего касается постепенного выстраивания имиджа Республики Беларусь –

государства-миротворца, усилия которого направлены на урегулирование войны на востоке Украины, о чём не забывают подчеркивать его европейские партнеры. Другая составляющая этого процесса – перезагрузка отношений с Европейским Союзом на фоне сохранения пророссийской ориентации Беларуси.

Чем больше будет укрепляться статус Минска как места переговоров, тем больше будет возрастать способность Республики Беларусь сдерживать давление Москвы по обеспечению военного присутствия России на территории Беларуси. В то же время, теоретически, количество даже уже существующих военных объектов России на территории Беларуси вполне может быть достаточно для обострения ситуации безопасности в регионе [10, с.89-96].

Внешняя политика Беларуси создает двойственное впечатление. С одной стороны, стратегические ориентиры этой политики официально провозглашены и регулярно подтверждаются. С другой стороны, по-прежнему присутствует недостаточно убедительная и выразительная артикуляция национальных интересов страны в контексте изменений международной среды на европейском континенте.

Отсутствие у белорусских политических элит развернутого и полноформатного видения места и роли Республики Беларусь в системе современных международных отношений в Европе свидетельствует об определенном дефиците творческой внешнеполитической мысли, незавершённости институционального процесса формирования политических элит.

В этих условиях создается впечатление, что позиция Беларуси по важнейшим международным проблемам мировой политики XXI в. лишь зеркально отражает или частично копирует, с незначительными изменениями, соответствующие оценки мировой, европейской и российской дипломатии. Конечно, координация внешнеполитических инициатив и подходов Республики Беларусь и России прямо следует из соответствующих белорусско-российских документов, – вполне нормальное явление, которое само по себе не вызывает беспокойства.

Однако слишком тесная привязка к концептуальным схемам, которым отдается предпочтение в Москве, по нашему мнению, в определённой степени сдерживает собственное белорусское внешнеполитическое мнение и самостоятельную белорусскую

дипломатическую практику. Но, в целом, современная дипломатия Республики Беларусь пребывает на службе суверенной Беларуси. Модель дипломатии Республики Беларусь подчёркивает жизненность и динамичность многовекторной внешней политики и дипломатии Беларуси. Безусловно, в числе приоритетов – укрепление стратегического партнерства на пространстве СНГ [2, с.63-75;11].

Новые подходы во внешнеполитической деятельности Беларуси являются проявлением тенденции к формированию новой модели дипломатии, модели дипломатической работы Республики Беларусь, которые можно назвать интегрированной дипломатией.

Интегрированная дипломатия проявляется в трех признаках: сочетании классического переговорного типа отношений между государствами со взаимодействием с негосударственными акторами; сочетании в рамках единой стратегии политических и практических сфер внешней политики, которые ранее развивались в отдельных форматах; сочетании деятельности национальных государств и интеграционных институтов. То есть интегрированная дипломатия означает движение к синтезу различных субъектов и объектов внешней политики в рамках целостной политической стратегии и, таким образом, направлена на преодоление растущей за последнее десятилетие (и не только на постсоветском пространстве) фрагментации внешней политики и дипломатии. Вместе с тем, полноценное институциональное и интеграционное оформления этой модели еще впереди.

2018 г. должен стать периодом переосмысления и определённой переоценки работы внешнеполитического ведомства Республики Беларусь, по результатам чего станет возможно принятие решений относительно путей повышения эффективности и совершенствования организации дипломатической системы Республики Беларусь и усовершенствование институциональной структуры МИД Республики Беларусь.

Первая масштабная реорганизация ведомств внешнеполитического и внешнеэкономического профиля Беларуси была проведена в 90-х годов XX в. – начала 2000-х годов XXI в. В результате Министерство иностранных дел стало заниматься не только вопросами внешней политики и дипломатии, но и внешнеэкономической деятельностью.

Сейчас ключевыми словами в белорусских официальных внешнеполитических заявлениях есть «многовекторность» и

«сбалансированность», дополненные артикулированным намерением выровнять отношения с Западом, что в последнее время всячески подчеркивается. Однако, на наш взгляд, отрегулировать отношения с Западом после многих лет антизападного, антинатовского, подхода, будет очень сложно, если вообще возможно в ближайшем будущем.

Для Республики Беларусь 2017-2018 гг. в контексте международной политики и международной обстановки характеризуется повышенной нестабильностью, сочетанием центробежных и центростремительных тенденций, экономическими и институциональными дисбалансами, неготовностью мировых игроков-акторов поступаться собственными национальными интересами в пользу общего блага в полицентричном мире XXI в.

Выраженной международно-политической тенденцией современных геополитических реалий стала разбалансировка системы сдержек и противовесов между соперничающими государствами и группами государств, «расползание» региональных конфликтов, вовлечение в них новых участников, неэффективность политико-дипломатической деятельности и функциональности многих международных институций. Очевидный кризис доверия в европейском регионе, в широком евразийском пространстве и в глобальном масштабе показал, что спрос на конструктивный диалог и выработку компромиссов по-прежнему превышает предложение [1, с. 67-69; 12, с. 26-29; 13, р. 26-36].

В этих непростых условиях Беларусь в 2017-2018 гг. подтвердила и наглядно продемонстрировала устойчивость к неблагоприятным внешним факторам и способность к активному противодействию и смягчению их воздействия, а также адекватное реагирование на новые вызовы и угрозы национальной безопасности страны.

Как и ранее, в последние два года, усилия белорусской дипломатии были направлены на проведение сбалансированной многовекторной внешней политики. В условиях недоверия между Россией и Западом Республика Беларусь, с одной стороны, сохранила приверженность стратегическому партнерству с РФ, первоочередную ориентацию на интеграцию в рамках Евразийского экономического союза, традиционное взаимодействие с членами ОДКБ и СНГ. С другой стороны, Беларусь продолжила выстраивать конструктивные прагматичные отношения с ЕС, США и другими западными державами.

Новое наполнение получил стратегический китайский вектор белорусской внешней политики. Беларусь одной из первых в мире подключилась к реализации концепции «Экономического пояса Шелкового пути» по ряду перспективных направлений. А в целях диверсификации внешнеполитических связей продолжилось формирование новых геополитических опор в регионах «дальней дуги» – Азии, Ближнего Востока, Африки, Латинской Америки.

Беларусь смогла занять собственную нишу в современном внешнеполитическом и внешнеэкономическом контексте, продемонстрировав способность быть самостоятельным региональным игроком-актором, генерирующим конструктивные подходы к разрешению актуальных проблем современности. Белорусская сторона в 2017-2018 гг. продолжает демонстрировать и практически реализовать усилия по оказанию содействия урегулированию кризиса в сопредельной Украине.

Таким образом, нормализация отношений с Западом и усиление стратегического партнерства с Украиной при одновременном нарастании противоречий с Россией – основные процессы, определяющие политическую повестку Беларуси во внешней политике в 2018 г.

Отношения Украины и Республики Беларусь обозначены искренней дружбой и стремлением к взаимовыгодному политико-дипломатическому сотрудничеству. Несмотря на разногласия в декларировании политических приоритетов и неравномерность политического диалога, Украина и Беларусь остаются принципиально важными экономическими партнерами. 27-летний опыт взаимодействия убедительно доказал отсутствие у сторон враждебных намерений и настроенность на конструктивные и прагматичные отношения, которые должны способствовать конструктивному сотрудничеству и благополучию двух дружественных стран и народов.

В Республике Беларусь, по нашему мнению, в среднесрочной перспективе продолжатся более интенсивные институциональные процессы частичного обновления политической элиты.

В полицентричном мире XXI в. Республике Беларусь, прежде всего, необходимо искать свои локации в геополитическом пространстве, при этом акцентировать внимание на сбалансированной внешней политике и приоритетах своих национальных интересов.

Одним из возможных направлений геополитического поиска для Беларуси станет такая международная региональная институция, как ГУАМ. Эта организация имеет большой нереализованный международно-политический и культурно-образовательный потенциал. А акцентирование именно на экономической платформе вполне возможно заинтересует Беларусь в этой международной организации, которая позволит ей расширить политико-дипломатические горизонты и определить свою локацию в региональной системе координат и системе координат полицентричного мироустройства.

Список использованных источников и литературы:

1. Циватый В.Г. Глобальная дипломатия и страны СНГ в условиях полицентричного мира XXI в.: интеграционное и внешнеполитическое измерения / В.Г. Циватый // Беларусь в современном мире: материалы XV Междунар. науч. конф., посвящ. 95-летию образования Белорус. гос. ун-та, Минск, 27 окт. 2016 г. – Минск, 2016. – С.67–69.
2. Дегтерев Д. Параметры многовекторности внешней политики стран СНГ: прикладной анализ / Д. Дегтерев, И. Васильюк, В. Баум // Мировая экономика и международные отношения. – 2018. – № 1. – Т. 62. – С. 63–75.
3. Chekalenko L. D. Foreign Policy of Ukraine: monograph / Based on the scientific concept of Professor Lyudmyla D. Chekalenko / Scientific editor Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine V.G. Tsivatyi. – Kyiv : «LAT&K», 2016. – 294 p.
4. Толстов С.В. Українсько-білоруський діалог: пошук нових можливостей / С.В. Толстов // Зовнішні справи. – 2016. – № 12. – С. 20–22.
5. Tsivatyi V.G. National Security as a Component of Global Security: Lessons from Ukraine's Crises / V.G. Tsivatyi // Eastern Europe Regional Studies. – 2017. – № 2 (4). – P.196–209.
6. Циватый В.Г. Институционально-исторические традиции политико-дипломатических систем и дипломатии: социологический аспект // Социология дипломатии: Гипотеза, структура и тематические исследования: Монография / М. Язбец, В. Циватый и др. – К. : Дипломатическая академия Украины при МИД Украины, 2015. – С. 269–280.
7. Юрчак Д.В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений / Д.В. Юрчак. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2015. – 294 с.
8. Юрчак Д. В. Минск как потенциальная площадка для урегулирования украинского конфликта / Д.В. Юрчак // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (1918 г. – начало XXI в.): материалы II Междунар. научно-практической конф. (Витебск, 23– 24 апреля 2015 г. / Витебский гос. ун-т) / редкол. : А.П. Косов (отв. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2015. – С. 259–263.
9. Бетлій О. Аудит зовнішньої політики: Україна – Білорусь: Дискусійна записка / О. Бетлій, Є. Прейгерман. – К., 2016. – 55 с.
10. Косов О., Юрчак Д. Роль і місце Республіки Білорусь у процесі врегулювання кризи на сході України / О. Косов, Д. Юрчак // Вісник Львівського університету. – Серія «Міжнародні відносини». – 2017. – Вип. 41. – С. 89–96.

11. Дегтерев Д.А. Внешняя политика стран СНГ / Д.А. Дегтерев, К.П. Курылев. – Москва : Аспект Пресс, 2017. – 650 с.
12. Циватий В.Г. Поліцентричність сучасного світоустрою: мегатренд ХХІ століття: (інституційний контекст) / В.Г. Циватий, О.А. Громико // Зовнішні справи. – 2014. – №8. – С. 26–29.
13. Шадурский В.Г. Влияние украинского кризиса на баланс сил в геополитическом квадрате (США, ЕС, Россия, Китай) / В.Г. Шадурский // Труды факультета международных отношений : науч. сборник. – Минск, 2015. – Вып. 6. – С. 9–14.
14. International Relations / Edited by Stephen McGlinchey. – Bristol, England, 2017. – Part I: DIPLOMACY. – P. 26–36.

УДК 94(929):323.329

Гончар О.Т.

ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЗНАКОВИХ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОСТАТЕЙ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ (НА ПРИКЛАДІ М. КОСТОМАРОВА)

У статті висвітлюються особливості формування образу відомого вченого, письменника і громадського діяча М.Костомарова (1817-1885) у пострадянські часи в Росії. Враховуючи сучасний стан українсько-російських стосунків, ця тема розглядається на тлі «гібридної війни» як засіб впливу на свідомість як російської, так і української громадськості. Аналізуються способи маніпуляції інформацією з метою подати вченого як російського діяча, прихильника самодержавства та імперії. Дається загальна оцінка розвитку костомаровознавства в Росії та Україні.

Ключові слова: гібридна війна, тоталітаризм, регіоналізм, справа сибірських сепаратистів.

Гончар О.Т. Представление знаковых интеллектуальных фигур в постсоветской России (на примере Н. Костомарова)

В статье освещаются особенности формирования образа известного ученого, писателя и общественного деятеля Н.Костомарова (1817-1885) в постсоветские времена в России. Учитывая современное состояние украинско-российских отношений, эта тема рассматривается на фоне «гибридной войны» как средство воздействия на сознание как российской, так и украинской общественности. Анализируются способы манипуляции информацией с целью представить ученого как российского деятеля, сторонника самодержавия и империи. Дается общая оценка развития костомаровознания в России и Украине.

Ключевые слова: гибридная война, тоталитаризм, регионализм, дело сибирских сепаратистов.

Gonchar Olga. Presentation of Symbolic Intellectual Figures in Post-Soviet Russia (on Example of M.Kostomarov)

The article elucidates the peculiarities of the formation of the image of the famous scientist, writer and public figure M. Kostomarov (1817-1885) in post-Soviet times in Russia. Taking into account the current state of Ukrainian-Russian relations, this topic is considered against a background of the «hybrid war» as a means of influencing the consciousness of both Russian and Ukrainian public. Methods of manipulating information with the purpose of

presenting the scientist as a Russian public figure, a supporter of autocracy and empire are analysed. A general assessment of the development of research devoted to Kostomarov in Russia and Ukraine is presented.

Key words: *hybrid war, totalitarianism, regionalism, Siberian separatists.*

Останнє десятиліття минулого століття ознаменувалося цивілізаційним зламом СРСР як держави, що впродовж сімдесяти років об'єднувала різні народи, використовуючи методи тоталітарного режиму. СРСР називала себе «добровільною федерацією», хоча насправді такою ніколи не була, а зберігала ознаки витриманої століттями Російської імперії.

У 1991 р. усі п'ятнадцять республік отримали незалежність і стали на нелегкий шлях демократичних перетворень. За 27 років кожна з новоутворених суверенних держав досягла певних успіхів, однак, постколоніальне минуле і досі дає про себе знати. Зокрема, Росія і нині намагається зберегти свій вплив на теренах своїх колишніх володінь. Причому шляхи досягнення цієї мети дуже різноманітні, вони значно модернізувалися та стали більш жорсткими – від відкритого вторгнення на територію суверенної України до прихованої «гібридної» війни, яка ведеться у всіх пострадянських країнах. Сьогодні Україні доводиться воювати на кількох фронтах, але «гібридний» є, на нашу думку, не менш загрозливим у порівнянні з відкритим, і для державності, і для українства загалом.

Одним із дієвих засобів «гібридного» знищення України є вплив на соціогуманітарну сферу шляхом потужних інформаційних впливів. Беручись за деформацію свідомості українських громадян, російська влада дуже добре продумує кожен крок і б'є точно в ціль. Ми спробуємо висвітлити характерні особливості «гібридного» впливу на прикладі лише одного локального явища, а саме, висвітлення постаті визначного інтелектуала XIX ст. Миколи Костомарова (1817-1885). На перший погляд, цей образ надто віддалений у часі від сьогодення, однак навіть у цьому випадку нашим сусідам вдається вдарити по національній свідомості сучасного українця та нівелювати інтелектуально-духовну спадщину нашого народу.

Образ М. Костомарова, його творчість, біографія, суспільно-політична діяльність дуже широко висвітлюється у російській науковій, науково-популярній, популярній, дидактичній літературі. Такого буму у

костомаровознавстві радянських часів не спостерігалось. Більше того, М. Костомаров та його спадщина з кінця 20-х років ХХ ст. були у розряді найжорстокіших ідеологічно-націоналістичних табу.

Використання праць вченого або ж його імені без належної ідеологічної критики каралося спеціальними приписами КПРС, особливо у період «маланчуківщини» (1972-1979), коли велася особливо жорстка боротьба з українським «буржуазним націоналізмом» [1, с.114]. За влучним висловом В.Панченка, В.Маланчук – «зловісна постать в історії українофобства», «архипільний могильник усього живого в українській культурі», «вірнопідданий імперії... Радянської»...– «доносить і звинувачує! Звинувачує істориків Р.Іванову, І.Назаренка, Ю.Пінчука, а заодно й М.Драгоманова та М.Костомарова, про яких ці дослідники писали» [2]. Все це відбувалося з подачі Москви і особисто секретаря з ідеології ЦК КПРС (1947–1982) М.Суслова, який і висунув цього діяча на підконтрольну аналогічну посаду ЦК КПУ за часів В.Щербицького. Ця тема, безумовно, потребує докладного висвітлення з огляду на важливість розуміння етапності у костомаровознавстві, як російському, так і українському.

Однак після розпаду СРСР сталася просто-таки миттєва метаморфоза, і М.Костомаров одним махом перетворився на російського кумира. Червоною ниткою всієї російської костомаровіани та костомаровознавства є тема російськоетнотричності вченого. Більшість сучасних російських наукових праць замовчують або применшують внесок М.Костомарова в історію, історіографію, славістику, політологію, етнологію, етнопсихологію, мовознавство, літературознавство та інші соціогуманітарні галузі України, Польщі, Литви.

Для популяризації гуманітарних досліджень російська влада створила ряд державних та приватних благодійних фондів, найпотужнішими з яких є Російський гуманітарний науковий фонд (РГНФ) та Російський фонд фундаментальних досліджень (РФФІ – рос.). Праці М.Костомарова у Росії починають активно перевидаватися з 1992 р. і до сьогодні вони на піку популярності у найпотужніших видавництвах. Наприклад, лише «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» була опублікована видавництвами «Историко-литературный архив», «Аст», «Эксмо», «Альфа-книга», «Терра», «Русич», «СДКом», «Феникс», «Рипол-классик», «Чарли», «Великая Россия» і ще щонайменше

десятком інших. Більшість з них супроводжується сучасними вступами про великого російського інтелектуала, який все своє життя присвятив «святій Русі», маючи на увазі Російську імперію. При цьому сучасні інтерпретатори виринають з контексту його думки і трактуються переважно у антиукраїнському контексті. Звичайно, окремі випадки адекватної оцінки постаті Костомарова теж трапляються, однак вони здебільшого завуальовані необхідними ідеологічними канонами.

Наведемо приклад з власного досвіду. У 2006 р. у Воронежі Т.Чалою було захищено дисертаційне дослідження «Николай Костомаров (1817-1885): общественно-политические взгляды и деятельность» [3]. Десять років до захисту я познайомилася з авторкою у Чернігові на започаткованих Інститутом історії України НАН України та особисто д.і.н. Ю.Пінчуком Костомаровських читаннях. У приватній бесіді з Т.Чалою з'ясувалося, що відверто сказати про Костомарова як україноцентричного вченого і діяча їй у Росії ніяк не вдасться, тому у висновках він був означений як славіст-федераліст.

Особливо актуальним стало ім'я Костомарова з огляду на загострення російсько-українських стосунків у 2014 р. З останніх «перлів» російських псевдокостомаровознавців наведемо слова А.Теслі: «Якби Микола Іванович, народжений у Воронежській губернії, член-кореспондент Імператорської академії, дійсний статський радник дізнався, як розпорядяться його спадщиною у XX і XXI століттях, він, мабуть, міг і переглянути свої українофільські погляди. Якби Костомаров міг передбачити, що Харків, університет котрого він закінчив, виявиться на території ворожої Росії держави, цілком вірогідно, не організовував би і таємне Кирило-Мефодіївське братство – своєрідний штаб із «звільнення України» [4].

Ми бачимо яскравий приклад маніпулювання історичним минулим, коли, з одного боку, визнається україноцентричність Костомарова, однак з іншого це трактується як помилковість у поглядах, пов'язана з тодішньою модою на все українське. Однак автор чомусь не говорить про справжні причини т.зв. моди на українофільство, а подає його як інтелектуальну забавку: «Абсолютно руські люди, які абсолютно не знали малоруської культури, місцевого діалекту, кидалися вивчати «українську мову». З цієї когорти був і Костомаров, і, наприклад, руська дворянка Марія Вілінська, яка під псевдонімом Марко Вовчок стала класиком української

літератури...». Далі автор проводить паралель між українофільством та радянським дисидентством доби перебудови, коли російськомовна ліберальна інтелігенція УРСР знесла Радянський Союз у «партнерстві з бандерівцями», а тепер побивається з приводу відродження нацизму [4].

Особливе обурення у нас викликають твердження про неукраїнське походження М.Костомарова. Згаданий нами автор твердить, що власні судження М.Костомарова не дають можливості визначати його національну приналежність. Очевидно, А.Тесля зовсім не знайомий з українським костомаровознавством, тому що 2008 р. у дисертаційному дослідженні нами була досліджена еволюція самоідентифікації М.Костомарова, коли наприкінці життя він визнавав трагічну долю українства в Російській імперії та відносив себе до нього, причому це зроблено на основі аналізу джерел особового походження, серед яких переважає епістолярій, а не цензуровані варіанти автобіографій [5].

До 200-ліття від дня народження М.Костомарова була опублікована монографія «Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи» [6], у якій ми докладно розглядаємо здобутки сучасного українського костомаровознавства, яке, на відміну від російського, не заперечує подвійної лояльності вченого, однак визнає переважаючу україноцентричність всієї спадщини, цементуючим елементом якої є походження та самовизначення Костомарова. Зокрема вказується, що його батько, Іван Петрович, був російським дворянином, однак походив із козацького роду, а мати була українкою-кріпачкою [6, с.7].

Ну і нарешті, найбільше нас зацікавила теза А.Теслі «винен чи ні у трагічних подіях новітньої історії Микола Костомаров?» Виявляється, ні, однак у історика особлива відповідальність перед майбутнім. І тут ми абсолютно погоджуємося з автором, оскільки історик від XIX ст. і донині є фактором впливу на розвиток суспільства.

Звичайно, при житті М.Костомарова ця роль була вагомोю і могла впливати на уми цілих поколінь. Саме таким істориком був і наш герой. Його у буквальному сенсі носили на руках за мужність нівелювати усталені міфи і творити нові та ще й такі, що мають відголоски нині. Теперішнім історикам відведена більш скромна роль, тому що на сьогодні існують значно сильніші важелі впливу на людство. Однак хочеться застерегти владу, насамперед, російську. Уважніше читайте піднесеного до небес Костомарова, тому що його слова завжди були зверненими у

майбутнє і завше пророчими! Згадаймо попередження про Хмельницького, Виговського, Мазепу, які сплять у душі кожного українця і рано чи пізно проснуться. Або ж про слов'янську федерацію, центром якої буде Київ. Та й уся російськоцентрична позиція історика базувалася на виявленні антинародної сутності формування імперії, що народилася від варварського золотоординського нашествия, злилася з ним, успадкувала традиції і забажала поширення влади на захід. Звичайно, не вигідно нині російській владі та її «ручним» історикам визнати, як достеменно М.Костомаров описав падіння Речі Посполитої, натякаючи на неминучий кінець іншої імперії. Цей перелік можна продовжувати, однак ми повернемося до мети нашого дослідження, а вона полягає у винесенні уроків минулого і застосуванні їх у надскладних умовах сучасності.

Ще більш небезпечною для Росії є теорія федералізму або «обласного сепаратизму», прихильником якою був М.Костомаров наприкінці 50-х рр. XIX ст., коли, звільнившись із саратовського заслання, він все ще перебував у списках політично неблагонадійних осіб. Однак саме тоді він розвиває ідею федералізму, досліджуючи її історичні основи за часів Київської Русі. Регіональні особливості виділяються вченим на базі національних, а характерним елементом історичного розвитку Костомаров визначає віковий порядок і принцип «народоправства», який передував самодержавству і протиставляється йому.

Висновки вченого оприлюднювалися на лекціях у Петербурзькому університеті й одразу знайшли відгук в умах сибірської молоді. Згодом група студентів-сибіряків оприлюднить відозву: «Сибір більш ніж інші частини Російської імперії відчуває усю тяжкість монархічного гніту, усю силу утисків і зневаги, що наносяться народу від дії самовладних правителів. Але як би не відносився уряд до Сибіру, він не зможе, по віддаленості, знати її потреби; його чиновники завжди будуть людьми, чужими народу; особлива територія, виробництво, населення, інтереси – усе це вимагає самостійності Сибіру, і він повинен відокремитися від Росії в ім'я блага свого народу, створивши свою державу на началах народного самоврядування. Демократичний склад суспільства особливо сприяє Сибіру створити республіку, що складається зі штатів, подібно до Америки. Але як досягти цього? Тільки війною і повстанням за незалежність» [7].

Наслідком такого бачення стала справа «сибірських патріотів» середини 60-х рр. XIX ст., яка так нагадувала розправу з членами Кирило-Мефодіївського братства! Відкрито підтримати сибірську молодь вчений не міг, однак розробка ним історичних основ формування території Російської імперії і викриття насильницького «збирання земель» так чи інакше справили значний вплив на активізацію сибірського регіоналізму. Нині ця тема актуалізується російською історіографією місцями обережно, місцями більш сміливо, але витoki так чи інакше ідуть від М.Костомарова. Особливо популярною є ця тема у томських та іркутських дослідників [8, с.54-59; 9, с.192-196; 10; 11]. Зокрема, у А.Сушка М.Костомаров – уродженець України та відноситься до предтеч сибірського сепаратизму як суспільно-політичного руху [9, с.192-193]. Словом, у сучасній російській історіографії плідно розвивається т.зв. сибірсько-сепаратистський дискурс. Тому образ Костомарова як імперського патріота ставимо під сумнів, а висвітлення його як символу самодержавства взагалі не має підстав, швидше він був і залишається одним із предтеч його краху!

Незалежна Україна, на жаль, відстає від Росії у популяризації зірки пантеону вітчизняної інтелектуальної еліти. Причин цьому декілька, і вони взаємопов'язані між собою. По-перше, пострадянське минуле нас відпускає надто повільно, зокрема через неповну сформованість громадянського суспільства. По-друге, історична політика, що залежить від влади, не має власної стратегії, а відтак формується далеко не завжди компетентними органами та інституціями. По-третє, неналежна увага до гуманітарної сфери (скорочення фінансування, обмеження викладання історії України на всіх рівнях освіти, матеріальне становище науково-гуманітарного середовища тощо) має традицію віддаленої дії, коли майбутні покоління можливо виростатимуть в антиукраїнському інформаційному просторі.

Ще кілька слів необхідно висловити з приводу теми ювілеїв. 200-ліття Миколи Костомарова, який, з одного боку є важливою постаттю для України, її науки, її іміджу на міжнародній арені, був відзначений в Україні лише ювілейною монетою! Жодного документу, що актуалізував би цю подію, не ухвалила ні Верховна Рада, ні Кабінет Міністрів України. В результаті, кілька наукових та музейних заходів, індивідуальна монографія, збірник матеріалів конференції, безкоштовні лекції і виступи на телебаченні, одиничні статті у пресі і все. Жодного перевидання творів,

збірників документів, колективних монографій, пам'ятників, меморіальних дошок не було зроблено, а значить, ювілей пройшов майже непомітно. Напрошується висновок: «Що маємо – не бережемо, а загубивши – оплакуємо!».

На завершення зазначимо, що українська соціогуманітаристика давно довела, що М.Костомаров є гордістю і славою української науки і культури, нічим не меншою, ніж М.Грушевський, М.Драгоманов, П.Куліш, Т.Шевченко, про яких написано значно більше. А тому необхідно нарощувати дослідницькі потужності, не мовчати, популяризувати свої здобутки, а не просто відповідати на закиди.

Список використаних джерел та літератури:

1. Якубець О.А. В.Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» / О.А. Якубець // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 107-125.
2. Панченко В. Попередники Табачника. З історії українофобства (Михайло Юзефович і Валентин Маланчук) / В. Панченко // День. – 2010. – 30 грудня.
3. Чалая Т.П. Н.И. Костомаров (1817-1885 гг.): общественно-политические взгляды и деятельность: автореф. дисс. ...канд. ист. наук / Татьяна Петровна Чалая. – Воронеж, 2006. – 19 с.
4. Тесля А. Виновен ли Николай Костомаров? / К 200-летию / А. Тесля. – Режим доступа : <https://mumis34.livejournal.com/1087348.html>
5. Гончар О.Т. Питання історії та культури України в епістолярній спадщині Миколи Костомарова: дис. ... канд. іст. наук / О.Т. Гончар. – К., 2008. – 247 с.
6. Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи / Ольга Гончар. – К. : Інститут історії України НАН України, 2017. – 274 с.
7. Кирилл Счастливый. Сибирь – для сибиряков. 145 лет назад были осуждены первые сибирские сепаратисты // Русская планета. – Омск. – 2014. – 29 октября
8. Макарова Е.М. Посмертный диалог Н.М. Ядринцева и Г.Н. Потанина (на материалах писем и архивных документов) / Е.М.Макарова // Вестник Томского государственного университета. Серия «История». – 2011. – № 2(14). – С. 54-59.
9. Сушко А.В. Исторические идеи и политические практики сибирского сепаратизма / А.В. Сушко // Вестник Томского государственного университета. – 2018. – № 426. – С. 192–206.
10. Шиловский М.В. Сибирское областничество в общественно-политической жизни региона во второй половине XIX – первой четверти XX века / М.В.Шиловский. – Новосибирск : ИД «Сова», 2008. – 270 с.
11. Дамешек И.Л. Сибирь в системе имперского регионализма (1822–1917 гг.) / И.Л. Дамешек, Л.М. Дамешек. – Иркутск, 2009. – 208 с.

Відомості про авторів

Богданович Іван Іванович, кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Бондарець Марина Вадимівна, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Бульвінський Андрій Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділом історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Васильєв Олександр Аркадійович, доктор технічних наук, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Вітер Володимир Іванович, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту праці і зайнятості населення Міністерства соціальної політики Мінсоцполітики та НАН України

Вітер Ірина Ігорівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Гончар Ольга Трохимівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Деменко Олександр Федорович, кандидат політичних наук, доцент, заступник директора Навчально-наукового інституту гуманітарних наук Університету Державної фіскальної служби України

Добровольська Ангеліна Борисівна, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Жангожа Руستم Наїльули, доктор філософських наук, доктор політичних наук, дійсний член Академії мистецтв Казахстану, головний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ляшенко Тетяна Михайлівна, доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Набока Сергій Валерійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Радзівська Світлана Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Державного університету інфраструктури і технологій

Редзюк Євгеній Васильович, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору міжнародних фінансових досліджень Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Рудяков Павло Миколайович, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Стельмах Вікторія Олександрівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ткаченко Ігор Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фомін Сергій Сергійович, кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Фощан Ярослав Ігорович, кандидат історичних наук, науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Цапко Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Ціватий Вячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Шморгун Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Наукове видання

**ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ
ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ
ПРОЦЕСІВ**

Загальна редакція: Бульвінський А.Г.

Відповідальний редактор Фомін С.С.

Технічний редактор: Стельмах В.О.

Формат 60х84/16

Ум. друк. арк. 16,2.

Тираж 100 пр.

Віддруковано в друкарні «Видавництво «Фенікс»

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №271 від 07.12.2000 р.

03680. м. Київ, вул. Шутова, 13Б